

БЕЛАРУСКАЕ ГІСТАРЫЧНАЕ ТАВАРЫІСТВА

ГІСТАРЫЧНЫ АЛЬМАНАХ Том 14. 2008
Навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс

У ТОМЕ

Артыкулы

- Рыхлік Ян (Прага, Чэхія)*
Фармаванне “нацыянальнай гісторыі” як сутнасці нацыянальнай ідэі і нацыянальнай ідэалогіі (на прыкладзе чэхаў)2
- Радзiк Рышард (Люблін, Польшча)*
Падабенства і розніца паміж беларускім і чэшскім нацыятворчым працэсам у 19 – пачатку 20 ст.20
- Самусiк Андрэй (Менск)*
Русiфікацыя сiстэмы асветы на беларускіх землях ў апошняй трэці 18 – другой палове 19 ст.48
- Казуля Сяргей (Гародня)*
Праекты манастырскай рэформы ў раннях творах мiтрапалiта Язэпа Ручкага94
- Радзюк Аляксандар (Гародня)*
Дзейнасць гарадзенскай следчай камiсiі 1831 – 1834 г. 112
- Льiн Аляксандар (Пiнск)*
“Брацтва Рускай Праўды” на Палессi і атаман Дзяргач. 131

Дакумент

- “Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство!”: успамiны “кулацкай” дачкi.
(падрыхтоўка да друку і ўступны артыкул Ірыны Раманавай) 139
- Кнiжныя анатацыі214

Ян Рыхлік (Прага),
доктар гісторыі, прафесар,
Карлаў Універсітэт у Празе

Фармаванне “нацыянальнай гісторыі” як сутнасці нацыянальнай ідэі і нацыянальнай ідэалогіі

(на прыкладзе чэхаў)

Перыяд рамантызму, г.зн. пачатак 19 ст. – час, калі народы Цэнтральнай і Паўднёвай Еўропы стваралі свае “нацыянальныя гісторыі”. У іх павінна было адлюстроўвацца слаўнае мінулае, сучасныя пакуты і светлая будучыня. Само сабой, чэхі таксама стварылі такую гісторыю. Узнік “міф чэхаў”, які быў зафіксаваны з дапамогай папулярнай літаратуры – гістарычнай і мастацкай.

Пра розныя міфы ў нашай гісторыі гаворыцца вельмі часта. Што ж уяўляе сабой гістарычны міф? Адзінага агульнапрызнанага вызначэння пакуль не існуе, таму дазволю сабе ўласнае: *Гістарычны міф – шырока распаўсюджаная прыдуманая падзея, якая прымае форму квазігістарычнага факту, або відавочна супярэчнай праўдзе інтэрпрэтацыі сапраўднага гістарычнага факту на працягу іх сталага ці доўгатэрміновага ўздзеяння на гістарычную і нацыянальную свядомасць адносна значнай часткі насельніцтва*¹. Узнікненне і дзеянне гістарычнага міфу

¹ Больш падрабязна гл.: Rychlík J. České historické mýty versus mýty o českých sousedech [in:] Československá historická ročenka. 2000. S. 95-102.

падобнае да дзеяння фальклорнай гістарычнай эпічнай паэзіі ці гістарычнай аповесці: у пачатку знаходзіцца рэальнае гістарычнае ядро, пры гэтым галоўнае – не сапраўдная падзея, а яе ацэнка, якая павінна быць адназначна пазітыўнай або негатыўнай, а ўдзельнікі гэтых падзеяў таксама з’яўляюцца або героямі, або “мярзотнікамі”. Этнос (перад утварэннем сучаснай нацыі) ці народ адназначна атаясамліваецца з пазітыўнай ацэнкай героя і героі становяцца нейкімі ўяўнымі правадырамі этнасу (народу). “Мярзотнікі” адназначна адрываюцца і атаясамліваюцца з ворагамі этнасу (народу) ці яго здраднікамі. Сувязь фальклорнай эпічнай паэзіі або народнай гістарычнай прозы (аповесці) з міфам вельмі шчыльная². Албанскі міф пра Скандэрбега як абаронцу народу і змагару супраць турак³, гэтаксама як балгарскі міф пра караля Марка, барацьбіта супраць турак ці сербскі міф Косава поля непасрэдна выходзяць з народнай традыцыі – з фальклорнай эпічнай паэзіі ці аповесці. Пры гэтым падаўляючая большасць албанцаў, балгараў ці сербаў успрымаюць сёння тагачасную рэальнасць так, як яна ў іх апісваецца, як гістарычную рэальнасць, не беручы пад увагу сапраўдныя факты. Факты жа сведчаць пра адваротнае: як Скандэрбег, так і Марка ў сапраўднасці былі турэцкімі васаламі, прычым Марка ў якасці турэцкага васала загінуў у паходзе супраць хрысціянскіх валахаў

² Гл.: Рихлик Ян. Етнос и фольклор. *Vežni* 4. София, 1997. S. 29-73; той жа: *Folklor and Ethnic Identity* [in:] *Folklor, identičnost, sāvremennost. Problemi na bālgarskija folklor*. Т. 10. Sofia, 2005. S. 326-338.

³ Выраз “туркі” у сапраўднасці не зусім дакладны, бо Асманская імперыя не з’яўлялася сярэднявечнай турэцкай дзяржавай. Этнічная прыналежнасць у ёй не адыгрывала ролі, бо галоўнай была канфесійная прыналежнасць. У Асманскай імперыі этнічныя туркі складалі толькі 10 – 15% ад усяго насельніцтва. Аднак хрысціянская Еўропа абазначала ўсіх мусульманскіх жыхароў Асманскай імперыі туркамі, а саму краіну – Турцыяй. Паводле існуючай традыцыі, я прытрымліваюся гэтага абазначэння ў сваім тэксте.

(папярэднікі сённяшніх румынаў)⁴. У бітве на Косавым полі ў сапраўднасці не перамог ніводзін з бакоў, пры гэтым туркі панеслі большыя страты. Паступовая страта самастойнасці сербскіх князёў была хутчэй выкліканая уварваннем у Сербію венгерскага караля Жыгімонта Люксембургскага, які прымусіў царэўну-рэгентшу Міліцы заключыць з туркамі невыгодны мір⁵. Поўнасю залежнай ад турак сербская тэрыторыя стала толькі ў 15 ст. У 19 ст. міф сербаў знайшоў сваё адлюстраванне ў іх “нацыянальнай гісторыі”⁶.

Свае гістарычныя міфы ёсць у ва ўсіх народаў. Іх роля асабліва ўзрастае на тым этапе, калі з сярэднявечнай народнасці ці розных этнічных групаў пачынаюць фармавацца сучасныя нацыі. У чэхаў было гэтакасама і не магло быць інакш. Да самага пачатку 20 ст. чэшская гісторыя была, перш за ўсё, гісторыяй чэшскіх земляў. У такім разуменні гісторыя найперш прадстаўляла апісанне падзеяў, якія адбыліся ў часы асобных правіцеляў. Трактваная ў гэты спосаб чэшская гісторыя, не супярэчыла гісторыі навакольнага свету, і нават наадварот, складала з ёй адно цэлае ці, дакладней кажучы, чэшская гісторыя ўяўляла сабой нейкі сектар універсальнай усясветнай гісторыі. У

⁴ Диневков Петър. Български фолклор. 2. издание. София: Български писател, 1972. S. 451-454; Што тычыцца Скандэрбега (сапраўднае імя Георгій Кастрыёці, імя Скандэр атрымаў пры прыняцці ісламу), то ён прадэманстраваў сваё ўменне ваяваць у некалькіх бітвах на баку султана, які надзяліў яго ганаровым тытулам “бег” (пан). Аднак пазней Скандэрбег ваяваў супраць султана Мехмеда II – гл. напр.: Vickers Miranda. The Albanians. A Modern History. I. B. Tauris, London – New York, 1999. S. 7-9.

⁵ Pelikán Jan a kol. Dějiny Srbska. NLN. Praha, 2004. S. 96-100.

⁶ Rychlík J. Formování národního vědomí v 19. století. Se zřetelem k národům slovanským [in:] Między kulturą niską i wysoką. Łódź; Uniwersytet Łódzki, 2001. S. 375-384.

межах гістарычнай свядомасці тагачасных людзей, г. зн. у межах тых ведаў, якімі валодаў тады сярэдні жыхар пра сваё мінулае, існавала, натуральна, шырокае поле для розных аповесцяў і легендаў. Сёння яны нам вядомыя перш за ўсё ў літаратурнай апрацоўцы Алоіза Ірасека, пасля якой яны выйшлі пад назвай “Старажытныя чэшскія аповесці”. Ірасек уключыў у выданне шэраг аповесцяў, якія лічыліся “старажытнымі” ўжо ў эпоху рамантызму, хоць яны маюць рознае паходжанне⁷. Арыгінальныя старажытныя аповесці датычылі, перш за ўсё, канкрэтных асобаў мінуўшчыны, папулярных ці, наадварот, непапулярных, якім народная інтэрпрэтацыя прыпісвала дзеянні, імі выкананыя (у пазітыўным сэнсе) ці, наадварот, не зробленыя. Гаворка была пра “пераднацыянальны”, этнічны міф, пра свайго роду фальклорную эпічную паэзію.

Трансфармацыя старажытных аповесцяў і легендаў у “агульнанацыянальныя гісторыі” звязаная з фармаваннем сучаснай нацыі, што ў чэшскіх умовах адпавядала перыяду канца 18 – пачатку 19 ст. Дзеючыя асобы аповесцяў (у Чэхіі, напр., Карл IV, Вацлаў IV, Ян Жыжжа) становяцца абаронцамі усенародных інтарэсаў або барацьбітамі за нацыянальную свабоду. Гэтая трансфармацыя суправаджаецца таксама зменаю канцэпцыі гісторыі. Адначасова з узнікненнем сучасных нацый у 19 ст. чэшская гісторыя пачала ўспрымацца не толькі як гісторыя чэшскай дзяржаўнай тэрыторыі, але і, адначасова, як гісторыя чэшскага этнасу, які жыў на гэтай тэрыторыі, прычым абодва падыходы камбінаваліся. Чэшская гісторыя атаясамлівалася з гісторыяй чэшскіх земляў, да гісторыі іншых этнасаў звярталіся, як правіла, толькі тады, калі меў месца канфлікт з чэшскім этнасам. У гэтых адносінах чэшская эвалюцыя не была нечым асаблівым. Чэшская гісторыя пачатку 19 ст. павінна была

⁷ Československá vlastivěda. Lidová kultura. Praha, 1968. III. S. 271-272.

рэагаваць на тую акалічнасць, што старадаўняя чэшская дзяржава ўжо не існавала, ці існавала толькі патэнцыяльна як складная частка габсбургскай імперыі.

З мэтай абгрунтавання неабходнасці яе рэальнага абнаўлення (хоць бы ў складзе габсбургскай дзяржавы) была створаная наступная канцэпцыя: у даўнейшыя часы ў чэшскага народу была свая вялікая і магутная дзяржава, якая паспяхова адбівала ўсе напады сваіх ворагаў-суседзяў. З цягам часу гэтая дзяржава была аслабленая і чэшскі народ часова паддаўся сваім ворагам. Цяпер (у 19 ст.) надышоў час, калі народ абудзіцца (“адродзіцца”), каб зноў асягнуць сваю былою веліч, што, у сваю чаргу, будзе таксама (калі-небудзь) азначаць абнаўленне ўласнай дзяржавы.

Неабходна дадаць, што ў народным разуменні абнаўленне нацыянальнай велічы мела таксама сацыяльны аспект. “Добрыя старыя часы” ўспрымаліся таксама (канешне ж, цалкам наўна і ў супярэчнасці з рэчаіснасцю) як век сацыяльнай справядлівасці, калі бедныя жылі “добра”, а зараз людзі жывуць “дрэнна”. Гэта адначасова значыла, што абнаўленне ранейшай народнай велічы будзе азначаць і аднаўленне сацыяльнай справядлівасці і што людзі зноў будуць жыць “добра”⁸.

Прыведзеная вышэй канцэпцыя гісторыі прадугледжвала, перш за ўсё, прыняцце ідэі пра тое, што чэшскі народ (гэта адносіцца да любога народу), такі які ўтварыўся ў 19 ст., існаваў ужо ў раннім сярэднявеччы і што спрадвеку ён з’яўляўся нейкім персаніфікаваным суб’ектам гісторыі. Абодва меркаванні не былі аб’ектыўна праўдзівымі, паколькі ў сярэднявеччы чэшскі народ у сучасным выглядзе, натуральна, не існаваў, і таму не мог быць суб’ектам

⁸ Да гэтай праблемы гл.: Rychlík J. National Consciousness and Social Justice in Historical Folklore [in:] Dirk Horeder, Horst Rössler, Inge Blank (eds.). *Roots of the Transplanted*. Vol. II. New York: Columbia University Press, 1994. S. 43-58.

гісторыі.

Што тычыцца канцэпцыі ворага, які знішчыў магутную чэшскую дзяржаву, то ён быў ідэнтыфікаваны з нямецкім этнасам (за межамі земляў чэшскай кароны ці на іх тэрыторыі). Барацьба чэшскіх князёў з нямецкімі імператарамі, дзе справа была ў адносінах чэшскай дзяржавы са Свяшчэннай рымскай імперыяй або ў адносінах чэшскага правіцеля з нямецкім імператарам, як з тэрэтычным свецкім правадыром заходняга хрысціянства, атрымала такім чынам дадатковы нацыянальны кантэкст, які яна не мела і не магла мець у раннім сярэднявеччы. Захапленне гусіцтвам, якое зноў з’яўляецца ў 19 ст., падкрэслівае нацыянальныя аспекты гэтага руху. Чэшскія пратэстанцкія станы 16 ст. прадстаўляюцца апорай чэшскага народнага жыцця і яго незалежнасці. З гэтага пункту гледжання параза чэшскіх пратэстанцкіх станаў бачыцца як “народнае няшчасце без межаў” і, адначасова, як канец чэшскай незалежнасці⁹. З канцэпцыяй чэшскай гісторыі, як “датыкання і сутыкнення” “добрых” чэхаў са “злымі” немцамі ў яе цэласным выглядзе мы ўпершыню сустракаемся у Францішка Палацкага, хоць карані гэтай канцэпцыі знаходзяцца ў глыбокім мінулым і сляды яе можна выявіць нават у перыядзе гуманізму. Палацкі істотна ўзбагаціў гэтую канцэпцыю, высунуўшы на першы план гусіцтва як вяршыню нацыянальнай гісторыі і разглядаючы Белую гару як трагедыю чэшскага народу. Ва ўводзінах да сваёй “Гісторыі чэшскага народу ў Чэхіі і Маравях” ён напісаў пра гэта: “Такім чынам, галоўным з’яўляецца змест і асноўная хада ўсёй чэшска-мараўскай гісторыі, разам з Рымам і Германіяй, у выкладзеным тут сэнсе. А паколькі Рым сутыкаўся з Чэхіяй не сам па сабе, але амаль выключна

⁹ Rychlík J. Bitva na Bílé Hoře a mýtus o třistaleté porobě [in:] Literární mystifikace, etnické mýty a jejich úloha při formování národního vědomí. Studie Slovákého muzea v Uherském Hradišti. 6. 2001. S. 85-94.

за пасярэдніцтвам Германіі, то таксама можна сказаць, што чэшская гісторыя грунтуецца галоўным чынам на спрэчцы з Германіяй або на ўспрыманні і адкідванні нямецкіх спосабаў і парадкаў у Чэхіі”¹⁰. І далей: “З трох войнаў, датычных духоўных рэчаў, якімі ў апошняй палове тысячагоддзя усе хрысціянскія народы былі цалкам разораныя, першыя дзве ў аснове сваёй на рэлігійнай падставе, пачаліся і закончыліся ў Чэхіі і былі, уласна кажучы, чэшскімі войнамі. У адной наш народ, захаваўшы да таго часу нескранутае ядро сваёй сутнасці, цудоўнымі дзеямі перамог цэлы свет, у другой жа, здрадзіўшы самому сабе, не толькі не ўчыніў нічога слаўнага, але і малым разарыўся”¹¹. Пры гэтым адкідвалася ў нябыт цалкам слушная думка Палацкага, таксама выказаная ім ва ўводзінах, пра тое, што калі Белая гара і была трагедыяй, то яна павінна была здарыцца, паколькі ў ходзе гісторыі станавае дзяржава была ўжо асуджаная на ўпадак, і абсалютызм у той гістарычнай сітуацыі (г.зн. у пачатку 17 ст.) уяўляў сабой натуральнае развіццё. У сувязі з гэтым пачатак Трыццацігадовай вайны Палацкі разглядае як момант уступлення Чэхіі ў свой новы гістарычны перыяд¹².

¹⁰ Palacký F. Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. I. Praha, 1933. S. 17.

¹¹ Тамсама. S. 18-19.

¹² Тамсама. S. 21. Думку пра тое, што параза чэшскіх станаў на Белай гары не была нацыянальнай трагедыяй, а ў доўгатэрміновай перспектыве пазітыўным здарэннем, упершыню выказаў Вацлаў Уладзівой Томэк. На яго меркаванне, няшчасцем была якраз станавае і рэлігійная барацьба, канец якой паклала параза на Белай гары. (гл. яго даследаванне: O stavovských nepokojích v zemích mocnářství rakouského za panování Rudolfa II. a Matyáše mezi léty 1594– 1614 v Časopise českého muzeum 1854-1856). Больш асцярожна з гэтай нагоды выказаўся Юзаф Пекарж. Тым не менш, нават ён прызнаваў, што ў 20-я гады 17 ст. станавае дзяржава была ўжо анахранізмам і на змену ёй павінны быў прыйсці абсалютызм, як больш сучасная форма дзяржаўнага кіравання. Гл.: Pekař J. Bílá Hora, její příčiny a následky. Praha, 1921.

У прыведзенай вышэй канцэпцыі мы знаходзім адразу некалькі гістарычных міфаў, якія ў той або іншай форме захаваліся да нашага часу. Па-першае, гэта ўяўленне пра адвечны канфлікт чэхаў і немцаў, па-другое, вобраз Белай гары як народнай трагедыі і страты чэшскай незалежнасці. Белогорскі міф, у сваю чаргу, ускосна пацягнуў за сабой узнікнення міфа нацыянальнага адраджэння, калі “распяты на Галгофе Белай гары” народ паўстае з мёртвых. З міфам адбылася яшчэ адна метамарфоза - пасля 1945 г. (ці нават пасля 1938 г.) Белая гара была названая “першым Мюнхенам” – у 1618 – 1620 г., таксама як у 1938 г., чэхі былі здраджаныя сваімі заходнімі саюзнікамі, якія адмовіліся прыйсці з дапамогай. На гэтай падставе былі створаныя і некаторыя іншыя паралелі: ужо ў 1620 г. чэхі, дакладна так, як трыста восемнаццаць гадоў пазней, прынеслі сябе ў ахвяру Еўропе і каштоўнасцям заходняй цывілізацыі, прычым саюзнікі ўжо тады паплаціліся за “зраду” – яны адмовіліся прыйсці на дапамогу чэхам, якія змагаліся супраць Габсбургаў, бо хацелі пазбегнуць вайны, але як “пакаранне” самыя былі вымушаныя пазней ваяваць з Габсбургамі на працягу яшчэ дваццаці васьмі гадоў. Феномен першага Мюнхена меў яшчэ адну аналогію – Вестфальскі мір 1648 г, які замацаваў на чэшскіх землях уладу Габсбургаў, пачаў называцца “другім” Мюнхенам (пасля Белай гары).

Апошні міф датычыць гусіцтва як чэшскага нацыянальнага і сацыяльнага руху (нават, калі з сённяшняга пункту гледжання гэтае пытанне застаецца неяк у цені). Пачынаючы з сярэдзіны 20 ст., на гусіцтве засноўваўся міф пра г. зв. “прагрэсіўныя традыцыі чэшскай нацыі” ці чэшскага народу, г. зн. гусіцтва выдавалася за нейкі ўзор дэмакратыі ці (у камуністычны перыяд) за спробу сацыяльнай справядлівасці, пераемнікам якой з’яўлялася сучасная чэхаславацкая (ці сацыялістычная чэхаславацкая)

дзяржава¹³. Можна пагадзіцца з Пятром Чорнеем, які напісаў, што з сярэдзіны 19 ст. “канцэпцыя чэшскай гісторыі з высокай ацэнкай, дадзенай гусіцтву, пусціла, хай сабе у спрошчаным выглядзе, карані ў гістарычную свядомасць народу і карысталася усеагульнай сімпатыяй і павагай. Палітычна актыўныя слаі чэшскамоўнага грамадства пад яе ўплывам атаясамлівалі сябе з гусітамі да такой ступені, што спасылаліся на іх прыклад у маштабнай дзяржаўна-праўнай спрэчцы 1868 – 1871 г. і бачылі ў іх (зразумела, негістарычна) сваіх папярэднікаў у барацьбе за грамадзянскія свабоды і супраць клерыкалізму”¹⁴.

Для чалавека, які меў хоць бы сярэдняю гістарычную адукацыю, не было цяжка адразу ж выявіць неабгрунтаванасць і гістарычную памылковасць усіх прыведзеных уяўленняў. Перад Першай усясветнай вайной праблему гусіцтва і Белай гары разгледзеў у сваёй палеміцы з “Чэшскім пытаннем” Т.Г.Масарыка (а, значыцца, ускосна з Ф.Палацкім) гісторык Юзаф Пекарж. Ён дакладна назваў гусіцтва сярэднявечным рухам, які не меў нічога агульнага з сучаснымі дэмакратычнымі ўяўленнямі пра роўнасць людзей і іх прыналежнасць да кіравання грамадскімі справамі¹⁵. Міф, набыўшы у Палацкага форму “барацьбы славянскай дэмакратыі з нямецкім феадалізмам”, мы абверглі ўжо ў папярэднім абзацы. У сярэднявеччы не толькі не існавала нямецкага народу, але і да 1871 г. не было адзінай нямецкай дзяржавы, з якой магла б змагацца

¹³ Гл.: Nejedlý Zdeněk. Komunisté – dědici velikých tradic českého národa. 4. Vy. Praha, 1951.

¹⁴ Čornej P. Václav Vladivoj Tomek: Jan Žižka a husitská epocha. Úvod k faksimilovanému vydání knihy V. V. Tomek: Jan Žižka. Praha, 1993. S. IX.

¹⁵ Pekař J. Masarykova česká filozofie. Praha, 1912. Ён жа: Smysl českých dějin. Praha, 1929. O celém sporu mezi Masarykem a Pekařem viz Martin Kučera: Pekař proti Masarykovi. Praha, 1995. S. 23-29.

чэшская дзяржава. У адносінах чэшскага правіцеля з асобнымі нямецкімі дзяржавамі, перш за ўсё з Баварыяй, Саксоніяй і аўстрыйскімі землямі, якія суседзілі з чэшскай каронай, чаргавалася супрацоўніцтва і канфлікт, гэтаксама як у адносінах з другімі суседзямі – Польшчай і Венгрыяй. Пачынаючы ад 15 ст., адносіны з імператарам, калі яго ўлада ў імперыі канчаткова заняпала, страцілі сваё значэнне, а пачынаючы ад таго моманту, калі Габсбургі як чэшскія каралі ў 16 ст. практычна назаўсёды сталі рымскімі імператарамі, гэтыя адносіны сталі зусім неістотнымі. Што датычыцца адносінаў паміж чэшскім і нямецкім этнасамі на чэшскіх землях, то канфлікты тут сапраўды мелі месца, але, з пункту гледжання ўсяго перыяду, уключна да 19 ст., пераважала супрацоўніцтва і дзве супольнасці жылі пераважна ў адносінах узаемнага суіснавання. Нягледзячы на гэта, палажэнне пра “адвечнае саперніцтва чэхаў і немцаў” аказалася надзіва жыццёстойкім, паколькі яго можна было выкарыстоўваць у палітычных мэтах як пасля 1918 г., так і асабліва пасля 1945 г.¹⁶

Што датычыць міфа Белай гары, то тут нам неабходна ўсвядоміць, што сама бітва ўяўляла сабой звычайную сутычку, перамогу ў якой імператар здолеў здабыць толькі таму, што дрэнна аплачанае войска станаў, якое доўгі час не атрымлівала плату, разбежлася. Гэтая падзея абсалютна не датычыла адносінаў паміж чэшскім і нямецкім этнасамі, рэлігійныя адносіны на чэшскіх землях заставаліся ў сапраўднасці адкрытым пытаннем да канца Трыццацігадовай вайны, г. зн. да 1648 г. Праблема страты чэшскай самастойнасці з’яўляецца надзвычай складанай і

¹⁶ Крытыку канцэпцыі Палацкага Ю.Пекарж прадставіў у Оттавым навуковым слоўніку ў вялікім артыкуле, прысвечаным Палацкаму; гл.: Ottův slovník naučný. XIX. S. 60-61.

пры яе рашэнні шмат што залежыць ад выбару крытэраў. З прававога пункту гледжання становішча земляў чэшскай кароны пасля 1620 г. нічым не адрознівалася ад перыяду да 1618 г. – Габсбургі кіравалі тут толькі па належнаму ім тытулу чэшскіх каралёў ці мараўскіх маркграфаў, такім чынам, з гэтай пазіцыі незалежнасць чэшскіх земляў ніяк не была парушаная. Гэты стан рэчаў не змяняўся, прынамсі, да выдання прагматычнай санкцыі 1713 г., якая пераўтварыла спадчынныя габсбургскія землі ў непадзельнае цэлае. Калі будзем ацэньваць незалежнасць чэшскай дзяржавы з пункту гледжання яе існавання ў якасці суб’екту міжнароднага права, то ўбачым, што яна спыніла сваё існаванне ўжо ў 1526 г., калі пры абранні Фердынанда I пераемнікам чэшскага трону адбылося аб’яднанне Венгрыі, чэшскіх і аўстрыйскіх земляў у персанальную унію, якая хутка пераўтваралася ў унію рэальную. У пэўным сэнсе страта міжнароднай правасуб’ектнасці чэшскай дзяржавы адбылося ўжо ў 1490 г. разам з паўстаннем персанальнай уніі з Венгрыяй. З другога боку, неабходна адзначыць, што і ў якасці суб’екту міжнароднага права чэшская дзяржава спыняла сваё існаванне паступова, паколькі ў некаторых міжнародных умовах Габсбургі падкрэслена выступалі толькі ў якасці чэшскіх каралёў і прынятыя імі абавязацельствы не датычылі іншых земляў.

Калі ў якасці крытэру існавання чэшскай дзяржавы мы прыемем працягласць існавання гістарычна ўзнікшых краёвых інстытутаў, а таксама ўдзел чэшскага станавага грамадства як “палітычнага народу” таго часу ў кіраванні чэшскімі землямі разам з правіцелем (*imperium mixtum*), то прыйдзем да высновы, што пераўтварэнне чэшскай дзяржавы ў простую правінцыю шматнацыянальнай габсбургскай імперыі адбылося ў сярэдзіне 18 ст., хоць

умацненне абсалютызму пасля 1620 г., несумненна, адкрыла дарогу для падобнага развіцця¹⁷.

Прадстаўленню Белай гары як канца чэшскай незалежнасці, пасля чаго наступае чарга пакутаў, у значнай меры спрыялі гістарычныя працы Эрнста Дэніса “Канец чэшскай незалежнасці” і “Чэхія пасля Белай гары”¹⁸, выданыя ў Чэхіі ў 1893 і ў 1905 – 1906 г. Дэніс зыходзіў непасрэдна з прац Палацкага і відавочна таму яго працы ў Чэхіі атрымалі даволі значную вядомасць. Паслябелагорскі перыяд прадстаўляўся “прыцемкамі”, часам, калі чэшскі народ павінны быў дапіць сваю “чашу горычы” да самога дна. Назва “прыцемкі”, запазычаная з назвы рамана Алоіза Іраска, прыжылася вельмі хутка, хоць сам аўтар не меў намеру абазначаць увесь перыяд як негатыўны. Для пратэстантаў паслябелагорскі перыяд быў, зразумела, часам рэлігійнай несвабоды, што відавочна мела значэнне для Палацкага і Дэніса, якія не спавядалі каталіцызм. Тым не менш, успрыманне паслябелагорскага перыяду як часу адсутнасці рэлігійнай свабоды (у адрозненне ад дабелагорскага перыяду) у 19 ст. шырока распаўсюдзілася практычна сярод усяго чэшскага

¹⁷ Гісторык Антанін Рэзек лічыў, што канец незалежнасці чэшскай дзяржавы прыходзіцца на перыяд кіравання Марыі-Тэрэзы, менавіта, на дату 1 траўня 1749 г., калі была расфармаваная самастойная чэшская прыдворная канцылярыя і створанае вышэйшае сумеснае адміністрацыйнае і фінансavae кіраванне для аўстрыйскіх і чэшскіх земляў. Пачынаючы з гэтага моманту, можна казаць пра Аўстрыю, як дзяржаву. Гл.: Rezek Antonín, Dolenský Jan, Kosina Jaroslav. *Obrázkové dějiny národa československého*. II. díl. 7. vyd. Praha, 1924. S. 172-173. Адначасова А.Рэзек лічыў, што 1526 і 1620 г. былі важнымі вехамі на гэтым шляху; гл. тамсама: S. 14, 99-101. Падобны падыход, відавочна, з’яўляецца найбольш набліжаным да гістарычнай рэчаіснасці.

¹⁸ Denis E. *Fin de l’indépendance bohême*. Paris, 1890; ён жа: *La Bohême depuis la Montagne Blanche*. I. II. Paris, 1901, 1903. На чэшскай мове працы Дэніса выйшлі ў перакладзе Індрыха Ванчуры: *Konec samostatnosti české*, I. II. Praha, 1893; *Čechy po Bílé Hoře*. I.II. Praha, 1905, 1906.

насельніцтва, уключаючы “каталікоў па метрычных кнігах”, якія ўжо тады складалі большую частку насельніцтва. Паслябелагорскі перыяд адначасова набыў характар перыяду, калі большасць насельніцтва цярпела ад страты існуючых правоў і свабодаў, гэта быў перыяд узмацнення прыгнёту падданных, у якіх “чужы” правіцель адымаў іх старыя правы. Мясцовыя паўстанні і іх правадыры ўжо ў 18 ст. часта з’яўляліся прадметам мясцовых аповесцяў. У 19 ст. гэтыя аповесці набываюць усенародны характар і нацыянальную афарбоўку. Герой ужо не гіне ў баі за нейкія старыя мясцовыя прывілеі, а пераўтвараецца ў правадыра супраціву чэшскіх падданных ці гараджан супраць нядобразычлівага чужога правіцеля, пры гэтым тая бойка набывае ўсенароднае значэнне. Прымаючы пад увагу сітуацыю, якая склалася ў перыяд “прыцемак”, наступны перыяд нацыянальнага адраджэння непазбежна павінны ўспрымацца як “світанак пасля доўгай ночы” і абуджэнне да “лепшага жыцця” народу ў будучыні.

З пункту гледжання гістарычнай навукі большасць вышэйпрыведзеных уяўленняў з’яўляюцца неабгрунтаванымі. Ганенні на некаталікоў на чэшскіх землях, безумоўна, мелі месца, аднак неабходна ўлічыць, што рэлігійная нецярпімасць была ўсеагульнай нормай Еўропы таго часу. Талерантнасць ў адносінах да іншага веравызнання (як, напрыклад у адносінах да евангелікаў у Венгрыі) не была правам на свабоду веравызнання, а з’яўлялася толькі асаблівым прывілеем атрыманым ад правіцеля, да таго ж, як правіла, часовым. Гэта адносілася да абодвух веравызнанняў, таму ў пратэстанцкіх краінах таксама праяўлялі нецярпімасць у адносінах да каталікоў. Узрост прыгонных павіннасцяў і прывязванне сялян да зямлі, часамі называнае другім прыгонам, таксама не мела нічога агульнага з Белай гарой. Гэта адбылося як вынік

эканамічнага ўпадку падчас вайны, якая выклікала перш за ўсё страты сярод насельніцтва і недахоп працоўнай сілы. Паўстанні прыгонных мелі выключна сацыяльны, а не нацыянальны характар і былі скіраваныя як супраць “новых чужых”, так і “старажытных чэшскіх родаў”. Так было і ў выпадку самага на сённяшні дзень вядомага выступу – паўстання ходаў пад кіраўніцтвам Яна Сладкега-Казіны, паколькі род Ламінгенаў з Альбенрэўта пасяліўся ў Чэхіі яшчэ задоўга да падзеяў на Белай гары. Што датычыцца міфа нацыянальнага адраджэння пра “уваскрашэнне распятага народу”, то ў сапраўднасці гаворка ішла не пра “абуджэнне спячых чэхаў”, а пра фармаванне сучаснай нацыі, ці калі можна так сказаць, стварэнне новай якасці з даўняй сярэднявечнай народнасці. Падобны працэс мы назіраем у большасці існуючых сёння еўрапейскіх народаў ці, па меншай меры ў тых, якія развіваліся ва ўмовах шматнацыянальных дзяржаў¹⁹.

Пасля ўзнікнення Чэхаславацкай рэспублікі міф Белай гары трансфармаваўся ў гісторыю пра “трохсотгадовае заняволенне” чэхаў пад прыгнётам Габсбургаў, меркаваны нацыянальны прыгнёт і германізацыю чэхаў у Аўстрыі ці Аўстра-Венгрыі. Дата 28 кастрычніка 1918 г. у гэтай канцэпцыі прадстаўляла свайго роду кампенсацыю падзеяў 6 лістапада 1620 г. і узнікненне чэхаславацкай дзяржавы, атаясомленай з старажытнай чэшскай дзяржавай, успрымалася як “кампенсацыя Белай гары”. Адсюль таксама вынікала сцверджанне пра неабходнасць ліквідацыі несправядлівасцяў, якія царпеў чэшскі народ пад уладай Габсбургаў па віне немцаў. Аднак гэтая канцэпцыя не пасавала з пазіцыі ўключэння Славакіі ў адзіную канцэп-

¹⁹ Hroch Miroslav. *Obrození malých evropských národů*. Praha, 1971. Па праблематыцы чэшскага нацыянальнага адраджэння гл. таксама: *Na prahu národní existence*. Touha a skutečnost. Praha: Mladá fronta, 1999.

цыю гісторыі новай дзяржавы, бо ў славацкай гісторыі 1620 г. зусім не быў хоць якой значнай вехай.

Сцвярджэнні пра нацыянальны прыгнёт чэхаў у Аўстрыі і іх германізацыю у сапраўднасці не мелі падставы. Пра нераўнапраўнае становішча чэхаў у манархіі мы можам меркаваць паводле іх удзелу ў кіраванні дзяржавай у цэлым, а зусім не з нацыянальнай пазіцыі. У аўстрыйскай частцы манархіі (у адрозненне ад Венгрыі²⁰) было канстытуцыйна замацаванае раўнапраўе ўсіх народаў і моваў²¹. Нямецкая мова ніколі не была ўзаконеная ў якасці дзяржаўнай ці галоўнай адміністрацыйнай мовы. Кіраванне тэрыторыяй, на якой жыло насельніцтва, якое гаварыла, па меншай меры, на дзесяці мовах, зразумела, не абышлося без унутранай уніфікацыйнай мовы. У якасці такой мовы цалкам лагічна магла выступаць толькі нямецкая як мова двара, сталіцы і дынастыі, а таксама як *lingua franca* тагачаснай Цэнтральнай Еўропы. Аднак гэты факт нельга лічыць германізацыяй. Самыя Габсбургі не лічылі сябе немцамі, курс на германізацыю нямецкіх тэрыторый яны не падтрымлівалі і не мелі намеру пераўтвараць Аўстрыю ў нацыянальную нямецкую дзяржаву, бо тады б яна лагічна імкнулася да ўз’яднання з суседняй аб’яднанай Германіяй. У сувязі з гэтым, Габсбургі цалкам слушна лічылі, што усенямецкая ідэя нясе смяротную небяспеку для самога існавання манархіі. Чэшска-нямецкі канфлікт, з моўнымі спрэчкамі ўключна, не быў наступствам самога існавання

²⁰ У Венгрыі адміністрацыйнай мовай была венгерская (за выключэннем Харватыі). Абмежаванае выкарыстанне іншых моваў рэгламентаваў закон № 44/1868 – гл. *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. I. Bratislava, 1998. Dok. 114. S. 360-365.

²¹ Гэтае раўнапраўе гарантаваў артыкул № 19 асноўнага закону пра агульныя правы грамадзян дзяржавы ад 21.12.1867. Чэшскі тэкст гл., напрыклад: *Vesely Zdeněk (ed.) Dějiny českého státu v dokumentech*. Praha: Epoch, 2003. S. 240.

габсбургскай манархіі, а следствам таго факту, што ў Чэхіі і Маравіі побач жылі дзве супольнасці з аднолькавым узроўнем развіцця, кожная з якіх мела ўласную праграму. Гэты канфлікт працягваўся і пасля 1918 г., г.зн. пасля распаду Аўстра-Венгрыі, што сведчыць пра адсутнасць яго сувязі з гэтым дзяржаўным утварэннем.

Вышэйназваныя гісторыі дзейнічалі і дзейнічаюць у накірунку “унутр”, г. зн. у кірунку ўмацавання нацыянальнай самасвядомасці і ўсведамлення свайго адрознення ад навакольных народаў (усведамленне свайго адрознення ад навакольнага свету з’яўляецца, па сутнасці, асновай фармавання нацыянальнай самасвядомасці). Дзеля жыццядзейнасці прыведзенай сістэмы неабходна таксама наяўнасць “знешніх” міфаў у якасці інтэгральнай складной часткі сістэмы, г. зн. фіксаванага гістарычна недакладнага разумення гісторыі навакольных народаў. Адносіны да немцаў прадстаўленыя тэзай пра адвечнае супрацьстаянне чэхаў і немцаў. Пра беспадстаўнасць гэтага міфу мы ўжо ўпаміналі раней. Адносіны да палякаў, наадварот, складваліся пад уздзеяннем двух процілеглых фактараў: з аднаго боку, свой уплыў рабіла моўная блізасць, з другога – адрознае гістарычнае развіццё і розніца ў сацыяльным складзе чэшскага і польскага грамадства. Арыстакратычнае польскае грамадства супрацьпастаўлялася “дэмакратычнаму” (лічы – плебейскаму) чэшскаму.

Нашмат больш значнымі аказаліся адносіны да славакаў у 19 і 20 ст. У 19 ст. у сувязі з кадыфікацыяй літаратурнай славацкай мовы у чэшскім грамадстве спачатку з’явіўся міф пра “адрыў славакаў”, хоць у сапраўднасці сітуацыя была зусім іншай – не сама мова фармавала славацкі народ, а, наадварот, кадыфікацыя славацкай мовы з’яўлялася выразам узрастаючай славацкай самабытнасці. Паступова ў 19 ст. гэты міф быў перакрыты “міфам малодшага

брата”, г. зн. уяўленнем пра адсталасць славакаў, якіх чэхі ратуюць ад ярма венгерызацыі. Гэты міф ператварыўся ў істотны элемент дзяржаўнай ідэалогіі новай чэхаславацкай дзяржавы пасля 1918 г.²² Зразумела, ніхто не адмаўляе і не можа адмаўляць таго агромністага значэння, якое мела ўзнікненне Чэхаславацкай рэспублікі ў 1918 г.²³ для працэсу завяршэння фармавання славацкай нацыі. Ніхто таксама не можа адмаўляць разбуральнага ўздзеяння венгерызацыі, якая праводзілася, найперш, пасля аўстрыйска-венгерскага пагаднення 1867 г. Несумненна, без існавання Чэхаславакіі увесь працэс фармавання славацкай палітычнай нацыі быў бы больш балючым і працяглым. З іншага боку, неабходна ўлічваць, што працэс фармавання славацкай нацыі да прыняцця гэтай дамовы зайшоў ужо дастаткова далёка і таму нават прымусовая венгерызацыя не магла яго спыніць. На пытанне, якое часта дыскутуецца, менавіта, ці дайшло б да ўтварэння славацкай нацыі калі б не Чэхаславакія, у нас няма і не можа быць адназначнага адказу. Тым не менш, даследаванні нацыянальнай самасвядомасці да 1918 г. дэманструюць нам, што, па меншай меры, непасрэднай пагрозы для існавання славакаў як нацыі не было. Перацэнка моўнай блізасці чэхаў і славакаў, а таксама неразуменне прынцыпу, што кожны палітычна сфармаваны народ імкнецца атрымаць уласную палітычную надбудову ў форме дзяржаўнасці, прыводзіў чэшскі бок не толькі да неразумення сутнасці аўтанамісцкага руху, але і да стварэння іншых міфаў, як, напрыклад, легенды пра “удар

²² Гэтую праблематыку дэталева аналізавала нарвежскі гісторык Элізабет Баккэ (Elisabeth Bakke) у кнізе *Doomed to Failure? The Czechoslovak National Project and the Slovak Autonomist Reaction, 1918-1938*. Oslo: Univesrity of Oslo, 1998.

²³ Больш дэталева гл.: Rychlík J. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vzťahy 1914-1945*. Bratislava: AEP, 1997. S. 60-62.

нажом у спіну”, атрыманым ад славакаў у 1939 г.²⁴

У кожнага народу існуюць свае міфы і гісторыі, паколькі менавіта яны дапамагаюць ствараць, ці па меншай меры заканчваць фармаванне гістарычнай самасвядомасці. У сувязі з гэтым гісторыку неабходна дакладна адрозніваць, што з’яўляецца міфам, а што сапраўды адпавядае гістарычнай рэчаіснасці.

²⁴ Kováč Dušan. Dějiny Slovenska. Praha: NLN, 1998. S. 359.

*Рышард Радзiк (Люблiн),
доктар габiлiтаваны, прафесар,
Унiверсiтэт iмя Марыi
Кюры-Складоўскай у Люблiне*

Падабенства і розніца паміж беларускім і чэшскім нацыятворчым працэсам у 19 – пачатку 20 ст.

19 ст. у Еўропе было стагоддзем фармавання народаў. У гэтым стагоддзі не знік ніводзін з паўстаўшых раней г.зв. феадальных народаў (г.зн. грамадстваў з выразна сфармаванымі нацыянальнымі элітамі). Зразумела, не ўсе еўрапейскія этнічныя супольнасці стварылі “уласныя” нацыянальныя рухі і потым сталі нацыямі ў апоры на сваю адметнасць (моўна-культурную). Меркаванне, што кожная этнічная група можа (павінна) стварыць асобную нацыю – не мае навуковых падстаў. Сучасныя народы, у адрозненні ад фармаваных у феадалізме і злучаўшых увогуле эліты краіны, былі супольнасцямі, якія з часам аб’ядноўвалі ўсе класы і грамадскія праслойкі і стваралі павязі, дамінаваўшыя над іншымі на ўзроўні грамадскай макраструктуры (класавымі, рэгіянальнымі, прафесійнымі). Працэс фармавання супольнасцяў такога тыпу меў аб’ектыўны характар, быў вынікам распаду феадальных структураў, адкрыцця малых супольнасцяў на знешні свет, хуткага ўзмацнення рухомасці грамадстваў, развіцця адукацыі, індустрыялізацыі і урбанізацыі. Нацыянальныя ідэалогіі па-новаму прадстаўлялі людзям свет у яго новай грамадскай рэальнасці паводле катэгорый, дапасаваных

да новых рэалій. У грамадствах, дзе асоба была акружаная ўсё больш ананімным і шматлікім натоўпам, належала закараніць яе (нацыянальную ідэалогію) ў ім, збудаваць повязі, абапёртыя ў меншай ступені на непасрэдных асабістых кантактах, і ў большай – на ідэалагічных безасабовых. Рэзка бурывіся катэгорыі саслоўных падзелаў (таксама рэлігійных на макра ўзроўні). На іх месца прыходзілі культурныя падзелы, або – слабейшыя – класавыя. Адметныя ад папярэдніх рысы пачалі вызначаць межы свайго і чужога. Новыя нацыянальныя супольнасці будаваліся праз асобны комплекс чыннікаў, розным было таксама значэнне кожнага з іх (таксама як і функцыя).

Аб'ектыўнасць працэсу палягала не на тым, што канкрэтныя асаблівасці павінны былі перанесціся на вызначаныя імі новыя межы супольнасці, але на тым, што грамадствы новачаснай Еўропы мусілі прыняць ідэалагізаваныя катэгорыі апісання (не абавязкова нацыянальныя), дапасаваныя да новай рэчаіснасці. Гэтыя катэгорыі найчасцей мелі культурніцкі характар і этнічныя або палітычныя вымеры. Адначасова прамысловая прадукцыя, арыентаваная на ўсё большыя рынкі збыту, спрыяла фармаванню буйных чалавечых супольнасцяў, адаптаваных да патрэбаў гаспадарчага (таксама палітычна-дзяржаўнага) жыцця. Народ, як зазначае Лія Грэнфэльд (Liah Greenfeld)¹ прычыніўся да мадэрнізацыі нованароджанай новачаснай Еўропы. Новы чалавек у свеце ўсё большай грамадскай мабільнасці, у ва ўсё больш заідэалагізаванай рэчаіснасці стаў чалавекам, які кантактуе з вельмі шырокім грамадскім атачэннем (у большасці асабіста яму незнаёмым) праз пасярэдніцтва знакаў, вартасцяў, ідэяў і ідэалогіі. Ён жыў сярод вялікіх уяўных супольнасцяў² і ўдзельнічаў

¹ Greenfeld L. Nationalism. Five Roads to Modernity. Cambridge, Mass. – London 1992. S. 18.

² Гл. Anderson B. Imagined Communities. Reflections on Origin and Spread of Nationalism. London – New York 1991.

у іх утварэнні, што не азначала магчымасць адвольных зменаў і выключна суб'ектыўнае аблічча тых супольнасцяў. Ідэя нацыі давала адпаведны "код", які рабіў магчымым будову новых грамадстваў, новых супольнасцяў. Нацыя не была адзіна магчымай падобнай супольнасцю, якую "прыдумала" Еўропа. Нацыянальная ідэалогія на значным абшары Еўропы перамагла класавую – гэта канчаткова выявілася падчас Першай сусветнай вайны. Аднак класавая ідэалогія здамінавала працэс будовы грамадстваў пасля бальшавіцкай рэвалюцыі на двух еўрапейскіх абшарах – Беларусі і Усходняй Украіне.

У асветніцкай Еўропе сярэдзіны 18 ст. правілам было мысленне шляхецкіх элітаў у катэгорыях палітычнай дзяржаўнай супольнасці, якая была наднацыянальнай. Тады ў прынцыпе не існавала паняцце нацыі, якая складалася выключна з народных масаў, пазбаўленых элітаў. У абодвух частках Еўропы – Заходняй і Цэнтральна-Усходняй, фармаваліся палітычныя народы. Страта незалежнасці Польшчай у канцы 18 ст., а раней – Венгрыяй выклікала спыненне працэсу фармавання вялікіх супольнасцяў такога тыпу ў гэтай частцы кантыненту. Ліквідацыя дзяржавы ў сітуацыі атаясамлівання дзяржаўнай супольнасці з нацыянальнай нярэдка выклікала сумненне ў магчымасці выжывання народу без дзяржавы. Шчасны Патоцкі пісаў у студзені 1796 г. (адразу пасля трэцяга і апошняга падзелу Рэчы Паспалітай) Севярыну Ржэвускаму: "Не кажу пра мінулую Польшчу і палякаў. Знікла ўжо тая дзяржава і тая назва, як знікла шмат іншых у гісторыі свету. Кожны з былых палякаў павінны выбраць сабе айчыну. Я ўжо назаўсёды расеец"³.

Аднак аказалася, што ў істотным для грамадства

³ Rostworowski E. Korespondencja Szczęsnego Potockiego z Sewerynem Rzewuskim z lat 1788-1796 // Przegląd Historyczny. 1954. Z. 4. S. 740.

маштабе немагчымая як германізацыя, так тым больш русіфікацыя польскага шляхецкага народу, а таксама германізацыя *patio hungarica*. Адсутнасць уласных дзяржаваў – польскай і венгерскай (прынамсі да ўзнікнення ў 1867 г. Аўстра-Венгрыі) выклікала разам з іншымі чыннікамі немагчымасць кантролю над працэсамі народатворчасці сярод рознаэтнічных плябейскіх масаў на абшарах тых былых дзяржаўных утварэнняў. Існаванне разбудаваных польскіх і мадзьярскіх элітаў выклікала канкурэнцыю паміж імі і расейскімі ды нямецкімі элітамі (культурамі). Утварыўся не існуючы раней (і не існуючы ў большасці краінаў Заходняй Еўропы) трохступенны ўклад: пануючы народ – дамінуючы народ – народная супольнасць⁴ (напр. расейцы – палякі – беларусы, або да 1867 г. немцы – венгры – славакі). Народныя масы з адкрываемых на свет вясковых супольнасцяў, якія адукоўваліся, мелі ўжо зямлю, усё часцей уступалі ў гарады і паддаваліся ўзрастаючай вертыкальнай і гарызантальнай грамадскай мабільнасці, становячыся народам, мелі перад сабой альтэрнатыву ці выбар двух магчымасцяў: расейскую або польскую, нямецкую або мадзьярскую. Гэтыя магчымасці мелі ва ўсё большай ступені культурны характар. У такой сітуацыі пачалі нараджацца, напачатку вельмі слабыя, рухі народных супольнасцяў: летувіскі, украінскі, вельмі позна – беларускі. Перамога культурніцкай (моўна-этнічнай) ідэі нацыі была наступствам упадку буйных дзяржаўных утвораў (Польшчы і Венгрыі) у гэтай частцы Еўропы, доўгага існавання парэшткаў феадалізму, адсутнасці рэвалюцыі французскага

⁴ Chlebowczyk J. O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa – Kraków, 1983. S. 33 – карыстаецца тэрмінамі “пануючая група” і “дамінуючая група”.

тыпу. Названыя чыннікі апярэджаваюць нацыянальныя рухі, надзяляючы сялян зямлёй і воляй, і такім спосабам, аб'ядноўваючы іх вакол дзяржавы. Сялянскія масы не маглі быць хутка і масава ўцягнутыя ў працэс народатворчасці, менавіта германізацыю, русіфікацыю, паланізацыю або мадзьярызацыю, да ліквідацыі прыгону, што ў гэтай частцы Еўропы наступіла даволі позна. Народатворчыя эліты, якія выводзіліся з сялянскай масы, або на яе арыентаваліся, мелі час каб развіцца (да 1848 г. у манархіі Габсбургаў або да 1861 г. у імперыі Раманавых) і ў сітуацыі выразнага акрэслення ў рэгіёне культурніцкай ідэі народу прапанаваць сялянам стаць народам на аснове іх уласнай этнічнай культуры⁵.

Этапнае разбурэнне шматвяковага ўкладу дзяржаўных супольнасцяў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе туркамі, немцамі і расейцамі і цывілізацыйнае (эканамічнае) адставанне значнай часткі гэтага рэгіёну стала прычынай таго, што межы нямецкага і італьянскага народаў на ўсходзе былі канчаткова вызначаныя па этнічнаму прынцыпу, а на захадзе – па палітычнаму (Эльзасцы гавораць на нямецкім дыялекце і лічаць сябе французамі, а на французскім баку мяжы з Італіяй можна пачуць французаў, якія гавораць па-італьянску). У Еўропе ўзніклі два тыпы народаў, што, аднак, не азначае заканчэнне працэсу фармавання палітычных народаў на захадзе кантыненту (апошнім часам можна назіраць нават схільнасць да адваротнага руху там, дзе не зніклі этнічныя асаблівасці). Затое ў нашай частцы кантыненту ўзмацнялася тэндэнцыя насычэння ідэі нацыі палітычнымі каштоўнасцямі. Агавораны вышэй механізм фармавання народаў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе можна аднесці ў вывучаемы перыяд (да 1914 г.) да беларусаў, але

⁵ Шырэй пра гэта пішу у: Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnota narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin, 2000. S. 49-84.

не да чэхаў. Адносіны паміж немцамі і чэхамі ў пэўным сэнсе напаміналі да 18 ст. адносіны паміж англічанамі і шатландцамі. Не ўзнік трэці элемент агаворанай вышэй трыяды. Чэхі канфрантаваліся з немцамі, а ў Беларусі беларускі люд – з палякамі і расейцамі. Можна дапусціць, што чэхі пратрывалі (заіснавалі) як нацыя і захавалі сваю мову (у адрозненне ад падаўляючай большасці шатландцаў) між іншым, дзякуючы ўплыву на іх і, у пэўнай ступені, на немцаў народатворчых працэсаў іншых супольнасцяў гэтай часткі Еўропы. Гэтаксама сталася ў выпадку са славенцамі. З агавораных тут двух прыкладаў фармавання народаў не толькі чэхі адрозніваліся ў нашай частцы кантыненту сваёй спецыфікай. Беларусы выявіліся – на фоне Еўропы – выключнай слабасцю народатворчага працэсу, ягоным апазненнем адносна іншых народаў.

Калі мы прымем, што распад саслоўнага ўкладу, адукацыя і індустрыялізацыя еўрапейскіх супольнасцяў пацягнулі за сабой стварэнне ідэалагічных супольнасцяў (“уяўных”), у тым ліку, перш за ўсё нацыянальных, і не будзем унікаць глыбей у прычыны і магчымую неабходнасць узнікнення народаў (навошта ўзніклі народы?), то далейшы этап нашых разважанняў павінны датычыць адказу на два пытанні. Па-першае, чаму ў чэхаў нацыятворчы працэс праявіўся значна раней, чым у беларусаў? Па-другое, чым (і чаму) абодва нацыятворчыя працэсы адрозніваліся ў сваіх праявах? Прыведзеным тут разважаннем увесь час будуць спадарожнічаць дэтальныя адказы на агульнае пытанне: чаму на абшары Чэхіі і Беларусі не ўзніклі на заходнееўрапейскі ўзор палітычныя народы, якія выводзіліся з элітарнай катэгорыі мыслення *böhmische Nation* (*natio Bohemica*), а ў беларускім выпадку - *gente Lithuani* (*Rutheni*), *natione Poloni*.

Наогул народатворчыя працэсы з’яўляліся раней і

хутчэй развіваліся у тых супольнасцях, якія былі лепш падрыхтаваныя цывілізацыйна (адукацыя, асабістая вольнасць, уласнасць зямлі, сярэдні клас, урбанізацыя, грамадская мабільнасць) да прыняцця сучаснага тыпу свядомасці (ідэалагізаванай повязі), якая выходзіць па-за вёску, парафію, ваколіцу. Аднак гэтыя працэсы ў вельмі значнай ступені былі залежныя ад культурніцкага кантэксту (моўна-этнічнага), істотнага асабліва ў выпадку супольнасцяў з г.зв. няпоўнай грамадскай структурай – г.зн. пазбаўленых уласных (у першую чаргу шляхецкіх) элітаў. Юзаф Хлебоўчык акрэслівае іх як плебейскія грамадствы. Абедзве групы ўмоваў – цывілізацыйных і культурніцкіх, выгодна выдзялялі на фоне Цэнтральна-Усходняй Еўропы чэхаў і невыгодна – беларусаў. Можна дапусціць, што на шкале, якая паказвае ступень уздзеяння гэтых чыннікаў, чэхі і беларусы апынуліся б на процілеглых канцах.

Кірунак нацыятворчых працэсаў у пісьменнай і індустрыяльнай Еўропе ў значнай ступені вызначалі плебейскія масы, якія, як правіла, складалі значную большасць тагачасных грамадстваў. У рэвалюцыйнай Францыі, яшчэ да таго як нарадзіўся і стварыў рэальную альтэрнатыву правансальскі рух, былі не толькі дэклараваныя, але і рэалізаваныя лозунгі вольнасці, роўнасці і братэрства, што дало правансальскім (брэтонскім і інш.) сялянам спрагнёную вольнасць, зямлю і пачуццё роўнасці з іншымі (адначасова ўзмацняўся дзяржаўны цэнтралізм і выкарыстоўвалася школьніцтва як інструмент пераўтварэння люду ў палітычных французаў). Гэта вызваліла ў французскім народзе энергію, якую выкарыстаў Напалеон. Надэтнічная палітычная французскасць стала для правансальскіх сялян такой прывабнай, што ўзнікшы пазней правансальскі нацыянальны рух не быў у стане перамагчы так зразумелую французскасць. Значыць,

не мова стала стрыжнёвым элементам французскай супольнасці, а названыя вольнасці. Мова, падобна як у рускага (беларускага) баярства, якое прымала прывабныя для яго шляхецкія вольнасці *natione Poloni*, прымалася нібы “пры нагодзе” атрымання палітычна-маёмасных правоў. Яна не была сэнсам, істотай французскасці, а толькі сродкам, які аблягчаў поўнае яе выкарыстанне.

Працэсы такога тыпу не адбываліся ні ў манархіі Габсбургаў, ні ва ўпадаючай Рэчы Паспалітай, а тым больш – у імперыі Раманавых. Чэхія, нягледзячы на тое, што была непараўнальна больш развітай чым Беларусь, з’яўлялася, як і ўся манархія Габсбургаў – кансерватыўнай краінай. Высокі ўзровень цывілізацыйнага развіцця грамадства Чэхіі выклікаў даволі раннія пачаткі нацыятворчых працэсаў, аднак не было чынніка (параўноўваючы чэхаў з правансальцамі), які б па ўзору Францыі, гэтаксама рана скіраваў чэшскі люд у кірунку культуры дзяржаўнай эліты – г.зн. нямецкай. Немцы не зрабілі ў другой палове 18 ст. рэвалюцыю, якая б вызваліла сялян у імя ідэй, якія дэкларавала нямецкамоўная дзяржава. Больш таго, менавіта нямецкамоўныя жыхары краіны запачаткавалі працэс адраджэння чэшскай мовы і культуры, без замеры стварэння, чэшскага народу сепаратыстычнага адносна нямецкасці. З аднаго боку, мясцовая нямецкамоўная шляхта, у піку цэнтралістычным памкненнем венскіх уладаў была зацікаўленая ў захаванні адметнасці ладу Чэшскага каралеўства. Яе прадстаўнікі, падтрымліваючы гэтыя адметнасці, лічылі сябе патрыётамі, але то быў патрыятызм надэтнічны – палітычны і тэрытарыяльны. Шляхта чэшскіх земляў, практычна ўся анямечаная, з аднаго боку мысліла ў катэгорыі феадальнага, саслоўна-палітычнага народу, з другога – яе частка была пад уплывам ідэяў Асветы, у тым ліку ідэі асветы люду, а люд Чэхіі быў у большасці

чэшскамоўны. Прымаючы чэшскую мову ў пачатковым школьніцтве, яна не ўсведамляла, што паняцце народу можа так фундаментальна змяніцца, як тое адбылося праз некалькі дзесяткаў гадоў. З іншага боку, навукоўцы з чэшскімі каранямі, але выхаваныя выключна ў нямецкамоўнай культуры, пачалі, таксама пад уплывам ідэяў Асветы, працаваць дзеля справы адраджэння чэшскасці як істотнага складніка гісторыі і культуры краю. Гэта было зразумела ва ўмовах, калі каля 60% жыхароў краіны, перш за ўсё сяляне, часта жыхары малых гарадоў і частка ніжэйшых слаёў насельніцтва большых гарадоў надалей на штодзень карысталіся чэшскай мовай⁶. Яшчэ перад рэвалюцыяй 1848 г. шмат нямецкамоўных культурных дзеячаў лічылі сябе чэшскімі патрыётамі ў тэрытарыяльным разуменні гэтага паняцця⁷. Такім чынам, розніца паміж Францыяй і Аўстрыяй (Чэхіяй) была не толькі ў тым, што Парыж зрабіў рэвалюцыю і збудаваў вакол яе паняцце нацыі (а Вена гэтага не зрабіла). У Францыі ў імя дзяржаўнага цэнтралізму, які пільнаваў каштоўнасці рэвалюцыі, у дзяржаўным школьніцтве была ўведзеная выключна французская мова, каб, на думку ўладаў, знішчыць такім спосабам антырэвалюцыйныя рэгіянальныя сепаратызмы (яны тады не мелі яшчэ этнічна-нацыянальнага напаўнення).

Вышэйназваныя працэсы маглі развівацца пакуль палітычна-саслоўныя і адначасова дынастычна-тэрытарыяльныя катэгорыі дамінавалі ў свядомасці элітаў над культурніцкімі ўвогуле, і моўна-этнічнымі, у прыватнасці. Пануючыя ў краі шляхецкія эліты, доўга не ўсведамлялі або не надавалі вагі таму факту, што інтэлігенцыя, якая

⁶ Hroch M. *Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*. Przekład Grażyna Pańko. Wrocław, 2003. S. 15.

⁷ Wereszycki H. *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*. Kraków, 1986. S. 38.

выходзіла з народных масаў, з’яўляецца рэальнай пагрозай для іх свету. Паступовы распад саслоўнага ўкладу выклікаў узрастанне значэння культуры ў грамадстве (грамадскіх падзелаў паводле культурніцкіх межаў)⁸ і фармаванне сучаснай класавай структуры. Сярэднеўрапейская інтэлігенцыя будавала свой этас не як шляхта – на аснове саслоўных палітычных правоў, аб’яднанай вакол дынастыі дзяржавы, але на аснове культуры: чэшская інтэлігенцыя – чэшскай, славацкая – славацкай, украінская – украінскай, а летувіская – летувіскай. На працягу дзесяткаў гадоў гэта былі адносна малалікія групы, што не выклікала радыкальных дзеянняў супраць іх з боку шляхецкіх элітаў, якія мыслілі палітычна-тэрытарыяльнымі катэгорыямі. Як піша Ю.Хлебоўчык: “Ф.Палацкі, выступаючы з нагоды закладу вуглавога каменя ў будову Нацыянальнага тэатру ў Празе, зазначыў не без едкага сарказму, маўляў яшчэ паўстагоддзя таму колькасць свядомых сваёй нацыянальнай адметнасці і актыўных чэхаў была такой мізэрнай, што калі б абрынулася столя залы, у якой збіраліся, гэта быў бы канец нацыянальных памкненняў”⁹.

Важнае значэнне для фармавання народнай інтэлігенцыі (грамадстваў з няпоўнай грамадскай структурай) быў сацыяльны аспект новых нацыянальных рухаў. Чэшскасць, як і ў выпадку іншых “малых і маладых народаў”, акрэслівала іншую дарогу грамадскага поспеху, даволі доўга хутчэйшага і з уплывам часу ўсё больш прывабнага, чым у межах нямецкай культуры з даўно сфармаванымі элітамі з моцнай унутранай канкурэнцыяй. У беларусаў гэтая з’ява, як можна меркаваць, выразна выступіла толькі ў пачатку 20 ст. У 1848 г., на здзіўленне немцаў, выявілася

⁸ Гл.: Gellner E. *Narody i nacjonalizm*. Warszawa, 1991.

⁹ Palackého F. *Spisy drobné. Díl I. Spisy a řeči z oboru politiky*. Praha, 1898. S. 289. Цыт. Паводле: Chlebowczyk J. *O prawie do bytu...* S. 178.

– чэшскі рух ужо настолькі сфармаваны, што Палацкі ў лісце да франкфурцкага прадпарламенту дае адназначнае акрэсленне культурніцкага разумення чэшскай нацыі, асобнай ад немцаў, а ў наступным годзе вызваленыя чэшскія сяляне могуць актывізаваць працэс набывання нацыянальнай свядомасці праз зварот да ідэалогіі, якая грунтуецца на іх этнічнай культуры і мове. Такім чынам на працягу некалькіх дзесяткаў гадоў, пачынаючы ад апошніх дзесяцігоддзяў 18 ст., было магчымым, з аднаго боку, пад уплывам ідэяў Асветы масавае развіццё школьніцтва сярод сялянскіх дзяцей на чэшскай мове (што яшчэ ў той час не азначала іх нацыянальнага самаўсведамлення); з другога – фармаванне спачатку навукова-літаратурных, а потым у поўным сэнсе нацыянальных чэшскіх элітаў. Было відавочным, што, адкрываючыся на свет, сялянскія масы, у праўда, даволі ліберальнай, але дакладна не рэвалюцыйна-свабоднай дзяржаве, будуць схіляцца да нацыянальных асяродкаў і ідэалогіі, угрунтаванай на іх культуры, а не да не прысутнай на штодзень у чэшскай вёсцы нямецчыны. У тагачасных умовах было ўжо занадта позна, каб радыкальна стрымаць гэты працэс, а тым больш, павярнуць яго назад.

Такому развіццю нацыянальнай сітуацыі на вывучаным абшары манархіі спрыяў культурніцкі кантэкст узнікнення сучаснай чэшскай нацыі. Звяртаючыся да тэрміналогіі Юзафа Хлебоўчыка, можна сцвердзіць, што Чэхія была краінай “стыковага пагранічча”¹⁰, г.зн., у адрозненне ад Беларусі, абшарам, на якім дзве галоўныя супольнасці (чэхі і немцы) належалі да двух розных моўных сем’яў. Мяжа паміж імі была выразнай, што аблягчала фармаванне свядомасці у апазіцыі да другой групы. Гэтая свядомасць мела не толькі саслоўны характар, як тое было галоўным

¹⁰ Chlebowczyk J. O prawie do bytu... S. 30.

чынам на Беларусі, але і выразны моўна-культурны. У ходзе грамадскай кар’еры, уступаючы ў нямецчыну, пераступаліся два істотныя бар’еры: не толькі саслоўны-культурны, які традыцыйна ў іерархічнай структуры тагачаснага грамадства змяшчаўся над чэшскасцю, але і граматычна-лексічны, выкліканы выразнай розніцай паміж двума мовамі. У першым выпадку чэхам удалося стварыць з’яву, якая ў такой форме ніколі не ўзнікла ў Беларусі. Масавы наплыў чэшскіх сялян у гарады ў другой палове 19 ст. рэзка прыспешыў працэс фармавання чэшскай, г.зн. чэшскамоўнай, інтэлігенцыі і мяшчанства. Як сцвярджаюць Раман Хэк і Мар’ян Ажэхоўскі: “Чэхі ў адрозненне ад многіх іншых славянскіх народаў мелі ўласную тэхнічную інтэлігенцыю, якая абслугоўвала прамысловасць, сельскую гаспадарку і сувязь, кадры ўласных эканамістаў, адвакатаў і лекараў. Пад канец 19 ст. у сувязі з агульнымі палітычна-ўстраёвымі пераўтварэннямі манархіі Габсбургаў пачала фармавацца чэшская чыноўніцкая праслойка. Чэхі займалі шмат пасадаў у мясцовай дзяржаўнай адміністрацыі і органах самакіравання, судовай сістэме і войску.”¹¹ У канцы 60-х гадоў чэхі складалі большасць у гарадскіх радах амаль усіх чэшскіх местаў, а на Маравах дасягнулі гэтага пад канец стагоддзя¹². Першая легальная беларуская газета з’явілася ў 1906 г., а ў Чэхіі ў 1861 г. выходзіла ўжо 30 прэсавых чэшскамоўных выданняў, у канцы стагоддзя – амаль 450, а ў 1905 г. – больш 750¹³. Чэхам даволі хутка ўдалося стварыць прывабную для масаў элітарную культуру. Сучасную чэшскую культуру, асабліва літаратуру пачало

¹¹ Heck R., Orzechowski M. Historia Czechosłowacji. Wrocław, 1969. S. 235.

¹² Hroch M. Małe narody Europy. S. 17.

¹³ Waldenberg M. Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei. Warszawa, 2000. S. 60.

характарызаваць “прызнанне і імкненне да плебейскасці і кпіны з “панскасці””¹⁴.

Наколькі чэхі з плебейскага¹⁵ характару сваёй культуры зрабілі сілу, настолькі для беларусаў атаясамленне беларускасці з сялянскасцю стала для масы людю, які наплываў у 20 ст. да гарадоў, прычынай адыходу ад беларускай мовы. Чэхам удалося ў індустрыяльным і урбанізаваным краі стварыць прамысловыя, мяшчанскія, інтэлігенцкія эліты, здабыць большасць у гарадах і напярэдадні Першай сусветнай вайны ў заможнай (у маштабе не толькі манархіі Габсбургаў, але і ўсёй Еўропы) Чэхіі няшмат саступаць у грамадскім значэнні мясцовым немцам¹⁶. Уваход у гэтае асяроддзе не толькі даваў пачуццё прызнання, але і быў лягчэйшым, чым дасягненне грамадскага поспеху праз германізацыю. Уласная культура была ўжо настолькі развітая, што яе “плябейскасць”, адрозная ад “панскай” нямецкасці, станавілася козырам. Беларусам ніколі не ўдалося пашырыць такога ўзору, хоць у савецкі перыяд плябейскасць, падтрыманая ідэалагічна, стала да пэўнай ступені вартасцю сама па сабе. Савецкая ідэалогія была скіраваная супраць панскасці, буржуазнасці. Але гэта была савецкая плебейскасць, абапёртая на расейскай мове, г. зн. механізм яе фармавання быў іншы, чым у чэшскім выпадку. Апеляцыя да чэшскасці дала чэхам пачуццё грамадскай вартасці і адначасова зрабіла магчымым фармаванне нацыі. У выпадку беларусаў, па прычыне

¹⁴ Tarajło-Lipowska Z. „Prawdziwy“ charakter czeskiego Odrodzenia narodowego [in:] Odrodzenie narodowe w Czechach i na Słowacji. Księga ku czci Profesora Zdzisława Niedzieli. Pod redakcją Haliny Mieczkowskiej i Teresy Z. Orłoś. Kraków, 1999. S. 97.

¹⁵ Паняццю “плябейскасць”, па прыкладу Ю.Хлебоўчыка, тут не надаю вартаснага характару, але трактую выключна тэхнічна, яно адпавядае паняццю “народнасць”.

¹⁶ Гл.: Waldenberg M. Narody zależne... S. 61.

адсутнасці, а дакладней, вялікай слабасці беларускамоўных панадсялянскіх гарадскіх праслоек, моўная беларускаць атаясамлівалася з сялянствам, вёскай, фальклорам і ўвогуле ўспрымалася як сведчанне адсутнасці грамадскага поспеху ці імкнення да яго (з часам літаратурная яе форма – як праява непрымананага саветызаванымі масамі нацыяналізму).

Таксама цяжка гаварыць на Беларусі у 19 ст. пра істотныя моўныя бар’еры паміж беларускай ды польскай і расейскай мовамі. Часта беларуская мова ўспрымалася палякамі і расейцамі як дыялект іхніх моваў альбо пераходная між імі. Беларускі селянін праз усё 19 ст. (да Першай сусветнай вайны) лічыў натуральным, што разам з пераездам у горад і павышэннем грамадскага статуса ён уступае ў “гарадскую” мову, якая спачатку была польскай, а потым усё больш расейскай. У адчуванні большасці беларускага люду ён адмаўляўся ад сялянскай мовы на карысць гарадской, так як у многіх іншых краінах Еўропы адбываўся пераход з сялянскіх дыялектаў на літаратурную мову. Моўныя адрозненні не ўспрымаліся як цяжкія перашкоды. Яшчэ ў 20 ст. у міжваеннай Польшчы беларускія сяляне часта не называлі сваю мову беларускай, лічылі, што і на захад ад Бугу сяляне гавораць так як і яны – па-простаму і толькі ў гарадах усюды гавораць па-польску. Эма Еленьская, апісваючы ў пачатку 90-х гадоў 19 ст. палескую вёску ў Мазырскім павеце, так характарызавала мясцовых сялян: “Па іх перакананню, селянін-мужык на ўсім свеце поўнаасцю падобны да іх, гаворыць па-беларуску, па-простаму і вызнае тую самую праваслаўную веру”¹⁷. Для беларускага люду ў царскай дзяржаве мова мела характар не нацыянальны, а саслоўна-класавы. Пры пераходзе з аднаго класу ў іншы, што было часта звязана з міграцыяй у горад,

¹⁷ Jeleńska E. Wieś Komarówicze w powiecie mozyrskim, odbitka z t. 5 „Wisły”. Warszawa, 1892. S. 51.

адбываўся пераход з адной мовы на другую. Прычына такой сітуацыі крылася не толькі ў блізкасці славянскіх моваў, але і ў цывілізацыйным адставанні краю.

Ліквідацыя прыгону і прызнанне асабістай свабоды сялянаў на чэшскіх землях адбылося на 80 гадоў раней, чым на беларускіх (1781 і 1861), а наданне сялянам зямлі – на 12 гадоў раней (1849 і 1861). Гарадское насельніцтва ў Беларусі у 1796 г. складала 3,5% агульнай колькасці жыхароў краіны, а ў 1913 г. – 11%.¹⁸ У 1897 г. 97,7% насельніцтва, акрэсленае як беларускамоўнае, жыло ў вёсцы, а ў слаба развітых гарадах складала 17% меншасць¹⁹. У тым годзе аж 86,5% беларусаў былі непісьменнымі²⁰. А чэхаў у 1900 г. толькі 4,26% ва ўзросце болей 6 гадоў не маглі чытаць і пісаць²¹. Генрык Верашыцкі піша: “ужо ў 1791 г. 2600 школаў вучыла 185 000, г.зн. больш за палову дзяцей школьнага ўзросту. У тых школах чэшскіх дзяцей вучылі па-чэшску. Таксама па-чэшску друкаваліся кнігі, прызначаныя інфармаваць сялянаў пра сучасную агракультуру і гадоўлю”²². Чэхі належалі да перадавых краінаў Еўропы ў развіцці асветы і ў пачатку 20 ст. мелі нават меншы працэнт непісьменных чым немцы ў Аўстрыі. Беларусы знаходзіліся на процілеглым канцы табліцы пісьменнасці народаў Еўропы.

На працягу ўсяго вывучанага перыяду чэхі значна адрозніваліся ад беларусаў вышэйшым працэнтам гарадскога насельніцтва, меншым узроўнем непісьменнасці, большай індустрыялізацыяй і, што адсюль вынікала – замож-

¹⁸ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.). Мн., 2005. С. 58 (Табліца 1) і С. 369 (Табліца 12).

¹⁹ Radzik R. Między zbiorowością... S. 140.

²⁰ Терешкович П.В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы. Мн., 2004. С. 115.

²¹ Waldenberg M. Narody zależne... S. 60.

²² Wereszycki H. Pod berłem Habsburgów... S. 37.

насю. У 70-я гады 19 ст. большасць насельніцтва чэшскіх земляў працавала ужо не ў сельскай гаспадарцы. У 1900 г. колькасць работнікаў у прамысловасці і камунікацыі ў Чэхіі (але не ў Маравах) і ў Сілезіі была большай чым у сельскай гаспадарцы²³. Насельніцтва Прагі вырасла паміж канцом першай паловы 19 ст. і пачаткам Першай сусветнай вайны ад 125 тыс. да 617 тыс. разам з прадмесцямі. У 1861 г. чэхі ў гэтым горадзе, які да таго быў нямецкамоўным, дасягнулі перавагі, а ў 1910 г. немцы ў Празе складалі толькі 6% ад усёй колькасці жыхароў²⁴. Чэхія з часам стала галоўным прамысловым цэнтрам дзяржавы Габсбургаў, а чэхі ў апошнія дзесяцігоддзі манархіі абазначаюць сваю значную прысутнасць у новых, сучасных галінах прамысловасці. Менск у 1909 г. меў каля 100 тыс. жыхароў – у шэсць разоў менш, чым Прага, а беларусаў там было няшмат – толькі 8,2%²⁵, пры гэтым па-беларуску гаварыла насельніцтва бедных прадмесцяў (эліты гаварылі па-расейску і па-польску).

Працэс ліквідацыі непісьменнасці беларусы праходзілі толькі ў міжваенны перыяд, а індустрыялізацыю і урбанізацыю краіны – пасля Другой сусветнай вайны, ці шмат дзесяцігоддзяў пазней чым чэхі. Непісьменныя ўвогуле мысляць у катэгорыях даіндустрыяльнай этнічнай групы, а не нацыянальнай. Акрамя таго, каб утварылася нацыя, павінны з’явіцца эліты, якія ствараюць нацыянальную ідэалогію на мове народу і калі не адразу, то з часам, гавораць штодня на той мове. Яны павінны ствараць культуру і яе асяродкі прывабныя для прыбываўшага ў горад люду, які прымае новы тып повязі і ідэалогіі. Калі

²³ Heck R., Orzechowski M. Historia Czechosłowacji. S. 231.

²⁴ Wereszycki H. Pod berłem Habsburgów... S. 164.

²⁵ Шибeko З.В. Минск в конце XIX – начале XX в. Очерк социально-экономического развития. Мн., 1985. С. 117.

люд не ўмее чытаць, то гарадское насельніцтва нешматлікае і ўзрастае вельмі павольна, а нацыянальныя эліты не існуюць, ці вельмі слабыя або малаканкурэнтныя адносна іншых этнічных і нацыянальных, а культурніцкія бар'еры вельмі слабыя. Тады нацыятворчы працэс праходзіць у заповоленым тэмпе і часта на карысць народу з іншымі этнічнымі каранямі. Грунтоўнае параўнанне беларускага і чэшскага нацыятворчага працэсу патрабуе таксама ў выпадку беларусаў прыгледзецца да рэаліяў канца 18 – пачатку 19 ст.

Падобна як у Чэхіі, на Беларусі шляхецкія эліты *gente Lithuani (Rutheni), natione Poloni* мыслілі ў катэгорыях палітычнага народу з выразнай афарбоўкай рэгіяналізму. Лічылі сябе палякамі па нацыянальнасці, але мелі моцнае пачуццё рэгіянальнай, трактаванай палітычна, літоўскасці, па прычыне прыналежнасці да (не існуючага пасля падзення Рэчы Паспалітай) Вялікага Княства Літоўскага. Часамі яны былі свядомыя сваіх рускіх каранёў, адсюль адносна слабае *gente Rutheni*. Такім чынам іх свядомасць была шматузроўневай²⁶.

Чэшская шляхта была падвержаная германізацыі, а беларуская ў большасці гаварыла па-беларуску. Заможная шляхта гаварыла па-польску, сярэдняя спаланізавалася цалкам верагодна, у першыя тры дзесяцігоддзі 19 ст., г. зн. у перыяд дзейнасці Віленскага універсітэту. Дробная засяцкавая (вясковая) шляхта, якая складала значную большасць, у прынцыпе увесь вывучаны перыяд гаварыла па-беларуску, з часам, пры кантактах са знешнім светам, усё больш пераходзячы на польскую (часта дрэннай якасці). Беларуская, называная часта простаі, мова, не была проціпастаўленая польскай, бо бар'еры паміж мовамі былі

²⁶ Гл.: Bardach J. Polacy a narody Litwy historycznej – próba analizy systemowej // Kultura i Społeczeństwo. 1994. Nr 2. S. 40.

слабымі не толькі аб’ектыўна, але ўспрымаліся абодвума бакамі як малаістотныя. Падобна як у Чэхіі, ініцыятарамі беларускай літаратуры былі шляхціцы, якія на штодзень гаварылі па-польску, але найчасцей пад уплывам ідэяў асветніцтва разбудоўвалі фалькларыстычна-літаратурную беларускасць як складнік шырока зразумелай надэтнічнай польскасці. Праз усё 19 ст. яны не ўсведамлялі магчымасць узнікнення беларускага народу, асобнага ад польскага. Шляхта, як грамадская група ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе не была свядомым ініцыятарам плебейскіх нацыянальных рухаў, бо гэта было спрэчна з яе саслоўным этасам. Нацыянальныя рухі ствараліся інтэлігенцыяй, мяшчанствам, буржуазіяй – новымі праслойкамі (класы), па розных прычынах зацікаўленымі новым укладам супольнасцяў.

Шляхта І Рэчы Паспалітай фармавалася як саслоўе вакол набытых палітычных правоў і вольнасцяў. Яна валодала значнай часткай сялянаў, а таксама дзяржавай, у якой выбірала манарха. Канцэпцыя шляхецкай нацыі апасрэдавана вырастала з набытых правоў і вольнасцяў, а непасрэдна – з пачуцця адказнасці (незалежна як зразумелай і рэалізаванай) упрывілеяванага стану за дзяржаву. Яна была ідэалагічнай абудовай этасавай супольнасці, на думку Макса Вэбера, абапёртай на пачуцці годнасці. Таму гэтая канцэпцыя не з’яўлялася першасным элементам, які фармаваў шляхту, што ў 19 ст. мела свае грамадскія наступствы (шляхта найперш бараніла тыя правы і вольнасці, якія яе сфармавалі, г.зн. свае станавыя інтарэсы). Шляхецкая, палітычная ідэя народу аб’ядноўвала гэты стан па-над этнічнымі падзеламі. Сялянаў, зразумела, даволі доўга не залічвалі не толькі да шляхецкага народу, але і да нейкага іншага. Яны трактаваліся паза народам. Таму паміж шляхтай і сялянствам не існавала нацыянальнага канфлікту.

Інакш было пасля ўзнікшай у 19 ст. культурніцкай ідэі народу. У гэтым выпадку было істотна, што шляхта як стан не магла падтрымаць плебейскія нацыянальныя рухі, бо гэта пагражала яе пазіцыі ў грамадстве. Шляхецкая ідэя народу змяшчала яе не толькі саслоўна, але і нацыянальна па-над большасцю грамадства. Пераход на бок сялянства паводле характэрных культурніцка-этнічных крытэрыяў (якія, акрамя дробнай шляхты Беларусі, наогул не былі яе крытэрыямі) разбівала яе саслоўны этас, акрамя таго аддаляла ад астатняй шляхецкай браці і дзяліла грамадства былой Рэчы Паспалітай на асобныя часткі. Гэта вымагала прынцыповага пераасэнсавання сістэмы каштоўнасцяў, які сплочваў шляхецкі стан. На беларускіх землях шляхта супраціўлялася пераўтварэнню палітычнага народу ў культурніцкі, бо, з аднаго боку, не была здольная да такіх кардынальных зменаў свядомасці і пераадолення саслоўна-культурных бар'ераў, якія аддзялялі яе ад сялянаў, з другога – узнікненне культурніцкіх народаў (г.зн. асобных польскага і беларускага) бурыла дваровую супольнасць (гаспадарчага характару), дадаючы да класавага канфлікту яшчэ нацыянальны.

Таму шляхта, як польская ў Беларусі, так і нямецкая ў Чэхіі, не выступіла на баку мясцовага люду, бо гэта вымагала адмовы ад значнай часткі яе культуры, мовы і вартасцяў, якія мацавалі яе саслоўную выключнасць і адначасова надрэгіянальную (надкраёвую) спайку. Баронячы палітычны народ, яна бараніла, і гэта было самае важнае, сваю саслоўную пазіцыю. Сярэдняя і дробная венгерская шляхта, усвядоміўшы пагрозу падзелу земляў Венгерскага каралеўства паводле этнічных межаў, выказалася вуснамі Лайша Кошута ў дні рэвалюцыі 1848 г. за фармаванне, па ўзору Францыі, палітычнага венгерскага народу, венгерскамоўнага ў афіцыйнай сферы, але з дазволам іншых

моваў у хатнім ужытку²⁷. Таму шляхта ўвогуле тармазіла фармаванне культурніцкіх народаў, у значнай сваёй частцы спавядаючы вартасці свету, які ўжо адыходзіў. Ад гэтай мадэлі захавання адыходзілі адзінкі, альбо тыя, хто (тое было масавай з’явай) маючы шляхецкае паходжанне, станавіліся інтэлігентамі, г.зн. будавалі праслойку, якая канструявала ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе культурніцкія народы (інтэлігенцыя не была звязаная з сялянскім станам і трактавала мову ў якасці носьбіту ўсяго комплексу вартасцяў нацыі). Некаторыя са шляхты, заўважаючы, што навакольны свет можа пагрозліва для іх змяніцца, далучаліся да нацыяналістычных групавак, дзеля прымусовай асіміляцыі сялянаў да культуры ім блізкай (імкнучыся такім спосабам зліквідаваць нарастаючы канфлікт). Аднак гэта не былі дзеянні, якія ініцыявалі культурніцкі нацыяналізм, але прылучаліся да галоўнай яго плыні як абарона ўласных пазіцый. На беларуска-летувіскіх землях у першыя дзесяцігоддзі 20 ст. будавалася г.зн. ідэалогія краёвасці, якая акрамя іншага мела бараніць тутэйшыя польскія (польскамоўныя) эліты перад некарысным для іх распадам старога свету, падзелам паводле моўна-этнічных межаў (на дзье, не лічыўшы палякаў, часткі – беларускую і летувіскую).

Беларускі люд, г.зн. перш за ўсё сяляне, быў практычна выключна беларускамоўны. Палякі ніколі не ўтварылі ў Беларусі значных тэрытарыяльна польскамоўных энклаваў. Таксама ніколі ў часы I Рэчы Паспалітай да таго не імкнуліся (мова сялянаў шляхты не цікавіла). Сяляне праз увесь перыяд пасля падзелаў (г.зн. да Першай сусветнай вайны) не мелі ніякай нацыянальнай свядомасці, мыслілі ў катэгорыях даіндустрыяльнай этнічнай групы, былі

²⁷ Felczak W. Węgierska polityka narodowościowa przed wybuchem powstania 1848 roku. Wrocław, 1964. S. 69.

чулыя на класавыя лозунгі. Заняцце гэтай часткі Рэчы Паспалітай расейцамі выклікала замыканне сялянства на доўгія дзесяцігоддзі ў катэгорыі этнічнасці. Іх паланізацыя стала практычна немагчымай (польскае школьніцтва было паступова ліквідаванае). Русіфікацыя ж патрабавала доўгага пераходнага перыяду, неабходнага для ўкаранення расейскай культуры ў захопленай краіне. Гэты працэс паступова разгортваўся разам з ліквідацыяй уніяцкай царквы і замены яе праваслаўнай, прайгранымі паўстаннямі 1831 і 1863 г. Царскія ўлады ў 1832 г. ліквідавалі Віленскі універсітэт (найбуйнейшы ў імперыі) і звязаную з ім школьную сістэму. Значную частку дробнай шляхты ператварылі ў сялян, г.зв. аднадворцаў, прычыніўшыся такім чынам да запавольвання цывілізацыйнага развіцця краіны, якая індустрыялізавалася вельмі павольна і слабей у параўнанні з іншымі рэгіёнамі еўрапейскай часткі імперыі.

Паглынанне беларускіх земляў Расеяй стварыла неспрыяльную сітуацыю для развіцця патэнцыяльнага беларускага нацыянальнага руху, такой сітуацыі ніколі не было ў Чэхіі. Расейцы выклікалі палярызацыю грамадства Беларусі паводле рэлігійна-культурніцкіх межаў. Падзел насельніцтва на праваслаўную большасць і каталіцкую меншасць быў адначасова падзелам на дзве выразна адрозныя культуры. Іх межы былі настолькі эмацыйна моцнымі, а сіла элітарнай польскасці і расейскасці настолькі вялікая, што шансы на паўстаўненне паміж імі нацыянальнай, адрознай ад абедзвюх беларускасці радыкальна памяншаліся. Сяляне-каталікі, баючыся ціску праваслаўя, цягнуліся, нягледзячы на сваю беларускамоўнасць, да польскасці, кажучы, што яны “польскай веры”. Праваслаўныя лічылі сябе “рускай веры”. Ня стала уніятаў, якія маглі б аддзяліць беларусаў ад рымска-каталіцкіх палякаў і праваслаўных расейцаў. Праваслаўныя сяляне і вясковыя

святары, робячы кар’еру, станавіліся праз расейскія школы расейцамі з лакальным каларытам – “западнарусамі”. Каталікі ўваходзілі ў польскую культуру, хоць сярод іх вылучаліся ў 19 і 20 ст. творцы літаратурнай, а потым, у значнай частцы, і нацыянальнай беларускасці. Гэта было адной з прычынаў непрыняцця праваслаўнай большасцю нацыянальнай ідэалогіі, будаванай каталікамі. Можна сказаць, што праваслаўе кансервавала беларусаў на ўзроўні этнічнасці. Каталіцызм, асабліва на ўзроўні элітаў, хутчэй нацыяналізаваў, але ў большасці да польскасці. Шляхецкія каталіцкія эліты пад пагрозай расейскасці аслаблялі сувязі з тэрміналагічнай літоўскасцю, як спадчынай Вялікага Княства Літоўскага, дзеля ўзмацнення павязанняў з рэальнай сілай, якой была польскасць. У выніку гэтага, адзіная ў 19 ст. спроба фармавання беларускай нацыянальнай ідэалогіі адбылася па-за Беларуссю, ці па-за абшарам сутыкнення дзвюх культураў. У 1884 г. у Пецярбурзе былі выдрукаваныя два расейскамоўныя нумары нелегальнай газеты “Гоман”, якая здолела падняцца над нацыянальна-рэлігійным канфліктам²⁸.

Польска-расейскі канфлікт у царскія часы на Беларусі выклікаў сярод мясцовых сялян з’яву ўцёкаў ад яго у тутэйшасць (тут не гаворым пра іншыя прычыны паўстання гэтага тыпу тоеснасці), г.зн. у катэгорыі мыслення даіндустрыяльнай эпохі. Несумненна, калі б тагачасная Расея была ліберальная як Аўстрыя, а тым больш каб так хутка індустрыялізавалася, то беларускі рух дакладна паўстаў бы раней. Аднак царскія ўлады увесь час свайго панавання не прызнавалі беларусаў асобным народам, не дазволілі стварыць беларускае школьніцтва, пад канец

²⁸ Радзiк Р. Пецярбургскi “Гоман” як пачынальнiк беларускай нацыянальнай iдэi ў XIX стагоддзi [у:] Нацыянальныя пытаннi. Беларусiка-Albaruthenica. Мн., 2001. Т. 22. S. 76-87.

50-х гадоў 19 ст. забаранiлi беларускамоўныя публiкацыi лацiнскiм алфавiтам, а ад 60-х гадоў зрабiлi немагчымым друкаванне беларускай лiтаратуры таксама кiрылiцай (аж да 1905 г.). У Беларусi ў 19 ст. нацыянальныя споры датычылi элiтаў. Сяляне заставалiся па-за iмi, калi ў той жа час у Чэхii люд масава наплываў у гарады, у чэшскамоўныя школы, чытаў чэшскую прэсу i ўваходзiў у свет чэшскiх элiтаў, якiя выводзiлiся з людю. У чэшскiх народных сходах, г.зв. “табарах” узялi ўдзел у 1868 – 1871 г. быць можа нават каля 1,5 мiльёны чэхаў, што мела агромнiстае значэнне для распаўсюджвання чэшскай нацыянальнай свядомасцi. Пазнейшая гандлёвая вайна з немцамi пад лозунгам “свой да свайго” таксама ўзмацняла адрознасць чэхаў ад немцаў i прыдавала ёй моцнае эмацыйнае напаўненне. Чэхi стваралi асобны i канкурэнтны да немцаў свет iнстытуцыяў: школаў, унiверсiтэтаў, тэатраў, музеяў, крамаў. Такiх канфлiктаў нiколі не было памiж беларусамi i расейцамi ды палякамi, а менавіта канфлiкты ў значнай ступенi дапамагалi будаваць нацыянальную свядомасць.

Сцiвен Л. Гуцер на аснове перапісу з 1897 г. налiчыў беларускай iнтэлігенцыi, якая лiчыла беларускую мову роднай, каля 8,5 тыс. чалавек²⁹. Аднак гэтыя людзi, у адрозненне ад чэшскай iнтэлігенцыi, не былi нацыянальнай беларускай iнтэлігенцыяй. Яны не ангажавалiся свядома ў якую-небудзь прабеларускую дзейнасць. Iх пiсьмовасць была расейскамоўнай або польскамоўнай. Гэтымi мовамi яны карысталiся на штодзень у працы. У працэсе грамадскай кар’еры яны ўваходзiлi ў свет польскай або расейскай культуры (што не азначала адпаведную нацыянальную свядомасць), а адносiны да сваёй беларускасцi трактавалi,

²⁹ Guthier S.L. The Belorussians: National Identification and Assimilation. 1897-1970. Part 1: 1897-1939. Soviet Studies. T. XXIX. January 1977. Nr 1. S. 46 (таблiца 5).

падобна, як сёння – у расейскамоўных гарадах расейскамоўныя беларусы прызнаюць роднай мовай беларускую, хоць ёй не карыстаюцца. Беларускі нацыянальны рух, праўда, узнік у самым пачатку 20 ст., а на працягу 9 гадоў перад вайной выдавалася некалькі беларускіх газет, але гэты рух не выйшаў за адносна вузкае кола людзей, не прышчэпіў нацыянальную свядомасць масам сялянцаў, якія былі ў большасці непісьменнымі, глядзелі на свет з пазіцыі свайго класу і не ўспрымалі нацыянальныя лозунгі. Беларусаў з чэхамі аб’ядноўвала адсутнасць аж да вайны патрабавання ўласнай дзяржавы. Чэхі не рабілі гэта з тактычных поглядаў, баючыся канфрантацыі з немцамі і страты земляў, дзе немцы пераважалі. Беларусы маўчалі па прычыне слабасці нацыянальнага руху ды прадбачання адсутнасці падтрымкі з боку людю і непазбежнай канфрантацыі з Расеяй. Тое, што беларусам не ўдалося збудаваць у расейскай дзяржаве элітарнай і прывабнай для людю беларускай культуры, мела значныя наступствы ў савецкі перыяд. Беларускія сялянскія масы, якія мігравалі ў горады са спазненнем, у параўнанні з чэхамі, на некалькі дзесяткаў гадоў, не знаходзілі там цалкам вышталтаванай і багатай беларускай культуры і былі змушаны да прыняцця савецкай ідэалогіі ў расейскай моўнай форме. Гэтая ідэалогія, падобна як нацыянальная ідэалогія ў Чэхіі 19 ст., прадстаўляла ім новы індустрыяльна-урбанізаваны свет, уводзіла іх у яго, фармуючы сучасны тып ідэалагічных павязяў. Свет нацыянальных каштоўнасцяў будаваў вузкія асяродкі на ўскрайках савецкасці. У гэты час беларускі селянін перайшоў ад класавасці раннеіндустрыяльнай і пасляпрыгоннай эпохі да цалкам ідэалагізаванай класавасці савецкай. З нацыянальнай ідэалогіяй не заўсёды нават і сутыкаўся.

Беларускасць у форме, якая “пагражала” нацыятворчасцю, узнікла, у адрозненне ад чэшскай, настолькі

позна, што расейцы ўжо былі ў стане яе паўстрымаць, як у царскай Расеі – праз недапушчэнне фармавання беларускіх элітаў, так і ў СССР, зрабіўшы з беларускасці савецка-фалькларыстычную бутафорыю нацыянальнай культуры, а нацыянальную ідэалогію, атаясаміўшы з варожым савецкасці нацыяналізмам. Элітарная нацыянальная беларускасць, нягледзячы на тое, што сёння аб’ядноўвае нешматлікія асяродкі беларусаў, у адрозненне ад расейскамоўнай савецкасці, мае творчы характар, бо з’яўляецца нонканфармісцкай. Чэхам і палякам у другой палове 20 ст. навязвалі свет савецкіх вартасцяў і сувязяў побач са светам моцных нацыянальных сувязяў. З часам яны маглі пачаць адмаўляцца ад савецкасці. Беларусам навязалі савецкую супольнасць замест нацыянальнай. Бальшавіцкая рэвалюцыя ў пэўнай ступені аказалася па сваім наступствам падобнай, нягледзячы на істотныя розніцы, з французскай. Перш чым беларускія сяляне здолелі стаць народам, ім быў накінуты з большай чым у Францыі сілай ціску свет савецкіх каштоўнасцяў. Шляхецкім *gente Lithuani* не ўдалося стварыць палітычную супольнасць, бо яны страцілі дзяржаву. Расейцам не ўдалося ў 19 ст. пераўтварыць беларусаў у расейцаў, бо ў царскія часы яны толькі ўзмацнялі сваю прысутнасць у Беларусі. Аснову такой палітычнай супольнасці яны збудавалі толькі ў часы СССР. Падобна, як правансальцы, атрымаўшыя зямлю ў рэвалюцыйнай Францыі – краіне “вольнасці, роўнасці і братэрства”, прынялі палітычную ідэю народу, з часам адкідваючы правансальскую нацыянальную ідэю, так і беларускім сялянам раней, чым сярод іх укаранілася беларуская нацыянальная ідэалогія, была накінутая савецкая супольнасць, якая ўводзіла іх у сучасны, ідэалагізаваны свет. Іх патрэба ў павышэнні грамадскага статусу была заспакоеная ў працэсе пераходу ў гарады. Першаснае

прыняцце грамадскіх сувязяў ідэалагізаванага тыпу, калі ўзнікае такая грамадская патрэба, гэта адно, а замена такіх сувязяў іншымі – зусім другое. Наступствы такой сітуацыі відочныя ў сучаснай Беларусі³⁰.

Параўнанне нацыятворчых працэсаў сярод “малых і маладых народаў” Цэнтральна-Усходняй Еўропы паказвае, што адны і тыя ж элементы культуры, гаспадаркі і палітыкі ў розных народаў выконвалі розныя нацыятворчыя функцыі. У летувісаў моцным нацыятворчым чыннікам была мова (адмяжоўвала ад палякаў і расейцаў) і каталіцтва (аддзяляла ад расейцаў). Гэтыя чыннікі, як мы выяснілі, не мелі такога важнага значэння для беларусаў. Узровень эканамічнага развіцця быў нізкі ў абодвух краінах і гэта не ён стаў прычынай таго, што летувіскія нацыянальны рух быў значна мацнейшым за беларускі. А спалучэнне хуткага гаспадарчага росту з выразнай адрознасцю чэшскай мовы ад нямецкай, пры адначасовай адсутнасці ранняй рэвалюцыі, якая дала б сялянам зямлю і волю (дадаткова яшчэ слабыя цэнтралістычныя тэндэнцыі ў манархіі і ліберальны падыход да развіцця мовы і культуры меншасцяў) прывяло да хуткага развіцця чэшскага нацыятворчага працэсу. Гэта адрознівала Чэхію ад Францыі, дзе гэты працэс апырэдзіла рэвалюцыя, даючы масам прывабнае для іх разуменне палітычнай французскасці раней чым узніклі плебейскія нацыянальныя рухі. Адсюль вынікае, што шмат залежала не толькі ад сілы паасобных чыннікаў, але і кантэксту (культурнага, гаспадарчага, палітычнага) і хуткасці (чарговасці) іх дзеяння. Пытанне – што было з чэхамі, калі б аўстрыйскія немцы правялі рэвалюцыю кшталту французскай у той жа час, калі і жыхары Парыжу?

³⁰ Гл.: Radzik R. Belarus Between the East and the West. The Soviet-Russian Option Versus the Nationalist Option in Belarusian Society // International Journal of Sociology. Vol. 31. No. 3. New York. Fall, 2001. S. 11-45.

Падсумоўваючы, можна сцвярджаць: хоць у сярэдзіне 18 ст. можна было дапусціць, што як на тэрыторыі Чэхіі, так і Беларусі, будуць фармавацца праз апору на дамінуючыя на тых абшарах эліты, палітычныя нацыянальныя супольнасці на заходні ўзор і пад уплывам асветніцкага разумення народу, у сапраўднасці гэтага не адбылося. Абодва сепаратыстычныя працэсы, хоць прынцыпова адрозныя па сіле і канцавых выніках, былі выкліканыя ідэямі Асветніцтва, часткова рамантызмам, г.зн. жаданнем звярнуцца да люду, чыя культура павінна была ўзбагаціць надэтнічную супольнасць. Нямецкамоўная шляхта Чэхіі некалькі дзесяткаў гадоў падтрымлівала развіццё чэшскай мовы і культуры, дэманструючы такім чынам адметнасць краіны і свой супраціў цэнтралістычнай палітыцы Вены. А польскамоўная шляхта Беларусі, акрамя аналагічных як у Чэхіі рамантычна-асветніцкіх матываў, мела надзею, што калі падтрымаць літаратурна-моўную беларускасць, тая паставіць заслон расейскім уплывам у краі. Абедзве эліты – нямецкая да 1848 г., польская – аж да канца 19 ст., не ўсведамлялі нацыянальных наступстваў сваёй прачэшскай і прабеларускай актыўнасці. Аднак у Чэхіі хуткая індустрыялізацыя краіны выклікала масавы наплыў чэшскамоўнага (з часам у падаўляючай большасці пісьменнага) люду ў гарады, павышэнне яго грамадскага статусу і пачуццё ўласнай адрознасці ад немцаў і, як наступства, пачуццё прывабнасці ўласнай культуры. Сітуацыя ў Беларусі была прынцыпова адрознай. У краі вельмі нязначна урбанізаваным і індустрыялізаваным, з вясковым насельніцтвам у падаўляючай большасці непісьменным, дайшло да сутыкнення дзвюх цалкам сфармаваных элітарных нацыянальных культураў – польскай і расейскай. Нацыянальныя падзелы пакрыліся з рэлігійнымі, што ў вёсцы выклікала паўставанне

апазіцыйнай тоеснасці вакол рэлігіі, аднак не нацыянальнай, а этнічнай. Блізасць беларускай мовы да польскай і расейскай аслабляла магчымасць фармавання ўласнай тоеснасці вакол мовы. Грамадская кар’ера рабілася паводле крытэрыю рэлігійнай, а не моўнай прыналежнасці. Узніклі стэрэатыпы: паляк-каталік і праваслаўны-рускі/расеец. Царскія ўлады, у адрозненне ад ліберальнай манархіі Габсбургаў, ніколі не далі згоду на ўзнікненне беларускага школьніцтва і на працягу 40 гадоў (аж да 1905 г.) не дапускалі беларускіх літаратурных выданняў. Беларускі нацыянальны рух узнік занадта позна, каб у тагачасных умовах здабыць поспех да Першай сусветнай вайны. Толькі некалькі працэнтаў беларускіх сялян умелі чытаць і пісаць. Яны былі чулыя толькі на класавыя лозунгі. Беларускасць да 1914 г. не збудавала шматлікія нацыянальныя эліты, узброеныя багатай, прывабнай для людю, на чэшскі ўзор, культурай; яна не сфармавалася як нацыянальная ідэалогія на ўзроўні масаў, бо такой магчымасці не мела ў прынцыпе. Працэс масавай адукацыі і пераход сялян у гарады выклікалі толькі савецкія ўлады, якія уводзілі сялян у сучасны свет з дапамогай савецкай, а не нацыянальнай, ідэалогіі.

*Андрэй Самусік (Менск),
кандыдат гістарычных навук,
Беларускі дзяржаўны
эканамічны ўніверсітэт*

Русіфікацыя сістэмы асветы на беларускіх землях ў апошняй трэці 18 – другой палове 19 ст.

Адным з асноўных фактараў, які істотным чынам паўплываў на ўвесь працэс гістарычнага развіцця Беларусі, было яе знаходжанне на мяжы еўрапейскай і візантыйска-расейскай цывілізацый, жорсткае супрацьстаянне паміж якімі істотным чынам адбілася на лёсе нашай Радзімы – цэнтральнай арэны гэтага канфлікту.

Візантыйская культурная традыцыя тут страціла сваё дамінуючае становішча яшчэ ў 15 – 17 ст., а праходзячая арыентацыя мясцовага грамадства вызначала агульны характар практычна ўсяго паўсядзённага жыцця нават ніжэйшых саслоўяў (сялянскае “нізавое” барока). Паскораная інтэграцыя Вялікага Княства Літоўскага (далей ВКЛ) ў агульнаеўрапейскую цывілізацыйную прастору пачалася пасля “крывавага патопу” сярэдзіны 17 ст., калі вялізныя страты насельніцтва і знішчэнне ўсіх тутэйшых асветніцкіх цэнтраў абумовілі суцэльны заняпад Беларусі.

На жаль, дадзены працэс суправаджаўся паланізацыяй правячых колаў ВКЛ, што заклала аснову для будучых міжнацыянальных і міжканфесійных канфліктаў. Акрамя таго, гэта дазволіла Пецярбургу ў час інкарпарацыі беларускіх зямель у склад Расейскай імперыі змагацца

не супраць праеўрапейскай арыентацыі тутэйшага насельніцтва, а толькі з “незаконнымі” прэтэнзіямі палякаў на Беларусь і Літву. Пры чым гэты канфлікт меў бескампрамісны характар: “В Вильне и Северо-Западном крае... стоят лицом к лицу две борющиеся на жизнь и смерть народности, польская и русская: будет ли польская оттеснена за Неман или русская за Двину и Днепр? Примирение здесь едва ли возможно”¹. Пры гэтым, у расейскай дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі лічылася, што: “С тех пор, как на почве Литовской Руси в 16 веке завязалась борьба господствующих там культур и народностей (русской и польской), главным её орудием сделалась школа”².

Відавочна, што пры такім падыходзе поўная уніфікацыя беларускіх зямель з уласна расейскімі тэрыторыямі (а гэта значыць, іх як мага большая русіфікацыя) разглядалася ўладамі не як нацыянальна-канфесійны прыгнёт пакоранага народу, а толькі ў якасці вымушанай праявы барацьбы супраць антыімперскага руху, нясучага пагрозу парадку і стабільнасці на “исконные русские земли”. Той жа факт, што адначасова з вынішчэннем “польскага духу” тутэйшае грамадства страчвала ўласную самабытнасць, гістарычную памяць, этнічную самасвядомасць, здабыткі матэрыяльнай і духоўнай культуры, зразумела, нікога не хвалявала ў Расеі, бо сам факт існавання гэткай спецыфікі не быў прызнаны імперскімі ўладамі яшчэ і ў пачатку 20 ст.

Зыходзячы з вышэй азначанага, відавочна, што русіфікацыя Беларусі з моманту яе ўваходжання ў склад Расейскай імперыі афіцыйна не мела выгляд мэтанакіраванай палітыкі прымуsoвай асіміляцыі мясцовага насельніц-

¹ Владимирова А. П. О положении православия в Северо-Западном крае // Русское обозрение. 1893. № 2. С. 621.

² Миловидов А. И. Участие молодежи Северо-Западного края в мятеже 1863 года и вызванная им реформа местных учебных заведений. Вильна, 1904. С. 4.

тва, а ўжывалася Пецярбургам толькі дзеля яго “спасенія” ад быццам бы далёкай тутэйшаму грамадству па духу польскай нацыянальнай ідэі і “очишчэння” ад “вроджэннай антыпатый ко всему русскому”³.

Зрабіць гэта было магчыма толькі праз уздзеянне на светапогляд жыхароў заходніх губерняў Расейскай імперыі. Яго паступовая трансфармацыя ў неабходны для царызму напрамак магла ажыццявіцца праз адпаведныя змены ў адукацыі і канфесійным становішчы. Пры гэтым неабходна ўлічваць тое, што ў часы Кацярыны II Расея з прычыны сваёй неразвітасці ў культурным плане не была здольная карэнным чынам змяніць на захопленых у Рэчы Паспалітай тэрыторыях як агульную пабудову вучэбна-выхаваўчага працэсу, так і колькасць ляяльнага ўладам добра адукаванага насельніцтва праваслаўнага веравызнання.

Увогуле, першы падзел Рэчы Паспалітай паставіў перад царызмам сур’ёзную праблему ўключэння ўсходнебеларускіх манаскіх навучальных устаноў у склад агульнадзяржаўнай сістэмы адукацыі. Апошняя ў той час фактычна існавала толькі на паперы, бо ў 1770-я г. яна складалася з двух гімназій (пры Пецярбургскай Акадэміі навук і Маскоўскім універсітэце), 26 духоўных епархіяльных вучылішчаў і некалькіх сотняў школаў граматы пры манастырах. У той жа час на ўсходзе Беларусі толькі сярэдніх навучальных устаноў мелася ажно сем – езуіцкія калегіумы ў Полацку, Оршы, Магілёве, Віцебску, Дынабургу, Мсціславе і дамініканскі Забельскі калегіум у в. Валынцы (Дрысенскі павет). Нездарма ж вядомы гісторык Аляксей Сапуноў на гэты конт пісаў: “История просвещения в России начинается лишь с конца 18 в., а до тех пор были одни к тому попытки, в Белоруссии же, задолго до воссоединения с Россией,

³ Катков М. Н. Собрание передовых статей “Московских ведомостей” за 1863 г. Москва, 1897. С. 645.

дело образования стояло относительно на довольно высокой степени развития”⁴.

Відавочна, што нават весці гаворку аб пачатку русіфікацыі школьнай справы на ўсходзе Беларусі пры такім раскладзе было немагчыма. Верагодна таму, Кацярына II даволі станоўча аднеслася да манаскай сістэмы асветы. Яна адзначала, што езуіцкае таварыства “полезное и удобнейшее для воспитания тамошнего юношества, в чём никто ещё заменить их не смог... посредством ордена иезуитского преподавалось лучшее просвещение... общество оное, толико выгодное для того края, и конечно полезнейшее других институтов монашеских римских”⁵. Зыходзячы з гэтага, зусім не дзіўна гучыць і імператарскі указ ад 13 студзеня 1774 г., дзе загадвалася: “чтобы находящиеся в Белорусских Наших Губерниях Езуиты, оставаясь там по прежнему, продолжали преподавать в Коллегиях своих юношеству науку”⁶. А каб заручыцца падтрымкай усіх тутэйшых каталіцкіх ордэнаў Кацярына II выдала 6 лютага 1774 г. яшчэ адзін указ, згодна з якім манаскім ордэнам дазвалялася знаходзіцца ў беларускіх губернях, мець нерухомую маёмасць і адкрываць новыя школы пакуль яны: “верноподданический свой долг и присягу непорочно сохранять будут”⁷.

Разам з тым, захаваўшы ордэнскія школы ў Расейскай імперыі, Пецярбург імкнуўся прымусіць іх самастойна трансфармаваць уласныя вучэбныя праграмы. У ліпені 1784

⁴ Сапунов А. Историческая записка 75-летия Витебской гимназии. Витебск, 1884. С. 9.

⁵ Андреев А. Р. История ордена иезуитов. Иезуиты в Российской империи. XVI – начало XIX века. Москва, 1998. С. 259.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. 1-е изд. Т. 19. Санкт-Петербург, 1830. С. 892. № 14102.

⁷ Сборник материалов для истории просвещения в России. Т. 1. Санкт-Петербург, 1893. Ст. LIII.

г. Кацярына II выклікала да сябе правінцыяла езуіцкага ордэна Францыска Кареу, айцоў Каэтана Герыка і Людвіка Жэвускага, якія павінны былі аглядзець сталічныя школы, каб потым зрабіць уласныя калегіумы падобнымі на іх. У кастрычніку 1785 г. генерал-губернатар Пётр Пасек ад імя імператрыцы звярнуўся да езуітаў з прапановай як мага хутчэй ажыццявіць перабудову вучэбна-выхаваўчага працэсу, абраўшы за ўзор расейскія навучальныя ўстановы. Дзеля гэтага ў Полацку была створаная спецыяльная камісія, якая павінна была распрацаваць новы “План вучэбных заняткаў”, падрыхтаваць вучэбныя дапаможнікі і ўнесці змены ў існуючую сістэму езуіцкай адукацыі. Камісія завяршыла працу 5 кастрычніка 1786 г. – было вырашана істотна пашырыць аб’ём выкладання дакладных навук і сучасных моваў, а таксама распачаць навучанне моладзі расейскай мове, гісторыі і геаграфіі⁸. У першых класах калегіумаў стала вывучацца расейская граматыка (старэйшыя вучні вывучалі яе па жаданню), на расейскай мове чытаўся і шэраг курсаў (гісторыя, геаграфія, геаметрыя, архітэктура). Трэба адзначыць, што рабілася гэта не толькі з прычыны жадання прадэманстраваць Пецяярбургу ўласную лаяльнасць, але і для павелічэння колькасці праваслаўных выхаванцаў. Дзеля гэтага езуіты запрашалі ва ўласныя калегіумы мясцовых святароў выкладаць закон Божы, выпісвалі шмат расейскай літаратуры (нават чэці-мінеі), рабілі акцэнт на праімперскае патрыятычнае выхаванне (па нядзелях арганізоўвалі ўрачыстыя малебны з услаўленнем Кацярыны II і Расеі)⁹.

⁸ Инглот М. Общество Иисуса в Российской Империи (1772-1820 гг.) и его роль в повсеместном восстановлении Ордена во всём мире. Москва, 2004. С. 141, 143-144.

⁹ Сборник материалов для истории просвещения в России. Т. 1. Ст. 557-566, 571-592, 621-634.

Такім чынам, частковая русіфікацыя езуіцкай адукацыі пры Кацярыне II на ўсходзе Беларусі праходзіла. Але можна ўпэўнена сцвярджаць, што яна мела вонкавы характар, які не здолеў карэнным чынам паўплываць на змест навучання. Вывучэнню латыні працягвала аддавацца большая частка вучэбнага часу (у 1-м класе – 64 %, у 2-м класе – 70 %). Пры гэтым, выкладанне большасці прадметаў вялося па-польску. Што ж датычыцца расейскай мовы, то яе абавязковае вывучэнне так і не было ўведзенае – у 1786 г. у Полацку з 280 выхаванцаў яе праходзілі толькі 85 юнакоў (французскую – 54, нямецкую – 48). Найбольш жа яскравай праявай сапраўднага стаўлення езуітаў да русіфікацыйнай палітыкі Пецярбурга могуць служыць успаміны аднаго з іх выхаванцаў: “Известно, что иезуиты владели монастырём Спаса, находящимся недалеко от Полоцка; монастырь этот находится в живописной местности; здесь была летняя резиденция иезуитских генералов и их усыпальница; в мае месяце иезуиты давали здесь рекреации воспитанникам своей Полоцкой коллегии и имевшегося при ней конвикта; на рекреациях позволялось иезуитским воспитанникам петь разного рода песни; песни эти были большею частию революционно-польского содержания или, как называли их, патриотические, следовательно, явно возмутительные и антипатриотические с точки зрения русского подданного. Чтобы обмануть бдительность русского правительства и избежать судебного преследования, иезуиты придумали такую хитрость: они переложили все революционные польские песни на напевы самых употребительных русских песен, так что под напев самой обыкновенной и общеизвестной русской песни, вроде “Сени мои” или “Вниз по матушке по Волге”, пелась самая бунтовщическая польская песня, вышедшая из шайки Костюшко, и русское правительственное туземное чиновничество, слушая

подобные песни, восхищалось родными мотивами и русскими звуками и не подозревало в этом ничего революционного; не подозревало, что в этих революционных песнях участвуют дети русских родителей, может быть, его собственные дети, которые под русские звуки призывают гибель своему Отечеству и все мщениа и кары неба”¹⁰.

Не здолелі расейскія ўлады дабіцца “обрусення” і іншых усходнебеларускіх манаскіх школаў. У Забэльскім і Ушачскім (1791) дамініканскіх, Дубровенскім піярскім (1785), а таксама Талочынскім базыльянскім (1787) калегіумах вучэбныя праграмы складаліся з улікам статутаў езуітаў і Адукацыйнай камісіі Рэчы Паспалітай, а не па ўзору імперскіх навучальных устаноў. Што ж датычыцца расейскай мовы, то толькі базыльяне ўвялі штодзённыя ранішнія заняткі па расейскай мове (з 9 да 10 гадзінаў), а піяры і дамініканцы выкладалі яе ў пазашкольны час для жадаючых у якасці “новага іностранныго языка”. У сваю чаргу гісторыя і геаграфія Расеі закраналіся настаўнікамі ўсіх гэтых школаў фрагментарна і выкладаліся на польскай мове¹¹.

Што датычыцца расейскай публічнай школы на ўсходзе Беларусі, то яе пачатак быў пакладзены арганізацыяй у Расейскай імперыі з 1775 г. новых органаў мясцовага кіравання – прыказаў грамадскага апекавання. Сярод іх абавязкаў было і права засноўваць вучылішчы ў гарадах, мястэчках і нават буйных вёсках для ахвотных “с тем, чтобы неимущие могли учиться без платежа, а имущие за умеренную плату”. На Беларусі прыказы былі створаныя

¹⁰ Морошкин М. Я. Иезуиты в России с царствования Екатерины II и до нашего времени. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1888. С. 412.

¹¹ Белецкий А. В. Исторический обзор деятельности Виленского учебного округа за первый период его существования. 1803-1832. Вильна, 1906. С. 43-46.

ў Полацку і Магілёве ў маі-чэрвені 1778 г.¹² Пospехі ў асветніцкай дзейнасці, аднак, у іх былі нязначнымі. За першыя гады свайго існавання яны адкрылі ў Полацкай губерні 7 навучальных устаноў, а ў Магілёўскай – 21, якія ўяўлялі сабой так званыя школы граматы, дзе выкладалася расейская і польская азбука, пісьмо і псалтыр. Толькі ў Веліжскім вучылішчы дадаткова яшчэ вывучалася латынь і арыфметыка. Знаходзіліся школы ў дрэнных памяшканнях, мелі невялікую колькасць выхаванцаў (да 20 дзяцей мяшчан і сялян) і большасць з іх хутка была зачыненая за “ненужнасцю”¹³.

Заняпад і знікненне першых расейскіх школаў на Беларусі, аднак, не сталі для Пецярбурга сур’ёзным паражэннем. Адбылося гэта, з-за таго, што Расейская імперыя ў той час, упершыню пасля Пятра I, стала месцам ажыццяўлення буйнога рэфармавання ўсяго ладу жыцця. Значную ўвагу Кацярына II звярнула на рэарганізацыю ў дзяржаве менавіта школьнай справы. Пасля яўнай няўдачы з прыказамі народнага апекавання было вырашана выкарыстаць замежны вопыт. Узорам для капіравання абралі аўстрыйскую мадэль адукацыі, з якой Кацярыну II пазнаёміў пры сустрэчы ў Магілёве ў маі 1780 г. імператар Іосіф II. Яна цалкам падыходзіла і Аўстрыі, і Расеі, бо “отличалась практичностью и дешевизною”, і зыходзіла з “мягкости педагогических приёмов, наглядности обучения”. Апошняя тлумачылася тым, што складзена яна была на аснове ідэй эпохі Асветніцтва – у першую чаргу “на

¹² Жукович П. Н. Школьное дело в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1915. № 12. С. 304.

¹³ Сборник материалов для истории просвещения в России. Т. 1. С. 886-896.

взглядах Локка и Руссо”¹⁴. Пры гэтым, прагрэсіўныя думкі апошніх у новых вучэбных праграмах абедзвюх імперый цытаваліся амаль без змяненняў, але іх сутнасць пры рэалізацыі змянялася карэнным чынам. У выніку гэтага вырваная з кантэксту фраза: “Язык народный есть первый способ к распространению в народе просвещения; где науки преподаются на языке иностранном, там народ находится под игом языка чуждого и рабство сие с невежеством нераздельно” – стала абгрунтаваннем барацьбы ўладаў за пашырэнне на усходзе Беларусі адукацыі на “родной” для тутэйшага насельніцтва расейскай мове (Аўстрыя па тых жа прычынах актыўна германізавала Чэхію)¹⁵.

Школьная рэформа ў Расейскай імперыі пачала ажыццяўляцца пасля зацвярджэння 5 ліпеня 1786 г. “Статута народных вучылішчаў”. Ён прадугледжваў арганізацыю ў імперыі сеткі 4-класных галоўных і 2-класных малых народных вучылішчаў (адпаведна ў губернскіх і павятовых гарадах). З прычыны недахопу сродкаў, настаўнікаў і падручнікаў вучэбныя праграмы гэтых школаў былі разлічаныя толькі на неабходны для паўсядзённага жыцця мінімум ведаў па агульнаадукацыйных прадметах (расейская мова, гісторыя і геаграфія, абавязкі чалавека і грамадзяніна, арыфметыка, асновы геаметрыі, механіка, фізіка, грамадзянская архітэктура, катэхізіс, тлумачэнне евангелляў, маляванне). З замежных моваў праходзілі латынь (толькі тыя, хто збіраўся паступаць ва універсітэты), а таксама “суседнюю” мову (пануючую ў бліжэйшым замежжы). Вышэйшае кіраўніцтва новымі школамі на месцах было даручана генерал-губернатарам і губернатарам,

¹⁴ Довнар-Запольский М. В. Реформа общеобразовательной школы при императрице Екатерине II [в:] Из истории общественных течений в России. Киев, 1905. С. 286.

¹⁵ Тамсама. С. 296.

якія атрымалі званне папячыцеляў народных вучылішчаў. Іх галоўным абавязкам у асветніцкай справе быў кантроль за дзейнасцю навучальных устаноў са штогадовай рэвізіяй, а таксама іх належнае фінансаванне¹⁶.

На ўсходзе Беларусі стварэнне падобных школаў распачалося ў 1789 г., калі ў Магілёве і Полацку былі заснаваныя галоўныя народныя вучылішчы. У 1791 г. малыя народныя вучылішчы адкрыліся ў Оршы, Копысі, Мсціславе, Чэрыкаве і Чавусах. У 1794 г. 4-класнае народнае вучылішча пачало сваю дзейнасць яшчэ і ў Віцебску. А ў 1798 і 1799 г. малыя народныя вучылішчы з'явіліся яшчэ, адпаведна, у Веліжы ды Невелі. Адразу ж трэба адзначыць наяўнасць частковай ізаляцыі гэтых школаў ад тутэйшага грамадства. Размяшчаліся яны пры мясцовых дзяржаўных і духоўных праваслаўных установах. Полацкаму вучылішчу быў выдзелены флігель у праваслаўным Богаяўленскім манастыры, школа ў Магілёве размясцілася на верхнім паверсе будынка праваслаўнай семінарыі (з 1798 г. у памяшканні казённай палаты), у Віцебску яна знаходзілася пры Успенскім саборы, а ў Чэрыкаве – у двух пакоях будынка прысутных месцаў¹⁷. Вучыліся тут пераважна дзеці тутэйшых расейскіх чыноўнікаў, афіцэраў і праваслаўнага духавенства. Падручнікі прывозіліся выключна з Расеі (каля 30 найменаванняў). Настаўнікі былі пераважна з Пецярбургу, Калугі, Уладзіміра, Курска (16 з 43), альбо набіраліся з уласных выхаванцаў і выпускнікоў Магілёўскай праваслаўнай семінарыі (18). Толькі 5 пасадаў у народных

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. Т. 22. С. 646-669; Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII-XIX веках. Санкт-Петербург, 1912. Т. 1. С. 554-569.

¹⁷ Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі (далей НГАБ) у Менску. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 346. Арк. 4-5, 10; Горючко П. Эпизод из сношений Могилёвской духовной семинарии с общественным управлением в г. Могилёве в 1798-1800 // Могилёвская старина. 1903. Вып. 3. С. 12.

вучылішчах займалі мясцовыя жыхары, якія скончылі айчынныя манаскія школы, а іншаземцаў было і таго менш (4)¹⁸.

Не выклікае сумненняў, што якраз дадзеныя народныя вучылішчы былі першымі буйнымі асяродкамі расейскай культуры і асветы ў Беларусі. Разам з тым, іх роля ў русіфікацыі тутэйшага насельніцтва аказалася ўсё ж нязначнай. Акрамя ўжо адзначанай іх пэўнай ізаляванасці, іншай прычынай гэтага стала тое, што яны не вытрымлівалі канкурэнцыі з мясцовымі манаскімі навучальнымі ўстановамі. Пацвярджае гэта і статыстыка. Калі па колькасці школаў у канцы 18 ст. паказчыкі былі роўныя (па 10), то лічба вучняў у манахаў была большая ўдвая (1100 на 510). Беларускі губернатар Сямён Жыгулін прычыну бачыў у “общей всех земских обывателей к религии униатского закона приверженности”, а таксама ў тым, што шмат хто выкарыстоўваў народныя вучылішчы толькі ў якасці пачатковай школы – пасля заканчэння першага класа большасць вучняў пераводзілася ў манаскія школы. Менавіта таму ў тым жа Віцебскім народным вучылішчы у 1798 г. у першым класе было 47 вучняў, у другім і трэцім класах вучылася па 2 юнакі, а ў чацвёртым класе ўвогуле было пуста¹⁹.

Пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай Пецярбург таксама прыклаў пэўныя намаганні па русіфікацыі мясцовых навучальных устаноў у цэнтральнай Беларусі. Рашэннем Менскага прыказу грамадскага апекавання ад 1 мая 1797 г. справаводства і выкладанне ў іх павінна было весціся на “российском диалекте”²⁰. Але спробы рэалізацыі

¹⁸ НГАБ у Менску. Ф. 3175. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 2; Расейскі Дзяржаўны Гістарычны Архіў (далей РДГА). Ф. 733. Воп. 62. Спр. 344. Арк. 3.

¹⁹ Сапунов А. Историческая записка 75-летия Витебской гимназии. С. 28.

²⁰ Шпаковский К. Историческая записка о Мозырской прогимназии. Мозырь, 1909. С. 5.

гэтага загаду паказалі, што яго выкананне магчыма толькі ў першай частцы (дакументацыя), што ж датычыцца пераводу на расейскую мову навучання, то для гэтага не мелася ні належнай колькасці адпаведных падручнікаў, ні добра ведаючых яе настаўнікаў. Да таго ж, губернскія ўлады былі вымушаныя прызнаць, што дасылаць сюды з Расеі вучэбныя дапаможнікі няма ніякай патрэбы, бо “к разумению их не было ещё довольно приготовлено юношество новоприсоединённого народа”²¹. У выніку гэтага у рэшце рэштаў у цэнтральнай Беларусі школьная рэформа была зведзеная да чыста фармальнага збліжэння курсаў тутэйшых школаў з праграмамі імперскіх народных вучылішчаў, але з захаваннем выкладання на польскай мове.

Што ж датычыцца заходняй Беларусі, то тут русіфікацыя адукацыйнай справы ў канцы 18 ст. увогуле не праводзілася. Павел I вельмі станоўча ставіўся да манаскіх ордэнаў і менавіта ім загадаў перадаць усе тутэйшыя свецкія школы, адчыненыя Адукацыйнай камісіяй. Ужо восенню 1797 г. былыя 6-класныя акруговыя вучылішчы ў Гародні і Наваградку сталі ўласнасцю дамініканцаў, такая ж школа ў Берасці перайшла да базыльянаў, а 3-класныя падакруговыя вучылішчы ў Слоніме і Ваўкавыску аддалі адпаведна канонікам рэгулярным ды місіянерам. Падакруговае вучылішча ў Вішневе (Ашмянскі павет) таксама перадалі базыльянам, якія адразу ж перавялі яго ў суседнія Баруны. “Неблагодэжныя” піяры не атрымалі новых школаў, затое ім дазволілі захаваць уласныя навучальныя ўстановы ў Лідзе і Шчучыне²². Відавочна, што манаскія ордэны сама-

²¹ Сборник материалов для истории просвещения в России. Санкт-Петербург, 1893. Т. 2. С. 141.

²² РДГА. Ф. 733. Воп. 62. Спр. 1. Арк. 28-29; Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach Litewsko-Ruskich. Т. 2. Lublin, 1991. S. 146-188.

стойна вырашалі праблему пабудовы вучэбна-выхаваўчага працэсу, а таму ў азначаных навучальных установах панавалі польская і лацінская мовы выкладання.

Такім чынам, не выклікае сумненняў – менавіта няўзгодненныя паміж сабою спробы перабудовы Пецярбургам сістэмы асветы на землях былога ВКЛ у апошняй трэці 18 ст. прывялі да надзвычайнай яе стракатасці. Пры гэтым, намаганні па ўзмацненню рускага пачатку ў айчыннай адукацыйнай справе толькі яшчэ больш заблыталі становішча. Паралельна ў тагачаснай Беларусі існавала некалькі асобных педагагічных сістэмаў, якія зыходзілі з супрацьлеглых пазіцый – езуіцкая касмапалітычная неасхаластыка тут суседнічала з насычанымі польскім нацыянальна-вызваленчым духам праграмамі, распрацаванымі Адукацыйнай камісіяй, якія ў сваю чаргу канкурыравалі з афіцыйнай аўстрыйска-расейскай праімперскай мадэллю выхавання моладзі.

Складанае становішча ў школьнай справе заходніх губерняў пагражала стабільнасці сістэмы адукацыі ў самой Расеі. На Беларусь у той час прыязджала вучыцца моладзь з самых аддаленых губерняў імперыі (куды яна потым вярталася ўжо ў якасці настаўнікаў). Ды і езуіты хутка пашыралі сетку ўласных калегіумаў па ўсёй тэрыторыі краіны. Як след гэтага – навадзенне парадку ў вучэбных курсах айчынных навучальных устаноў паступова стала лічыцца задачай агульнадзяржаўнага значэння.

Камісія па народных вучылішчах прадставіла 16 снежня 1802 г. Аляксандру I праект, згодна якому прапаноўвалася: адкрыць пры кожнай школе ў заходніх губернях два ніжэйшыя расейскамоўныя класы “по образцу классов российских, для обучения юношества чтению и письму”; забараніць выкладанне палітычных і эканамічных навук;

увесці новыя падручнікі (старыя мелі антыманархічны характар), выдадзеныя адначасова на расейскай і польскай мове; захаваць кантроль над асветай за прыказамі грамадскага апекавання; увесці абавязковае навучанне ў Пецябургскай настаўніцкай семінарыі для ўсіх кандыдатаў на тутэйшыя настаўніцкія пасады²³.

Але гэтая прапанова была адхіленая з-за рэзкай крытыкі з боку толькі што прызначанага міністра народнай асветы Пятра Завадоўскага (у маладосці скончыў Аршанскі езуіцкі калегіум). Узамен імператару было прапанавана сканцэнтраванне ўсе школы на атрыманых у час падзелаў Рэчы Паспалітай тэрыторыях у адной Віленскай навучальнай акрузе. Гэтая ідэя міністра была адобрана манархам і прызначаны яе папярочнікам кн. Адам Чартарыйскі атрымаў афіцыйны загад: “Заняться соображением всего касающегося до университета Виленского, следуя тому расположению, какое имела бывшая в Польше Эдукационная комиссия”²⁴. Першае, што ён зрабіў – распараджэннем ад 24 студзеня 1803 г. падпарадкаваў Вільні ўсе навучальныя ўстановы Літвы, Беларусі, заходняй і цэнтральнай Украіны. З Пецябурга быў дасланы загад мясцовым губернатарам “дать кому следует предписание дабы находящиеся в губернии училища по всем делам относились в Виленский университет”²⁵. Дзякуючы гэтаму не толькі была адноўленая цэласнасць айчыннай сістэмы адукацыі, але і ліквідаваная пагроза карэннай рэарганізацыі (русіфікацыі) тутэйшых

²³ Truchim S. Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku // Łódźkie towarzystwo naukowe. 1960. Wyd. II. № 30. S. 32-36.

²⁴ Белецкий А. В. Краткий исторический обзор деятельности управления Виленского учебного округа с 1803 по 1869 гг. С. 5-6.

²⁵ НГАБ у Гародні. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 45. Арк. 1.

школаў: “эти заведения остались прежними национальными-польскими школами, созданными в интересах возрождения Польши”²⁶.

Такім чынам, у заходніх губернях Расейскай імперыі фактычна існавала ўласная сістэма адукацыі, якая мела асобнае кіраванне і па зместу навучання істотна адрознівалася ад агульнадзяржаўных стандартаў. Юрыдычна гэта было зафіксавана ў распрацаваным па ініцыятыве А. Чартарыйскага “Предначертании устройства училищ в округе Императорского Виленского университета”, якое 20 жніўня 1804 г. было зацверджанае Аляксандрам І. Тут было адкрыта заяўлена аб пераемнасці дзейнасці Віленскага універсітэту і Адукацыйнай камісіі – “в распоряжении времени и часов для наук в училищах Университет сохранил порядок, какой введён был прежней Эдукационной комиссией”, а таму мясцовыя выхаванцы павінны слухаць “науки по уставу Эдукационной комиссии”²⁷. Гэта, зразумела, абумовіла шэраг адметнасцяў вучэбных праграмаў мясцовых школаў ад адпаведных ім навучальных устаноў Расеі. Так, у Віленскай акрузе: выкладанне вялося на “польском языке... более удопоянтяном для воспитания”; увогуле адсутнічала такая дысцыпліна як Закон Божы (узамен вучні па нядзелях наведвалі службы ў храмах уласных канфесій); маляванне і “новыя мовы” (французская, нямецкая і расейская) выкладаліся для ахвотных у вольны час, пры чым поспехі ў іх не ўплывалі на перавод у наступны клас; расейская гісторыя, геаграфія і літаратура праходзіліся ў скарочаным выглядзе, пасля дасканалага вывучэння такога ж матэрыялу, прысвечанага землям былой Рэчы Паспалітай.

²⁶ Белецкий А. В. Исторический обзор деятельности Виленского учебного округа за первый период его существования. С. 26.

²⁷ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802-1902. Санкт-Петербург, 1902. С. 82-83.

А. Чартарыйскі з гэтай нагоды пісаў: “не прежде приступать к изучению деяний иных народов, пока ученики не затвердят хорошо исторических судеб своего Отечества”²⁸.

Вядомы тагачасны асветнік Гуга Калантай катэгарычна заяўляў, што А. Чартарыйскі здолеў захаваць “почти в неприкосновенности едва-ли не всю систему Эдукационной комиссии”²⁹. Відавочна, што пры такім развіцці падзей аб пагрозе русіфікацыі тутэйшай сістэмы асветы можна было на нейкі час увогуле забыцца. Тым больш, што сам А. Чартарыйскі, карыстаючыся сваёй набліжанасцю да імператара, рабіў усё магчымае каб знішчыць апошнія асяродкі праімперскай асветы на тэрыторыі падначаленай яму акругі.

Адпаведным чынам, напрыклад, была трансфармаваная сетка народных вучылішчаў на ўсходзе Беларусі. Пецяярбургу прапаноўвалася уніфікаваць іх праграмы з прынятымі ў Віленскай акрузе. Пры чым яны, як пісаў А. Чартарыйскі ў 1808 г. у лісце да П. Завадоўскага: “Должны учреждены быть так, чтобы науки преподавать отчасти на российском, отчасти же на польском языке. Сообразно чему должны быть и приготовлены учителя из тамошнего юношества равномерно знающего оба упомянутых языка”. Такім чынам Пецяярбургу абяцалі захаваць паўаўтаномны статус народных вучылішчаў на ўсходзе Беларусі, але з умовай спынення практыкі накіравання ў іх настаўнікаў з Расеі і выкладання выключна па расейскамоўных падручніках. 15 верасня 1809 г. у Віцебску і Магілёве адбыліся ўрачыстыя адкрыцці губернскіх гімназій³⁰. Што ж датычыцца малых

²⁸ Белецкий А. В. Краткий исторический обзор деятельности управления Виленского учебного округа с 1803 по 1869 гг. С. 8-10.

²⁹ Погодин А. Виленский учебный округ. 1803-1831. Санкт-Петербург, 1901. С. IX.

³⁰ РДГА. Ф. 733. Воп. 62. Спр. 115. Арк. 1, 5.

народных вучылішчаў то іх статус фактычна быў зведзены да ўзроўню звычайных пачатковых школаў³¹.

Вельмі не падабалася кіраўніцтву Віленскай акругі і дзейнасць не падкантрольных яму ваенных вучылішчаў у Вільні і Гародні. Выкладанне ў іх вялося пераважна на расейскай мове ў праімперскім духу, а сярод настаўнікаў былі, у асноўным, адстаўныя расейскія вайскоўцы. А. Чартарыйскі скарыстаў сваё членства ў Савеце па кіраванню ваеннымі школамі Расейскай імперыі і дамогся ліквідавання сістэмы ваеннай асветы ў сваёй акрузе. Па ўказу ад 21 сакавіка 1805 г. Гарадзенскае і Віленскае вучылішчы не былі залічаныя ў спіс губернскіх кадэцкіх карпусоў, а таму павінны былі быць зачыненыя³². У сакавіку 1806 г. ваенная школа з Вільні была пераведзена ў Гародню, а 24 студзеня 1807 г. гэтая аб'яднаная навучальная ўстанова была адпраўленая ў Смаленск (з 1818 г. у Маскве)³³. Акрамя гэтага, папярэцель здолеў значна зменшыць верагоднасць заснавання на Беларусі кадэцкага корпусу і ў далейшым. Ён падрыхтаваў праект фінансавання мажлівага адкрыцця такіх вучылішчаў. Згодна з ім, шляхта павінна была здаваць свае ахвяраванні ў прыказы грамадскага апекавання і, калі набіралася адпаведная сума, ваеннае вучылішча адкрывалася³⁴. Улічваючы агульныя настроі грамадства на Беларусі, на хуткую арганізацыю ў краі кадэцкага корпуса можна было нават не спадзявацца. Тыя ж, хто ўсё ж жадаў атрымаць ваенную адукацыю, мог паступаць у кадэцкія

³¹ НГАБ у Менску. Ф. 2254. Воп. 1. Спр. 2. Арк. 112-132; Спр. 5. Арк. 27; Спр. 6. Арк. 39-44.

³² Дополнения к сборнику постановлений по Министерству Народного Просвещения. 1803-1864. Санкт-Петербург, 1867. С. 29-32.

³³ Лалаев М. С. Исторический очерк военно-учебных заведений подведомственных Главному их управлению. Санкт-Петербург, 1880. С. 105-106.

³⁴ НГАБ у Менску. Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 3. Арк. 97-100; Спр. 57. Арк. 42.

карпусы за межамі Беларусі – ураджэнцы Менскай губерні залічваліся ў Кіеўскі, а жыхары Віленскай, Гарадзенскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў у Смаленскі³⁵.

Акрамя А. Чартарыйскага значны ўклад ва ўмацаванні адасобленага становішча адукацыйнай справы ў заходніх губернях ад сістэмы асветы астатняй часткі імперыі, зрабіў, стаўшы ў 1807 г. рэктарам Віленскага ўніверсітэту, Ян Снядэцкі. Менавіта пры ім “навуковы кірунак” у дзейнасці гэтага вядучага цэнтру вышэйшай адукацыі ўсяго рэгіёну саступіў месца “нацыянальнаму кірунку”. Наступныя гады Мітрафан Доўнар-Запольскі характарызуе як “перыяд магутнага росквіту польскай культуры ў межах нашага краю”, што мела вялізны негатыўны вынік, бо “гэта эпоха вырвала з Беларусі шмат яе выдатнейшых сыноў, якія забыліся пра сваю нацыянальнасць пад уплывам агульнага ўздыму паланізацыі і аддалі свой розум і здольнасці польскай культуры і нацыянальнасці”³⁶.

У сваю чаргу з захадаў Пецяўбурга супраць суцэльнай паланізацыі Віленскай навучальнай акругі ў 1810-я г. можна назваць толькі ўказ ад 6 жніўня 1809 г., згодна якому ніхто з мясцовай шляхты не мог разлічваць на чын 8 класа без ведання расейскай мовы³⁷. Акрамя гэтага расейскі ўрад усім чым мог падтрымліваў дзейнасць праваслаўных духоўных семінарыяў у Слуцку і Магілёве, а таксама духоўных павятовых вучылішчаў у Віцебску, Оршы і Гомелі³⁸. Але яны дзейнічалі амаль у поўнай ізаляцыі ад мясцовай шведскай сістэмы адукацыі і ніякім чынам не былі здольныя

³⁵ НГАБ у Гародні. Ф. 2. Воп. 1. Спр. 309. Арк. 1-6; Воп. 2. Спр. 23. Арк. 1.

³⁶ Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 262-263.

³⁷ Адо Н. Краткий исторический очерк Минской мужской гимназии. Мн., 1903. Ч. 1. С. 87.

³⁸ Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вильна, 1908. Вып. 1. С. 226, 230.

перашкодзіць умацаванню ў рэгіёне польскай культуры.

Пэўныя спадзяванні таксама ўскладваліся ўладамі і на езуітаў, якія лічыліся асноўнымі канкурэнтамі Вільні ў барацьбе за кантроль над школьнай справай на ўсходзе Беларусі. Аднак, адразу ж трэба адзначыць тое, што дадзеныя надзеі не спраўдзіліся. Езуітам сапраўды былі абьякавыя ідэі аб аднаўленні Рэчы Паспалітай, але не прымаючы ўдзел у палітыцы пашырэння паланізацыі, яны актыўна займаліся місіянерскай дзейнасцю і здолелі перавесці ў каталіцтва нават частку расейскага дваранства (Гагарынавы, Варанцовы), што для Расейскай імперыі мела куды большую пагрозу³⁹.

Такім чынам, на змену няўдалым спробам русіфікацыі айчыннай асветы пры Кацярыне II у пачатку 19 ст. прыйшла адваротная рэакцыя ў выглядзе моцнай хвалі паланізацыі. Галоўнай яе адметнасцю стала ўключэнне ў вучэбна-выхаваўчы працэс інтэнсіўнага антыімперскага складніка. Фіксуецца гэта і канкрэтнымі прыкладамі. У 1811 г. вучнёўскае “войска” Наваградскай дамініканскай школы напала на невялікі расейскі вайсковы атрад, што ішоў праз горад. Сярод школьнікаў, дарэчы, быў і малады Адам Міцкевіч⁴⁰. Справа пра гэтую бойку была замоўчаная, але сама яна добра дэманструе настроі, якія панавалі ў асяроддзі тагачаснай мясцовай моладзі.

Куды больш сур’ёзныя падзеі разгарнуліся на Беларусі ў 1812 г. Напалеон успрымаўся шмат кім з мясцовага грамадства як адзіная асоба, здольная аднавіць незалежнасць Рэчы Паспалітай. Таму не дзіўна, што сустракалі яго армію тут як вызваліцеляў. У Менску, напрыклад,

³⁹ Studnicki W. Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego. Kraków, 1906. S. 41.

⁴⁰ Погодин. А. Л. Адам Мицкевич. Его жизнь и творчество. Москва, 1912. Т. 1. С. 6-7, 9.

дырэктар гімназіі Пётр Цэйс арганізаваў урачысты банкет для французскіх афіцэраў⁴¹. Каля 200 студэнтаў Віленскага ўніверсітэту запісаліся ў Нацыянальную гвардыю⁴². Тое ж зрабіла і частка выхаванцаў Полацкай езуіцкай акадэміі⁴³. Не дзіўна, што і расейскія вайскоўцы адносіліся да мясцовага грамадства вельмі негатыўна. Генерал Мацвей Платаў пісаў Міхаілу Кутузаву 13 лістапада 1812 г.: “Доложу Вашей Светлости что, колико верность и преданность к войскам нашим оказывала даже Смоленская губерния, не говоря о Калужской и Московской, толико вероломства заметить можно в Белоруссии”⁴⁴.

Пры такім развіцці падзей перамога расейцаў і выгнанне напалеонаўскай арміі за межы Расейскай імперыі, здавалася, дазваляла Пецярбургу карэнным чынам рэарганізаваць пабудову адукацыйнай справы ў Віленскай навучальнай акрузе. Прафесар медыцыны Віленскага ўніверсітэту аўстрыец па паходжанню Іосіф Франк на гэты конт пісаў наступнае: “Я предполагал, что привилегии, данные Литве после её присоединения к России, могут быть взяты назад, так как Литва, воюющая против России в союзе с Наполеоном была вторична завоёвана. Вследствии этого я принялся за изучение русского языка”⁴⁵. Таксама лічылі і некаторыя з чыноўнікаў у Пецярбурзе. Міністар народнай асветы граф Аляксандар Разумоўскі адкрыта

⁴¹ Адо Н. Краткий исторический очерк Минской мужской гимназии. Ч. 1. С. 135.

⁴² Bartnicka K. Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego. Wrocław, 1980. S. 146.

⁴³ Красовский Н. И. Высшая школа Советской Белоруссии. Мн., 1972. С. 27.

⁴⁴ Харкевич В. И. Березина. 1812 год. Санкт-Петербург, 1893. С. 168. № 222.

⁴⁵ Буяковский З. Из истории Виленского университета // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1917. № 5. С. 36.

вінаваціў Я. Снядэцкага ў здрадзе і звяртаўся непасрэдна да навучальных устаноў акругі, абмінаючы Вільню⁴⁶. Менавіта ён распрацаваў праект рэарганізацыі адукацыйнай справы ў акрузе, па якому меркавалася зачыніць Полацкую езуіцкую акадэмію, а на яе месца перавесці універсітэт з Вільні, дзе прапанавалася пакінуць толькі медыцынскі факультэт і дадаткова заснаваць кадэцкі корпус. Аднак следчая камісія не здолела даказаць “зраду” Я. Снядэцкага і А. Чартарыйскі дабіўся ад імператара згоды на захаванне старой сістэмы асветы⁴⁷. Указам “О приведении в прежнее положение Виленского университета и тамошних учебных заведений” ад 23 снежня 1813 г. былі афіцыйна пацверджаныя ранейшыя правы навучальных устаноў Віленскай акругі і загадана: “принять немедленно надлежащие меры о приведении учебных заведений Виленского округа в прежнее положение, наблюдая, что бы присвоенные им права и привилегии пребывали неприкосновенными”⁴⁸.

Аднак, гэта не зменшыла ўзровень падазронасці ў адносінах паміж Пецярбургам і Вільняй. У выніку Я. Снядэцкі ў лютым 1815 г. падаў у адстаўку. Урад паспрабаваў выкарыстаць гэта для вяртання свайго кантролю над акругай. Выконваючым абавязкі рэктара быў прызначаны, што парушала статут універсітэту, прафесар медыцыны Іосіф Лабенвейн – актыўны праціўнік папярэдняга кіраўніцтва. Новы рэктар адразу ж распачаў частковую рэарганізацыю школьнай справы ў кірунку яе збліжэння з патрабаваннямі Міністэрства народнай асветы. Віленскі універсітэт пачаў рассылаць у навучальныя ўстановы акругі расейскамоўныя падручнікі і мастацкую літаратуру, а

⁴⁶ Погодин А. Виленский учебный округ. С. XXXI.

⁴⁷ Бужковский З. Из истории Виленского университета. С. 33-34.

⁴⁸ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т. 1. С. 811-812.

таксама загадваў змясціць ва ўсіх класах партрэт імператара Аляксандра I. Акрамя таго, рабіліся спробы арганізацыі сеткі свецкіх прыходскіх вучылішчаў, якія павінны былі прыйсці на змену каталіцкім і уніяцкім парафіяльным школам⁴⁹. Як след, аднак, гэтая хваля русіфікацыі не паспела нават разгарнуцца, бо ў лістападзе 1816 г. у Віленскім універсітэце ўрэшце адбыліся выбары рэктара і перамогу на іх атрымаў прафесар права і палітэканоміі Шымон Малейскі, які абяцаў працягваць справу Я. Снядэцкага. Наступныя ж шэсць з паловай год сталі вырашальнымі як у гісторыі Віленскага універсітэту, так і ў лёсе усёй навучальнай акругі.

З 1817 г. у Віленскім універсітэце, а таксама шэрагу айчынных сярэдніх навучальных устаноў, пачалі стварацца студэнцкія і вучнёўскія таварыствы. Яны займаліся пераважна навукова-асветнай і краязнаўчай працай, але зразумела, што моладзь не магла пакінуць без увагі і пытанні, звязаныя з палітычным і нацыянальным самавызначэннем Радзімы. Менавіта апошні факт і дазволіў уладам летам 1823 г. распачаць следства па раскрыццю чарговай “змовы” супраць імперыі. Докладная колькасць рэпрэсаваных невядомая яшчэ і зараз, але афіцыйна па справе філаматаў і філарэтаў праходзіла 166 чалавек, а 44 юнака было абвінавачана, як заране⁵⁰. Асуджана, аднак, была толькі невялікая частка актывістаў таварыстваў, а большасць за “дурныя наклонности и худое поведение” адпраўленыя дахаты пад нагляд паліцыі⁵¹. Адносна “мягкае” пакаранне большасці сябраў гурткаў і таварыстваў было выклікана тым, што галоўнай ахвярай павінны былі стаць не выхаванцы і выкладчыкі, а ўся сістэма адукацыі

⁴⁹ Ярушевич А. В. Молодечно и его учебные заведения. Вильна, 1914. С. 8.

⁵⁰ НГАБ у Гародні. Ф. 1. Воп. 2. Спр. 246. Арк. 192; Спр. 1477. Арк. 1.

⁵¹ НГАБ у Гародні. Ф. 1. Воп. 2. Спр. 1473. Арк. 1.

ў Віленскай навучальнай акрузе.

Кіраўніцтва апошняй спрабавала яшчэ штосьці зрабіць. Па прапанове Ш. Малеўскага і А. Чартарыйскага з 1823 г. ва ўсіх школах акругі быў уведзены новы прадмет – закон Божы праслаўнага веравызнання. Аднак гэта не дапамагло – у 1824 г. быў створаны спецыяльны ўрадавы камітэт, які распрацаваў праект па навядзенню патрэбнага ўладам парадку ў заходніх губернях. Згодна яму, прадугледжвалася: увядзенне кругавой парукі сярод выкладчыкаў; узмацненне паліцэйскага нагляду (стваралася асобная універсітэцкая паліцыя, павялічвалася колькасць дзорцаў) і цензуры падручнікаў, зместу лекцый, тэмаў для самастойных работ выхаванцаў, замежных, а таксама мясцовых выданняў; забарону наведвання лекцый гараджанамі без згоды паліцыі; адмену выкладання ў гімназіях прыроднага права, палітэканоміі, псіхалогіі і маралі, скарачэнне колькасці заняткаў па рыторыцы і паэзіі, павелічэнне гадзін на выкладанне латыні, расейскай і грэцкай моў; узмацненне дысцыпліны сярод моладзі (спісы выхаванцаў адпраўляліся ў паліцыю, таксама як і штодзённыя рапартаў пра адсутных на занятках) і інш.⁵²

У красавіку 1824 г. А. Чартарыйскі быў вымушаны падаць у адстаўку з пасады папярочнага Віленскай акругі. Паліцыя распачала адкрыты нагляд за перапіскай і паводзінамі студэнтаў, былі забароненыя ўсе арганізацыі і нават правядзенне традыцыйных “маёвак”⁵³. Кожны выкладчык павінен быў прысягнуць на вернасць ўраду і заявіць пра непрыналежнасць да тайных таварыстваў⁵⁴. Да таго ж, па прычыне “охранения юношества от вредных заграничных учебных заведений” спачатку было забаро-

⁵² Бархатцев С. Из истории Виленского учебного округа а // Русский архив. 1874. Т.1. Ст. 1215-1216.

⁵³ НГАБ у Менску. Ф. 2272. Воп. 1. Спр. 3. Арк. 132, 158, 177.

⁵⁴ НГАБ у Менску. Ф. 2254. Воп. 1. Спр. 28. Арк. 1.

нена вучыцца ў Кракаўскім універсітэце, а потым і ва ўсіх астатніх вышэйшых школах за межамі Расейскай імперыі⁵⁵. Усё гэта сведчыла пра завяршэнне этапу аўтаномнага існавання Віленскай акругі і пачатку карэннай перабудовы ўсёй мясцовай сістэмы асветы.

3 верасня 1824 г. ініцыятар раскрыцця тайных таварыстваў сенатар Мікалай Навасільцаў стаў папчыццелем Віленскай навучальнай акругі. Рэктарам універсітэту ў ліпені таго ж году быў прызначаны Пецябургам прафесар медыцыны Вацлаў Пелікан. Мэтай дзейнасці новага кіраўніцтва было як мага большае і хутчэйшае зрусіфікаванне тутэйшай школьнай справы для выкаранення антыўрадавых настрояў. Той жа М. Навасільцаў пасля рэвізіі вучылішчаў Беларусі заяўляў, што “*Вся система учения имела только то в предмете, чтобы внедрять в юношество республиканские правила и питать в нём надежду на восстановление прежней Польши*”⁵⁶. Зыходзячы з гэтага, М. Навасільцаў і В. Пелікан 7 лістапада 1824 г. звярнуліся да Аляксандра I з прапановай карэннай рэарганізацыі мясцовай сістэмы асветы. Русіфікацыя акругі павінна была праходзіць па некалькіх напрамках – адкрыццё ва універсітэце кафедры расейскай гісторыі, выкладанне расейскай мовы ва ўсіх школах, паступовы перавод справаводства навучальных устаноў на расейскую мову (адпаведны загад у беларускія школы паступіў 16 верасня 1826 г.). Асобная ўвага звярталася на прыватныя пансіёны – на падтрымку дзяржавы маглі разлічваць толькі тыя, дзе выкладанне вялося выключна на расейскай мове⁵⁷. Акрамя гэтага, імператарскім указам ад 26

⁵⁵ НГАБ у Гародні. Ф. 1. Воп. 2. Спр. 390. Арк. 3, 18-21.

⁵⁶ Миловидов А. Историческая справка о высших учебных заведениях бывших и предполагавшихся к открытию в Северо-Западном крае. Вильна, 1908. С. 9.

⁵⁷ Бобровский П. Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. Санкт-Петербург, 1890. С. 102.

лютага 1827 г. у склад педагагічных калектываў каталіцкіх і уніяцкіх (базыльянскіх) школаў уключаліся праваслаўныя святары (у якасці настаўнікаў расейскай мовы і Закона Богага), а таксама свецкія дзорцы (мясцовыя расейскія чыноўнікі ці памешчыкі), якія павінны былі ўтрымлівацца за кошт фондушаў школы ці кляштара (320 руб. зарплаты і 80 руб. на кватэру штогод)⁵⁸.

Усе азначаныя змены ў пабудове адукацыйнай справы, на думку кіраўніцтва Віленскай акругі, далі чакаемы вынік і мясцовыя школы спынілі сваю антыімперскую дзейнасць. В. Пелікан у лютым 1826 г. рапартаваў у Пецярбург: “Польза от теперешнего образа учения столь явна и велика, и разница между успехами теперешними и прежними столь очевидна, что все вообще учителя, воспитатели и обыватели с чувством признательности благословляют попечения правительства об основательном образовании юношества, особливо в языках, а паче всего в российском”⁵⁹.

Асобная ўвага ў гэты час была нададзена і навучальным установам Віцебскай ды Магілёўскай губерняў. Калі ў Вільні справу па “ачышчэнню” краю ад антырасейскага руху ўзначаліў М. Навасільцаў, то на ўсходзе Беларусі ёй заняўся генерал-губернатар Віцебскі, Магілёўскі і Смаленскі Мікалай Хаванскі. На яго думку, следства па справе філаматаў не выкрыла сапраўднага становішча тутэйшай сістэмы асветы. А таму, 14 студзеня 1824 г. ён асабіста звярнуўся да міністра народнай асветы Аляксандра Галіцына з рапартам: “К прискорбию моему, не нашёл я в гимназиях Белорусских губерний надлежащего устройства, от коего обучающиеся в оных могли бы со временем

⁵⁸ Жукович П. Н. Первый русский попечитель Виленского учебного округа (1824-1832) // Христианское чтение. 1892. № 5-6. С. 370-371.

⁵⁹ РДГА. Ф. 733. Воп. 62. Спр. 861. Арк. 1-2.

быть полезны государству. В Белоруссии со времени присоединения ея к Российской державе, воспитание юношества находилось в руках католического и униатского духовенства; образование онаго заключалось в школах, учреждаемых при кляшторах иезуитов, пиар и других монашеских орденов. Школы сии существуют и по ныне, кроме иезуитских. В них юношество образуется по методам старинных авторов; науки преподаются на польском или латинском языках; словесность заключается в обучении на польском, латинском и некоторых иностранных языках, а русский остаётся в совершенном небрежении: сему последнему обучают только читать, писать и весьма малое дают понятие о правилах его грамматики, ибо и сами учителя имеют весьма ограниченное понятие о русском языке. Существующая же система наставников в сих училищах состоит в том, чтобы в учащих поселить дух чистого полонизма, в чём они и достигли своей цели. Юноши, кончившие гимназический курс, по малому знанию русского языка, выходят неспособные к гражданской службе и по сей причине белорусские присутственные места наполнены такими канцелярскими чиновниками, из коих немногие могут порядочно не только сочинить, но и переписать бумагу. От сей системы воспитания проистекает ещё и то главнейшее зло, что природным белорусам не только пожилых лет, но и молодые, несмотря на давность присоединения края, питают какое-то равнодушие и неприязнь к коренным русским и ко всему русскому. Чиновники, служащие в Белорусских губерниях, равно и других сословий по промыслам проживающие люди, видя недостаточное преподавание русской словесности и опасаясь, чтобы дети их не напитались таким же духом полонизма затрудняются в их образовании”⁶⁰.

⁶⁰ Корнилов И. П. Князь Адам Чарторыйский. Москва, 1896. С. 97.

Выйсце ж М. Хаванскі бачыў толькі адно – вызваліць вучылішчы гэтых губерняў ад падпарадкавання Вільні праз далучэнне іх да Маскоўскай ці Пецяўбургскай навучальных акругаў. Сярод іншых яго прапановаў – весці заняткі толькі на расейскай мове, не браць на дзяржаўную службу тых, хто дрэнна яе ведае, замяніць усіх мясцовых настаўнікаў на выхадцаў з расейскіх губерняў⁶¹. У Пецяўбурзе рапарт М. Хаванскага знайшоў актыўную падтрымку. 21 красавіка гэтага ж году ўжо А. Галіцын пісаў імператару: “Пока Белорусские училища находятся будут в ведомстве Виленского университета, дотеле всегда они имеют будут вид польских училищ, поелику учителя и смотрители определяются из людей, обучающихся в польских училищах и в самом Виленском университете”⁶². У выніку – імператарскім указам ад 31 кастрычніка 1824 г. навучальныя ўстановы Віцебскай і Магілёўскай губерняў былі падначаленыя Пецяўбургскай акруге⁶³. Але на самой справе, гэтае далучэнне зацягнулася, а непасрэднае кіраўніцтва ўсходнебеларускімі школамі ажыццяўляў М. Хаванскі, якога мала цікавіў педагагічны аспект справы – галоўнае, каб не былі закранутыя правы праваслаўных вучняў і не выконваліся аніякія распараджэнні з Вільні⁶⁴.

Кіраўніцтва Пецяўбургскай навучальнай акругі звярнула ўвагу на Беларусь толькі ў чэрвені 1826 г., калі быў прызначаны спецыяльны візітатар, каб аглядзець тутэйшыя вучылішчы і скласці пра іх дзейнасць падрабязны рапарт. Згодна з планам рэктара Пецяўбургскага ўніверсітэту

⁶¹ Витебская губерния. Историко-географический и статистический обзор /Под ред. В. М. Долгорукова. Витебск, 1890. С. 345-346.

⁶² Корнилов И. П. Князь Адам Чарторыйский. С. 98.

⁶³ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т. 1. Ст. 1788.

⁶⁴ НГАБ у Менску. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 431. Арк. 1-7; Спр. 528. Арк. 1-4.

Антон Дзегурава, яму неабходна было падрыхтаваць абгрунтаванне карэннай рэарганізацыі беларускіх школаў “по точному примеру российских учебных заведений” з выкладаннем толькі на расейскай мове па імперскіх падручніках з поўнай заменай мясцовых выкладчыкаў на “природных россиян”⁶⁵. Кандыдатура рэвізора (візітатара) была абраная не выпадкова. Ім стаў былы выхаванец Віленскага універсітэту Восіп Сянкоўскі, які калісьці ўваходзіў у гурток антыфіламатаў і быў па-сутнасці высланы з акругі на ганаровую, але бесперспектыўную для яго пасаду прафесара Пецярбургскага універсітэту, дзе панавала нямецка-пратэстанцкая суполка выкладчыкаў з выпускнікоў Дзэртцкага універсітэту.

Малады візітатар апраўдаў надзеі свайго рэктара – ён вельмі прадузята аднёсся да беларускіх дзяржаўных і манаскіх школаў. Менавіта манахі, на яго думку, аказаліся вінаватымі ў заняпадзе мясцовых свецкіх школаў, бо мелі лепшых выкладчыкаў і больш дасканалыя вучэбныя праграмы. Не падабаўся В. Сянкоўскаму і школьны статут, па якому дзейнічалі мясцовыя навучальныя ўстановы, бо меў “поверхностный энциклопедический характер. Роскошь полупознаний капитальная ошибка Устава”. Візітатар рэкамендаваў Пецярбургу разгарнуць суцэльную перабудову мясцовай сістэмы асветы, менавіта, перавод выкладання на расейскую мову, паступовае закрыццё ордэнскіх школаў, заснаванне ў Віцебску Беларускага ліцэя з расейскімі выкладчыкамі⁶⁶. Аднак большасць прапаноў В. Сянкоўскага так і не была рэалізаваная з-за

⁶⁵ Сапунов А. Историческая записка 75-летия Витебской гимназии. С. СХ.

⁶⁶ НГАБ у Менску. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 475. Арк. 1-4; Новосёлов А. Ревизия профессором Сенковским Белорусских училищ в 1826 году // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1872. № 5. С. 79-80, 117-118.

недахопу сродкаў. Акрамя таго, нават мясцовыя ўлады прызнавалі немагчымым ажыццяўленне суцэльнай русіфікацыі Магілёўскай і Віцебскай губерняў, бо “говорящих материнским польским в несколько крат превышает пропорцию учеников, говорящих русским языком”⁶⁷. У выніку было вырашана толькі ў старэйшых класах тутэйшых навучальных устаноў увесці расейскую мову выкладання, а ўсе іншыя змены ў складзе вучэбных праграмаў павінны былі ажыццяўляцца “по усмотрению” саміх вучылішчаў⁶⁸. Гэта рашэнне, зразумела, дало цалкам чаканы вынік і Міністэрства народнай асветы канстатавала, што: “При обозрении в 1827 году Белорусских училищ, мало в них найдено следов русской словесности”⁶⁹.

Пецярбург нават запатрабаваў ад М. Хаванскага тлумачэння, чаму прапанаваныя ім рэформы не падзейнічалі, бо нават па колькасці вучняў манаскія школы працягвалі амаль у два разы пераўзыходзіць свецкія. У адказе генерал-губернатора адчуваецца яго бяссілле: ордэны яму не падкантрольныя і маюць фінансавую самастойнасць. Адзінае, што ён мог прапанаваць – працягваць удасканаленне свецкай адукацыі ў краі і выкарыстоўваць кожную магчымасць для ўмяшальніцтва ва ўнутраныя справы манаскіх школаў⁷⁰. Аднак, манахі імкнуліся не выклікаць незадавальнення ўладаў і нават запрасілі ў свае вучылішчы праваслаўных святароў для выкладання праваслаўнага Закону Богага і расейскай мовы⁷¹. Пры

⁶⁷ Сапунов А. Историческая записка 75-летия Витебской гимназии. С. ХСVIII.

⁶⁸ НГАБ у Менску. Ф. 2254. Воп. 1. Спр. 32. Арк. 100; Ф. 2507. Воп. 1. Спр. 9. Арк. 2-3; Спр. 10. Арк. 24.

⁶⁹ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т. 2. Ч. 1. С. 482.

⁷⁰ НГАБ у Менску. Ф. 1297. Воп. 1. Спр. 1848. Арк. 1, 5-6, 25-32.

⁷¹ НГАБ у Менску. Ф. 2273. Воп. 1. Спр. 2. Арк. 2; Спр. 3. Арк. 1-2; Ф. 3157. Воп. 1. Спр. 3. Арк. 1-2.

гэтым, характар выхавання ў іх быў яўна антыімперскі. Вядома, напрыклад, што у другой палове 1820-х у Полацкім вышэйшым піярскім вучылішчы настаўнік Міхайловіч вёў заняткі па сусветнай гісторыі па працах Іаахіма Лявелея і перад тым як пачаць свае лекцыі, патрабаваў ад вучняў прысягнуць, што яны нікому не данясуць пра іх антырасейскі змест (улады даведаліся аб гэтым толькі ў 1833 г.)⁷².

Такім чынам, афіцыйнае далучэнне Віцебскай і Магілёўскай губерняў да Пецярбургскай акругі не сведчыла пра сапраўднае аб'яднанне. Школы на ўсходзе Беларусі на практыцы атрымалі пэўную незалежнасць ад Пецярбурга. Гэта прывяло да іх фактычнага падпарадкавання мясцовай расейскай адміністрацыі. Міністэрства народнай асветы, аднак, не жадала страчваць свой кантроль над тутэйшымі вучылішчамі, які стаў яшчэ больш неабходны пасля выхада 8 снежня 1828 г. новага Школьнага статута (на Віленскую і Дзерптскую акругу не быў распаўсюджаны)⁷³. Для яго рэалізацыі ў краі была патрэбная цэнтралізаваная вучылішчная ўлада, з мэтай чаго і была арганізавана 17 студзеня 1829 г. асобная Беларуская навучальная акруга⁷⁴. Узначаліў яе сталічны чыноўнік Рыгор Карташэўскі – “лицо весьма замечательное по своему патриотизму и своему расположению к православию”, які і павінен быў ажыццявіць канчатковае збліжэнне мясцовай сістэмы асветы з уласнарасейскай⁷⁵.

Негатыўныя адносіны папярэдняга новай навучальнай акругі да манаскай адукацыі сталі зразумелыя адразу. У адным з першых сваіх рапартаў ён катэгарычна заявіў

⁷² НГАБ у Менску. Ф. 3157. Воп. 1. Спр. 181. Арк. 12.

⁷³ НГАБ у Менску. Ф. 320. Воп. 1. Спр. 101. Арк. 2-13.

⁷⁴ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т. 2. Ч. 1. Ст. 271-273.

⁷⁵ Морошкин М. Я. Воссоединение унии. Исторический очерк // Вестник Европы. 1872. № 4. С. 619.

аб неабходнасці карэннай перабудовы ордэнскіх школаў: “все оные училища без всякого неудобства могут быть упразднены”, бо манахам “государственная польза чужда”⁷⁶. Але зрабіць гэта Р. Карташэўскі, зыходзячы з мясцовай рэчаіснасці (недахоп свецкіх выкладчыкаў і сродкаў на ўтрыманне новых свецкіх школаў), меркаваў паступова. Спачатку яны павінны былі змяніць свае вучэбныя праграмы – згодна з курсамі свецкіх школаў адпаведнага тыпу⁷⁷. Мэта падобнага праекту была відавочнай – пакуль урад не жадаў ліквідаваць манаскія школы, трэба было “извлечь из них возможную пользу”, маючы на ўвазе, што “ксёндз всегда ксёндз”⁷⁸. Для ўмацавання ж расейскай асветы ў акрузе Р. Карташэўскі вырашыў арганізаваць кадэцкі корпус, які меў бы расейскіх выкладчыкаў і праімперскую вучэбную праграму⁷⁹. 1 лютага 1830 г. Мікалай I зацвердзіў новае палажэнне аб ваенных вучылішчах, дзе ўжо ўзгадваўся і Полацкі кадэцкі корпус⁸⁰. Першапачаткова планавалася, што ён будзе створаны для жыхароў Віцебскай, Магілёўскай, Менскай, Гарадзенскай, Віленскай губерняў і Беластоцкай акругі, з якіх і меркавалася сабраць сродкі на яго адкрыццё. Аднак улады Віленскай губерні і Беластоцкай акругі праігнаравалі гэтае рашэнне ўладаў і не сабралі неабходных сродкаў, за што іх жыхарам забаранілі тут вучыцца⁸¹.

Важную ролю ў перабудове мясцовай сістэмы асветы адыграў імператарскі указ “Об устройстве Белорусских училищ” ад 9 верасня 1830 г. Тутэйшыя павятовыя вучылішчы абвясчаліся аддзяленнямі гімназій, выхаванцы

⁷⁶ Беспаятных Н. Д. Математическое образование в Белоруссии. Минск, 1975. С. 144.

⁷⁷ НГАБ у Менску. Ф. 3157. Воп. 1. Спр. 102. Арк. 1-5.

⁷⁸ НГАБ у Менску. Ф. 3157. Воп. 1. Спр. 84. Арк. 13.

⁷⁹ НГАБ у Менску. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 1959. Арк. 1.

⁸⁰ НГАБ у Менску. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 2075. Арк. 1, 20.

⁸¹ НГАБ у Гародні. Ф. 1. Воп. 10. Спр. 1545. Арк. 2.

якіх маглі паступаць ва універсітэт, а пры гімназіях ствараліся пансіёны для шляхты, што павінна было ўзняць іх прэстыж перад манаскімі школамі. Акрамя гэтага, 20 тыс. руб. выдзялялася на замену мясцовых падручнікаў расейскімі⁸². Асобную ўвагу Р. Карташэўскі звярнуў на пачатковую адукацыю, якая павінна была стаць цалкам расейскамоўнай і засноўвацца на бел-ланкастарскім метадзе⁸³. Адначасова з гэтым, Мікалай I згадзіўся з праектам папачыцеля аб заснаванні ў Беларускай акрузе ліцэю, выкладчыкаў для якога было вырашана ўзяць з Віленскага універсітэту пры ўмове, што яны дадуць згоду весці заняткі на расейскай мове⁸⁴.

Але, ажыццяўленне захадаў па рэарганізацыі навучальных устаноў Беларускай акругі аказалася даволі складанай справай. Асабліва гэта стала відавочна ў пачатку 1831 г., калі да акругі была далучаная і Менская губерня. Сродкі, неабходныя для перабудовы вучэбнага працэсу, прыходзілі са скарбу вельмі нерэгулярна. Яшчэ больш востра стаяла праблема з пошукам лаяльных выкладчыкаў, якіх папачыцель збіраў па яго словах “по одиночке”⁸⁵. Усё гэта прывяло да ўзнікнення ў Р. Карташэўскага праекту часовага закрыцця павятовых школаў у Рагачове, Чэрыкаве і Невелі. Пры гэтым апошняю, на думку папачыцеля, маглі б увогуле замяніць вучылішчы ў Апочцы і Вялікіх Луках, бо там павінна быць “больше пользы для русского языка”⁸⁶.

Аднак, усе гэтыя разважанні так і засталіся на паперы з-за выбухнуўшага нацыянальна-вызваленчага

⁸² НГАБ у Менску. Ф. 3157. Воп. 1. Спр. 9. Арк. 4-20.

⁸³ НГАБ у Менску. Ф. 1297. Воп. 1. Спр. 4899. Арк. 1; Ф. 2273. Воп. 1. Спр. 5. Арк. 17.

⁸⁴ НГАБ у Менску. Ф. 1297. Воп. 1. Спр. 4900. Арк. 1; Ф. 3157. Воп. 2. Спр. 7. Арк. 3-4.

⁸⁵ НГАБ у Менску. Ф. 3157. Воп. 1. Спр. 98. Арк. 1-2; Спр. 110. Арк. 1-2.

⁸⁶ НГАБ у Менску. Ф. 3157. Воп. 1. Спр. 12. Арк. 54.

паўстання. Менавіта яно паказала Пецярбургу, што ніякія рэпрэсіі не здолелі істотна зменшыць антыімперскія настроі ў навучальных установах Польшчы, Беларусі і Літвы. Студэнты Віленскага універсітэту, а таксама вучні гімназій тутэйшых павятовых вучылішчаў разам з уласнымі выкладчыкамі не толькі ў масавым парадку пераходзілі да паўстанцаў, але часам нават утваралі асобныя атрады. Відавочна, што ўсё гэта паўплывала на погляды расейскага ўраду наконт шляхоў рэфармавання мясцовай сістэмы асветы. Ідэя аб паступовай яе рэарганізацыі з улікам мясцовых асаблівасцяў была адкінутая. Мікалай I жадаў: “Устроить Западную Россию так, как требовали интересы России, а интересы России требовали, что бы положен был конец безграничному хозяйничанию в этой окраине поляков, чтобы эта окраина объединилась с коренной Россией в законах, суде, образовании”⁸⁷. Менавіта зыходзячы з гэтых поглядаў, ужо 4 сакавіка 1831 г. імператар патрабаваў ад Міністэрства народнай асветы распачаць скасаванне манаскіх навучальных устаноў, перавесці выкладанне ва ўсіх школах акругі на расейскую мову, а мэтай выхавання зрабіць як мага хутчэйшае “сближение тамошних жителей с природными Россиянами”⁸⁸.

Новы падыход уладаў канчаткова замацавалі ўказы ад 1 мая 1832 г., якія абвясцілі пра ліквідацыю Віленскай навучальнай акругі, закрыццё Віленскага універсітэту, ліквідацыю значнай часткі манаскіх вучылішчаў⁸⁹. Месца зачыненых школаў павінны былі заняць свецкія навучальныя ўстановы, створаныя за кошт канфіскаваных ордэнскіх

⁸⁷ Русский. Неудавшаяся попытка дать латинскому духовенству Западной России воспитание в русском духе. Вильна, 1897. С. 3.

⁸⁸ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т. 2. Ч. 1. Ст. 425-426.

⁸⁹ Тамсама. Т. 2. Ч. 1. Ст. 475-478.

фундушаў⁹⁰. Важным кірункам асветніцкай рэформы стаў намер уладаў ажыццявіць перавод навучальнага працэсу цалкам на расейскую мову. Адпаведная праграма дзеянняў была закладзеная ва ўказе ад 7 ліпеня 1832 г. “О принятии мер к усилению русского языка в училищах Западных губерний”. Сярод іх можна адзначыць з’яўленне ў краі расейскіх выкладчыкаў – у жніўні з Пецяўбургскага галоўнага настаўніцкага інстытуту прыехала 9 чалавек, а 13 верасня прыбылі 5 кандыдатаў і 4 студэнты з Пецяўбургскага і кандыдат са студэнтам з Маскоўскага універсітэтаў⁹¹. Праводзіў русіфікатарскую палітыку і часовы Вучэбны камітэт, які пачаў сваю працу ў Вільні летам таго ж года. З дзеянняў камітэта найбольш вядома распараджэнне ад 6 верасня 1832 г. аб выкладанні на расейскай мове ва ўсіх навучальных установах былой Віленскай акругі гісторыі, геаграфіі і статыстыкі⁹².

Не абыйшлі ўвагай расейскія ўлады і пытанне пра далейшы лёс шляхецкіх дзяцей, якія сталі сіротамі ў час паўстання. Па ўказу ад 22 сакавіка 1832 г. яны аддаваліся ў ваеннае ведамства, дзе размяркоўваліся па батальёнах ваенных кантаністаў (да 12-гадовага ўзросту) і кадэцкіх карпусах (12 – 17 гадоў). Такім чынам меркавалася прымусіць іх забыць ідэалы бацькоў і стаць лаяльнымі грамадзянамі Расейскай імперыі⁹³. Пры гэтым асабліваю ўвагу Р. Карташэўскі раіў таксама ўдзяляць жаночай адукацыі, бо “Девыцы из польских фамилий скоро

⁹⁰ НГАБ у Менску. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 3772. Арк. 1-2; Спр. 4062. Арк. 1.

⁹¹ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т. 2. Ч. 1. Ст. 481-482, 496.

⁹² Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. Гродна, 1901. С. 21.

⁹³ НГАБ у Гародні. Ф. 1. Воп. 10. Спр. 408. Арк. 1-2; Ф. 4. Воп. 1. Спр. 134. Арк. 1-3.

привыкают к правильному употреблению российского языка (несравненно скорее малороссианок) и любят российскую словесность”⁹⁴.

Наступным крокам уладаў стала ўвядзенне, згодна указу ад 3 студзеня 1834 г., імперскага Школьнага статуту 1828 г. у навучальных установах Віленскай, Гарадзенскай і Менскай губерняў. Адзінай яго асаблівасцю тут былі ўмовы прадстаўлення выпускнікам гімназій 14 чына – калі ў Расеі для гэтага трэба было мець у дыпламе адзнаку за веданне грэцкай мовы, то ў Заходнім краі яе замянілі на расейскую⁹⁵. Акрамя гэтага ў Вільні, Гародні, Слоніме, Лідзе і Пружанах адкрываліся павятовыя вучылішчы для мяшчан, якія на думку ўладаў, павінны былі даць “местному русскому населению широкий путь к солидному образованию”⁹⁶. Але гэты праект праваліўся, бо мяшчан-хрысціян тут было вельмі мала, а шляхта не жадала ў іх вучыцца з-за абмежаванасці вучэбнай праграмы. Гэта, дарэчы, паказвае як мала ўсё ж ведалі расейскія “рэфарматары” спецыфіку рэгіёну, дзе працавалі. Вынік жа ажыццёўленых зменаў добра бачны з рапартаў сталічных чыноўнікаў, якія рэгулярна аглядалі тутэйшыя школы. Як правіла, яны адзначалі вельмі нізкі ўзровень агульнай падрыхтоўкі вучняў, але пры гэтым заўсёды падкрэслівалі, што поспехі ў выкладанні расейскай мовы вельмі значныя⁹⁷.

Што ж датычыцца польскай мовы, то яе выкладанне

⁹⁴ Дембовецкий А. С. Опыт описания Могилёвской губернии. Могилёв, 1884. Кн. 2. С. 907.

⁹⁵ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т. 2. Ч. 1. Ст. 688.

⁹⁶ Райковский. Правительственные уступки полонизму в учебных заведениях Северо-Западного края // Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России. Вильна, 1887. Вып. 2. С. 342.

⁹⁷ Дополнения к сборнику постановлений по Министерству Народного Просвещения. Ст. 482-491.

захавалася толькі на захадзе і цэнтры Беларусі, дзе на яе вывучэнне ў гімназіях і павятовых вучылішчах прадугледжвалася 16 гадзін у тыдзень, а ў пачатковых школах дазвалялася польскае чытанне. Пры гэтым, нават расейскія даследчыкі называлі гэта часовай саступкай, бо само “преподавание польского языка рассматривалось как проявление политической пропаганды”, а згадзіліся на гэта ўлады толькі каб апраўдаць свае дзеянні перад Еўропай⁹⁸. На ўсходзе ж Беларусі 14 кастрычніка 1836 г. быў зацверджаны асобны школьны статут, дзе пасада выкладчыка польскай мовы ўвогуле не прадугледжвалася.

Для выкаранення ведаў аб гісторыі роднага краю праводзілася таксама цэнзура мясцовых школьных бібліятэк. Па загаду міністра народнай асветы амаль цалкам былі знішчаныя манаскія кніжныя сховішчы. Падручнікі езуітаў, піяраў і Адукацыйнай камісіі спальваліся як “крамольные и пропольские”. Акрамя таго малаадукаваных расейскія чыноўнікі выкідвалі і рукапісы 15 – 18 ст. толькі таму, што не маглі іх прачытаць. Унеслі свой уклад у гэты працэс і праваслаўныя святары, якія актыўна вынішчалі каталіцкія, пратэстанцкія і уніяцкія рэлігійныя кнігі. Толькі самыя каштоўныя творы (з апазнаных) беларускага і еўрапейскага кнігадрукавання вывозіліся ў Расею, дзе яны разам са зборамі Полацкай езуіцкай акадэміі і Віленскага ўніверсітэту заклалі асновы сучасных калекцый рэдкіх кнігаў публічных і навуковых бібліятэк Пецярбурга, Масквы, Кіева і Казані⁹⁹.

У канцы 1830-х г. навучальныя ўстановы на Беларусі, згодна меркаванню ўладаў, ужо амаль нічым не адрознівалі-

⁹⁸ Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Москва, 1912. С. 164.

⁹⁹ Hedemann O. Szkoły Walerjanowckie x. x. pijarów Lużeckich. Wilno, 1937. S. 6.

ся ад школаў іншых рэгіёнаў Расейскай імперыі. Міністар народнай асветы Сяргей Увараў пісаў у 1838 г. Мікалаю І: “Водворение русского образования в Литовских губерниях можно считать решительно конченным”¹⁰⁰.

Аднак, наступныя падзеі паказалі, што падобны погляд ізноў быў надзвычай аптымістычным. Пазней Іван Карнілаў (папячыцель Віленскай акругі ў 1864-1868 г.) лічыў галоўным пралікам русіфікацыйнай палітыкі пры Мікалае І, па-першае, захаванне вялікай колькасці настаўнікаў з ліку апалячаных мясцовых ураджэнцаў, а па другое тое, што польская мова ацалела ў вучэбных планах: “Польский язык, как отдельный предмет преподавания, внёс в учебные заведения сильное полонизирующее начало и, хотя преподавание его по программе ограничивалось грамматическим курсом, тем не менее, занимаясь в классе чтением лучших польских авторов, некоторые преподаватели нашли возможным излагать и историю польской литературы, с тем на неё воззрением, какое они считали наиболее нужным провести в среду учащихся. Из класса польского языка, польская речь, мало па малу, перешла на уроки и по другим предметам, многие преподаватели объяснения своих уроков производили на польском языке; он употреблялся постоянно в классе, в разговорах воспитанников с учителями, инспекторами и директорами польского происхождения; он вошёл, наконец, в заседания педагогических советов, на которых стали уже подвергать обсуждению вопрос о необходимости введения... преподавания всех предметов, даже и русского языка, на польском языке”¹⁰¹. Так, у пачатку 1860-х г. педагогічны

¹⁰⁰ Десятилетие Министерства Народного Просвещения. 1833-1843. Докладная записка министра народного просвещения царю от 1843 года. Санкт-Петербург, 1864. С. 38.

¹⁰¹ Памяти гр. М. Н. Муравьёва. Санкт-Петербург, 1898. С. 9-10.

савет Менскай гімназіі лічыў, што такое рашэнне павінна быць прынятае “по причине первого места, занимаемого польским языком в ряду славянских наречий”¹⁰².

Як вынік развіцця падобных падзей, згодна меркаванню расейскіх даследчыкаў пачатку 20 ст.: “Попытки русского правительства пересоздать школу – сделать её русской, не дали желательных результатов... политическая польская партия... поддерживала и охраняла в учащихся священный патриотический огонь, перенося его из одного учебного заведения в другое и, по временам, раздувая в яркое революционное пламя, охватывавшее пожаром весь край, как было в 1863 году”. Не дзіўна таму і тое, што паўстанне 1863-1864 г. у дарэвалюцыйнай расейскай гістарыяграфіі часам найменавалася “мятежом детей”, бо акрамя ідэалізму яго кіраўнікоў гэта цалкам адпавядала рэчаіснасці “по числу участвовавшей в нём молодёжи, значительная часть которой попадала в бунтовщики без экзамена со школьной скамьи учебных заведений Северо-Западного края”¹⁰³.

Усяго з навучальных устаноў Паўночна-Заходняга краю ў 1863 г. было выключана за “самовольную отлучку и дурное поведение”, а таксама знікла ў невядомым напрамку звыш 2 тыс. выхаванцаў. Найбольшыя паказчыкі тут былі ў гімназіях Вільні (308 з 645), Менску (320 з 656), Гародні (94 з 249) і Віцебска (102 з 300). Пры гэтым нават тых, хто застаўся ў школах, маглі быць, на думку ўладаў, “причастны к мятежу” – яны больш цікавіліся: “Слухами о действиях мятежных шаек, чем учебными предметами... посещали только те уроки, которые им нравились, своевольничали, производили беспорядки, выгоняли с уроков учителей,

¹⁰² Корнилов И. П. Общие замечания о положении учебно-воспитательного дела в Виленском учебном округе в 1867 году. Вильна, 1868. С. 10.

¹⁰³ Миловидов А. И. Участие молодёжи Северо-Западного края в мятеже 1863 года и вызванная им реформа местных учебных заведений. С. 5-6.

особенно преподавателей русского языка”¹⁰⁴.

У выніку гэтага пасля падаўлення асноўных ачагоў паўстання ў 1863 г. віленскі генерал-губернатар Міхаіл Мураўёў наступны год прысвяціў як мага больш шырокай русіфікацыі школьнай справы на падначаленых яму тэрыторыях. Дзеля гэтага ён ў першую чаргу паспрабаваў карэнным чынам змяніць становішча з нацыянальным складам выкладчыцкага корпусу. На 1 студзеня 1864 г. у Паўночна-Заходнім краі працавала 391 настаўнікаў. З іх каталікі складалі 239 чалавек, лютэране – 39, праваслаўныя – 113. За папярэдні год выбыла настаўнікаў польскага паходжання - 31, з якіх 23 было арыштавана “за участие в мятеже”, 6 звольнена “по политической неблагонадёжности”, а 2 проста зніклі. 7 ліпеня 1864 г. імператарскім указам у школах Паўночна-Заходняга краю ліквідавалася пасада настаўніка польскай мовы – усе займаючыя яе асобы былі звольненыя, атрымаўшы “годовое впредь содержание”, альбо пенсію¹⁰⁵. Акрамя гэтага М. Мураўёў арганізаваў шырокамаштабную замену “начальствующих лиц польского происхождения в гимназиях Виленского учебного округа русскими уроженцами”. Мясцовых настаўнікаў прымушалі “подать прошение об увольнении с должности”, а прыбываючым расейскім “патриотам” была забяспечаная надбаўка ў 50 % да жалавання (225-350 руб. штогод у залежнасці ад пасады)¹⁰⁶. За лета 1864 г. былі запоўненыя ўсе 80 “вызваленых” вакансій і новы навучальны год большасць тутэйшых навучальных устаноў ужо распачала з якасна новым выкладчыцкім корпусам. Таксама было вырашана не дапускаць больш асобаў польскага

¹⁰⁴ Тамсама. С. 9-11.

¹⁰⁵ Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. С. 71-72.

¹⁰⁶ Максимов И. П. Двадцатипятилетие Гомельской прогимназии (1866-1891). Гомель, 1891. С. 6.

паходжання да экзамену на званне прыходскага і хатняга настаўнікаў¹⁰⁷. Прычыны гэтага рашэння добра агучаныя І. Карнілавым, які лічыў, што палякі: “При их фальшивости, склонности к политическим мечтам, тайным заговорам и пропаганде... решительно не способны к педагогической деятельности”¹⁰⁸.

Істотна змяняўся і характар навучання. Кіраўніцтвам Віленскай акругі перад мясцовым кіраўніцтвам вучылішчаў была пастаўленая задача: “Стремиться с неуклонным постоянством и участием к тому, чтобы русский элемент занял по праву принадлежащее ему место и стал господствующим не номинально, но на самом деле”¹⁰⁹. Праявілася гэта ў тым, што ў школах перад пачаткам заняткаў чыталася малітва на расейскай мове, закон Божы каталіцкага веравызнання праводзіўся па-расейску, каталіцкія святы вучням было забаронена адзначаць, польскамоўныя кнігі былі вывезеныя са школаў і замененыя буйнымі кнігазборамі “из произведений русских писателей”, забаранялася набыццё польскамоўных кніг і выпісванне перыядычных выданняў. Таксама было афіцыйна загадана, каб “в стенах учебных заведений разговорным языком был русский; к ученикам преподаватели должны обращаться не иначе, как на русском языке”¹¹⁰.

Змянілі змест і асобныя ўрокі – на занятках па гісторыі асвятлялася “русская и православная давность в Северо-Западном крае и процесс её ополячивания”¹¹¹. Апошні факт,

¹⁰⁷ Миловидов А. И. Участие молодёжи Северо-Западного края в мятеже 1863 года и вызванная им реформа местных учебных заведений. С. 13, 24-26.

¹⁰⁸ Корнилов И. П. Общие замечания о положении учебно-воспитательного дела в Виленском учебном округе в 1867 году. С. 13.

¹⁰⁹ Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. С. 71.

¹¹⁰ Тамсама. С. 67.

¹¹¹ Миловидов А. И. Участие молодёжи Северо-Западного края в мятеже 1863 года и вызванная им реформа местных учебных заведений. С. 27-28.

дарэчы, яўна быў скіраваны на выкараненне ў мясцовым грамадстве ўсялякай гістарычнай памяці. Характэрным прыкладам гэтага можна лічыць і праведзеную ў 1864 г. “ревизию” экспанатаў Віленскага музея старажытнасцяў, дзе было выкінута ўсё, што “напоминало польское владычество в крае”. Абгрунтоўваючы гэтае рашэнне, адзін з тутэйшых расейскіх чыноўнікаў пісаў у мемуарах: “Разве могли сохранить для потомства какое-либо значение – полуистлевший фрак Адама Мицкевича, халат последнего польского короля Понятовского... труба Тадеуша Косцюшки?”¹¹²

Скарачалася і колькасць сярэдніх навучальных устаноў у Віленскай акрузе. Рабілася гэта праз ліквідацыю тых з іх, якія былі “наиболее удалённые от правительственного надзора и находящиеся среди фанатизированного населения”. Першымі ў Беларусі былі знішчаныя: гімназія ў Наваградку, прагімназіі ў Маладзечне і Свіслачы. Вызвалення ж грошы было вырашана накіраваць на “на умножение сельских училищ и народных школаў”, дзе “дети горожан и крестьян будут укрепляться в изучении веры и языка предков... а дети шляхты будут приобретать познания, полезные для их обычной деятельности и перестанут выходить без нужды в сословие чиновников”¹¹³. Згодна ўказу ад 19 кастрычніка 1865 г., ліквідаваліся “как несоответствующие местным потребностям” 5-класныя павятовыя вучылішчы ў Оршы, Мсціславе і Полацку, а таксама 3-класныя павятовыя вучылішчы ў Магілёве, Гомелі, Чэрыкаве, Віцебску, Веліжы, Невелі, Касцюковічах. Узамен іх адчынялася каля двух дзесяткаў 2-класных народных вучылішчаў і 5-класная прагімназія ў Гомелі.

¹¹² Жиркевич А. В. Сонное царство великих начинаний. Вильна, 1911. С. 33.

¹¹³ Муравьёв М. Н. Записки // Русская старина. 1884. № 6. С. 583.

Пры гэтым, перавод выхаванцаў у іншыя навучальныя ўстановы суправаджаўся жорсткім экзаменам, у час якога адсейвалі да паловы прэтэндэнтаў¹¹⁴. Прыблізна столькі ж выхаванцаў, пераважна з ліку мясцовай шляхты, не вытрымлівалі экзаменаў для пераводу ў старэйшыя класы мясцовых гімназій. У Віцебскай гімназіі, напрыклад, поўны гімназічны курс у другой палове 1860-х г. праходзіў адзін з кожных 36 паступіўшых сюды юнакоў¹¹⁵. Адначасова з гэтым, рашэннем кіраўніцтва Віленскай акругі ад 10 верасня 1864 г. сыны праваслаўных святароў залічваліся ў мясцовыя гімназіі без экзаменаў (павінны былі мець дыпломы пачатковых духоўных школаў). У выніку гэтага ў Мазырскай гімназіі ў 1865 г. вучылася ўжо 62 вучні з сямей святароў, што складала 34 % ад агульнай лічбы ўсіх выхаванцаў¹¹⁶.

Такім чынам, відавочна, што расейскія ўлады не толькі пазбавілі Беларусь уласнага цэнтру вышэйшай адукацыі (Горы-Гарэцкі земляробчы інстытут перавялі ў Пецяярбург), але і жадалі як мага больш панізіць тут агульны адукацыйны ўзровень. Пра гэта сведчыць і тое, што адначасова з закрыццём шэрагу тутэйшых школаў мясцовым ураджэнцам фактычна было забаронена вучыцца ў Польшчы: “Так как польские школы послужат вечным рассадником и проводником полонизма в смежные губернии”. Дазвол у рэдкіх выпадках можна было атрымаць толькі пры наяўнасці сур’ёзнай прычыны, шэрагу прыватных хадаўніцтваў уплывовых асобаў і з асабістага

¹¹⁴ Максимов И. П. Двадцатипятилетие Гомельской прогимназии (1866-1891). Гомель, 1891. С. 5-8.

¹¹⁵ Сапунов А. Историческая записка 75-летия Витебской гимназии. С. 86.

¹¹⁶ Шпаковский К. Историческая записка о Мозырской прогимназии. С. 37-38.

пісьмовага дазволу губернатара¹¹⁷.

Не супакоіўшыся нават на гэтым, мясцовая адміністрацыя вышуквала ўсё новыя магчымасці для яшчэ большай актывізацыі русіфікацыі мясцовага грамадства. Шмат надзей з гэтай нагоды ўскладвалася на брацтвы. Аляксандр Мілавідаў так апісвае прычыны іх паўсюднага стварэння на беларускіх землях: “Польское восстание 1863 года, а также подготовлявший и сопровождавший его культурный натиск, раскрыли глаза русскому обществу и осветили ярким светом сеть интриг и козней, опутавших западно-русскую народность и угрожавших отторжением всего края от России. Тогда то русское общество впервые из-за чиновничьих русских мундиров и кунтушей польских панов увидело бедный белорусский народ, забитый, постоянно совращаемый польским панством и латинским духовенством, но несовратившийся, хотя уже изнемогающий в борьбе. Для ограждения сохранившихся начал русской жизни лучшим средством было признано восстановление братств. И вот из Москвы и других городов России потянулись сотни рук, вписавших русские имена в братские списки по городам и сёлам Западного края”¹¹⁸. Такім чынам, хутка было створана ўжо 187 братцаў (1868). Іх функцыі, пры гэтым, былі акрэслены проста: “Братства, заботясь о духовном просвещении народа... творят дело государственного строения и, пользуясь всеми видами внешкольного просвещения, распространяют в народе трезвые взгляды русской государственности более, чем какие-либо светские организации, содействуют развитию

¹¹⁷ Миловидов А. И. Участие молодёжи Северо-Западного края в мятеже 1863 года и вызванная им реформа местных учебных заведений. С. 20.

¹¹⁸ Миловидов А. Западно-русские православные братства, их современное значение и задачи. Вильна, 1912. С. 10.

в народе религиозно-национального самосознания, чем удерживают его в ограде православной Церкви, не дают ему окатоличиваться и вместе с тем ополячиваться.”¹¹⁹

У цэлым, агульны ціск антыпольскіх мерапрыемстваў на гэты раз быў настолькі моцным, што ўжо праз нейкіх 4-5 год пасля пачатку новага этапу русіфікацыі школьнай справы на Беларусі чыноўнікі рапартавалі аб яе пераможным завяршэнні. І. Карнілаў у 1867 г. з гонарам пісаў: “В настоящее время весь личный состав Виленского учебного округа, за исключением ксендзов-законоучителей и немногих лютеран, состоит из православных и природных Русских... Виленский учебный округ верно служит русской идее”¹²⁰.

Такім чынам, менавіта падаўленне паўстання 1863-1864 г. прывяло да татальнай русіфікацыі сістэмы адукацыі ў Віленскай навучальнай акрузе. З гэтай нагоды можна прывесці словы М. Мураўёва, які аднойчы заявіў І. Карнілаву, што расейскі ўрад павінен пабудаваць у Вільні помнік з надпісам: “Польскому мятежу благодарная Россия”¹²¹.

Поспехі ва уніфікацыі Паўночна-Заходняга краю з цэнтральнымі губернямі Расеі былі настолькі відавочнымі, што ў далейшым расейская адміністрацыя займалася ўжо хутчэй падтрыманнем дасягнутага ўзроўню, чым яшчэ больш глыбокай асіміляцыяй тутэйшага насельніцтва. Найбольш яскрава гэта праявілася ў час генерал-губернатарства Аляксандра Патапава (1868-1874), які лічыў галоўнай сваёй мэтай дасягненне “такой нивелировки страны, чтобы она

¹¹⁹ Тамсама. С. 27.

¹²⁰ Корнилов И. П. Общие замечания о положении учебно-воспитательного дела в Виленском учебном округе в 1867 году. С. 14, 17.

¹²¹ Корнилов И. П. Задачи русского просвещения в его прошлом и настоящем. Санкт-Петербург, 1902. С. 431.

вся представляла просто массу поданных без разбора их веры, народностей, без национальных индивидуальностей и стремлений”¹²².

Разам з тым, нельга лічыць, што справа русіфікацыі, як адзін з напрамкаў агульнадзяржаўнай унутранай палітыкі, цалкам была завершаная. На Беларусі яна сканцэнтравалася ва ўмацаванні ідэалогіі “западнаруссизма”. А наступнай ахвярай “обрусения” павінна была стаць школа ўжо ў самой Польшчы. Да якога абсурду там часам даходзіла гэтая справа сведчаць успаміны Аляксандры Багдановіч – жонкі аднаго з памочнікаў міністра ўнутраных спраў. У сваім дзённіку за 10 лютага 1899 г. яна распавядала аб спецыяльным паседжанні Кабінета міністраў, дзе разглядалася справа “насчёт преподавания польского языка не по-русски, а по-польски”. Дыскусія на гэты конт ішла тры з паловай гадзіны. У рэшце рэшт 11 галасамі супраць 6 было вырашана “что учитель, объясняя ученику, может, увлѣкшись, сказать два-три слова по-польски, и за это с него взыскивать нельзя”¹²³.

Што ж датычыцца вынікаў русіфікацыі айчынай сістэмы адукацыі, то тут усё ж імперскія чыноўнікі з пераможнымі рапартамі яўна паспяшаліся. Інакш як яшчэ можна растлумачыць той факт, што з цалкам зрусіфікаваных і ляяльных Расеі навучальных установаў Віленскай акругі выйшлі асобы, зрабіўшыя ўсё магчымае для распаду гэтай імперыі – Ігнат Грынявіцкі, Фелікс Дзяржынскі, Юзаф Пілсудскі?! І гэта ўжо не гаворачы пра славурых дзеячаў айчыннага нацыянальнага адраджэння – Францішка

¹²² Миловидов А. И. Историческая справка о высших учебных заведениях бывших и предполагавшихся к открытию в Северо-Западном крае. С. 23.

¹²³ Богданович А. В. Три последних самодержца. Дневник. Москва, 1990. С. 231.

Багушэвіча, Мітрафана Доўнар-Запольскага, Вацлава Ластоўскага, Якуба Коласа, Янку Купалу і г. д. Цікава, што тыя ж школы, нягледзячы на расейскіх настаўнікаў і праімперскія падручнікі, чамусьці так і не здолелі падрыхтаваць аніводнага значнага змагара за “единую и неделимую Россию”.

*Сяргей Казуля (Гародня),
старэйшы навуковы супрацоўнік
Гарадзенскага дзяржаўнага музея гісторыі рэлігіі*

Праекты манастырскай рэформы ў ранніх творах мітрапаліта Язэпа Руцкага

У творчай спадчыне уніяцкага мітрапаліта Язэпа Вельяміна Руцкага адметнае месца належыць працам: “Разважанне аднаго русіна аб выпраўленні ладу ў грэчаскім абрадзе” (*Discursus Rutheni cuiusdam de corrigendo regimine in Ritu Graeco*) і “Аб іншых сродках дапамогі грэкам і русінам” (*De aliis medias iuvandi Graecos et Ruthenos*). Абодва творы напісаныя ў ранні перыяд жыцця паміж 1605 – 1606 г. Менавіта ў іх упершыню быў акрэслены план будучай рэформы уніяцкага манаства і царквы. Уся наступная дзейнасць рэлігійнага дзеяча ўяўляла сабой паслядоўную рэалізацыю гэтых праектаў.

Усякае гістарычнае пераўтварэнне нясе на сабе адбітак той асобы, якая яго ажыццяўляе. Язэп Вельямін Руцкі нарадзіўся ў 1574 г. ў родавым маёнтку Рута каля Наваградка ў шляхецкай сям’і. Яго бацька Фелікс Руцкі і маці Багуміла Корсак былі кальвіністамі. Аднак хлопчыка ахрысцілі ў праваслаўнай царкве. Сярэдняю адукацыю Язэп атрымаў у Віленскай кальвінісцкай школе. Каля 1590 г. бацькі накіравалі юнака на вучобу ў Карлаў універсітэт Прагі. Тут у 1592 г. пад уплывам езуітаў ён прыняў каталіцтва. Тры гады (1593 – 1596) Я.Руцкі прысвяціў вывучэнню філасофіі ва універсітэце Вюрцбурга. Багаслоўскую адукацыю будучы

уніяцкі мітрапаліт атрымаў у Грэцкім калегіуме ў Рыме, дзе вучыўся з 1599 па 1603 г.¹ Па заканчэнні курса ён прыняў усходні абрад, што было адной з умоваў вучобы. У 1603 г. Я.Руцкі вярнуўся ў Вільню і атрымаў ад мітрапаліта І.Пацея прызначэнне на пасаду рэктара уніяцкай семінарыі пры Віленскім манастыры Св. Тройцы².

Як бачым, выхаванне і адукацыя гэтага дзеяча ўніяцкай царквы адбывалася ў рэчышчы заходняй культуры. Ён не меў цеснай сувязі з традыцыяй усходняга хрысціянства. Праваслаўнае хрышчэнне было хутчэй фармальным актам, чым лёсам. Не выпадковымі былі і ваганні пры прыняцці усходняга абраду пасля заканчэння Грэцкага калегіума. Таму Я.Руцкі не мог не глядзець на праблемы ўніяцкай царквы звонку, не мог не мець усведамлення перавагі лацінскай традыцыі над усходняй. Такому чалавеку было лягчэй, чым яго папярэднікам, пайсці на перайманне досведу каталіцтва ў правядзенні рэформаў. Сведчаннем гэтага з’яўляюцца два вышэйзгаданыя творы.

Арыгінал “Разважання” страчаны. У 1909 г. П.Жуковіч апублікаваў уласны пераказ яго лацінамоўнай копіі, якая была знойдзеная ў рукапісным зборніку канца 17 ст. з калекцыі П.Дабрахотава³. Цалкам тэкст быў выдадзены ў 1958 г. Б.Балыкам⁴. Сам Я. Руцкі ніколі не згадаў пра гэты

¹ Blažejovskij D. Byzantine Kyivan Rite students in pontificall colleges and in seminaries, universities and institutes of Central and Western Europe (1576 – 1983) Romae, PP. Basiliani, 1984. S. 82.

² Szegda M. Vita Rutsii –prima biografia Josephi Velamini Rutskyj //Analecta OSBM. Romae, 1963. Vol. IV. P. 144 - 145.

³ Жукович П.Н. Жизнеописание митрополита Иосифа Вельямина Рутского, составленное митрополитом Рафаилом Корсаком. Сочинение Рутского об улучшении внутреннего строя униатской церкви. // Христианское Чтение. 1909. Т. 231.

⁴ Bałyk B. J. Duo documenta ad res gestas Josephi Rutski, metropolitae Kiopvensis spectanta // Collectanea theologica. Varsaviae, 1958. Т. I – IV. S. 49 – 47.

твор. На яго аўтарства ўказвае запіс, зроблены складальнікам зборніка: “Discursus Josephi metropolitae” (Разважанне Язэпа мітрапаліта). З гэтага ж запісу вынікае, што Я.Руцкі напісаў твор на польскай мове (proprio Polonice conscriptus), калі быў яшчэ свецкай асобай (in saeculo ageret)⁵. Пазней тэкст быў перакладзены на лацінскую мову.

З’яўленню працы папярэднічала прыбыццё ў Рэч Паспалітую восенню 1604 г. манахаў ордэна кармелітаў босых, якія накіроўваліся з місіяй у Персію. У Кракаве з імі сустрэўся уніяцкі мітрапаліт Іпацый Пацей⁶. Пазней у Вільні адбылася размова Я.Руцкага з адным з місіянераў, Паўлам Сымонам⁷. Рукапіс “Разважання” датуецца студзенем 1605 г. Прыкладна тады ж Павел Сымон зноў наведваў Вільню. Верагодна, падчас сустрэчы з Я.Руцкім ён і пазнаёміўся з тэкстам “Разважання”. Гэтым жа месяцам датуецца ліст місіянера папскаму нунцыю ў Варшаве П.Альдабрандзіні, у якім ён паведамляе, што вышле наступным кур’ерам “спосаб, які б прынёс багатыя плады паміж грэкамі, русінамі і маскалямі”⁸. Аўтарам згаданага спосабу не мог быць сам Павел Сымон, паколькі, “ён нядаўна прыбыў у краіну і не мог прапанаваць што-небудзь ад сябе асабіста”⁹. Відавочна, кармеліт мог пісаць у лісце толькі аб “Разважанні” Язэпа Руцкага.

Спынімся на асноўных палажэннях твора. Аўтар параўноўвае царкву з дзяржавай. Эфектыўнае функцыяна-

⁵ Архіў Інстытута Расейскай Гісторыі РАН (Санкт-Пецярбург). Ф.52. Калекцыя П.Дабрахотава. Воп. 1. Спр. 327. С. 79.

⁶ Wanat B. Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Kraków, 1979. S. 55.

⁷ Пidrучний П. Початки Василіанскаго чину и Берестейська унія. // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті. Львів, 1997. С. 82; Wanat B. Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. S. 12.

⁸ Пidrучний П. Два програмові писання Рутського “Discursus” і “Programma unionis” // Analecta OSBM. Roma, 1974. Vol 9. P. 42. .

⁹ Тамсама.

ванне абодвух устаноў залежыць ад асабістых якасцяў іх кіраўнікоў. Дрэннае кіраўніцтва прычыняецца да бязладдзя як у дзяржаве, так і ў царкве¹⁰. Такое прыпадабненне царквы да цэнтралізаванай дзяржавы з безумоўным падпарадкаваннем ніжэйшых структураў вышэйшым – характэрная рыса каталіцкай эклезіялогіі перыяду Контррэфармацыі. Аналагічныя думкі мы знаходзім у П.Скаргі, які параўноваў царкву “з добра падрыхтаваным войскам пад началом аднаго галоўнакамандуючага”¹¹. Гэтая канцэпцыя супрацьстаяла парадкам, панаваўшым у праваслаўнай царкве Рэчы Паспалітай, з уласцівым для яе ўдзелам шляхты, гараджан, брацтваў у царкоўным жыцці, з шырокай аўтаноміяй епархій, манастыроў, асобных прыходаў, са слабай уладай мітрапаліта і вялікай роляй царкоўных сабораў. Як і яго праваслаўныя сучаснікі, аўтар канстатуе заняпад “Рускай Царквы”. Прычыны гэтай з’явы ён бачыць у “недахопе навукі сярод нашых старэйшых” (маецца на ўвазе вышэйшае духавенства - С.К.) і “недахопе святасці жыцця”¹². Я.Руцкі песімістычна ацэньваў здольнасць да рэформаў сучаснага яму уніяцкага епіскапату. “Яны з цяжкасцю могуць правесці якія-небудзь змены”- пісаў ён¹³. Таму, на яго думку, трэба звярнуцца да тых, з каго выбіраюцца епіскапы. Паводле грэцкіх канонаў, усе вышэйшыя царкоўныя пасады атрымліваюць манахі. Адсюль Я.Руцкі робіць лагічную выснову: “Калі жадаем мець добрых епіскапаў, патурбуемся аб тым, каб нашыя манахі былі навучаныя і вялі добрапрыстойнае і

¹⁰ Discursus Rutheni cuiusdam de corrigendo Regimine in Ritu Graeco // Analecta OSBM. Romae, 1963. Vol. 6. P.126.

¹¹ Памятники полемической литературы в Западной Руси. (Русская Историческая Библиотека. Т. 17). Санкт-Петербург, 1882. Кн.2. С. 278 – 279.

¹² Discursus Rutheni cuiusdam... P. 126.

¹³ Тамсама. P. 127.

дасканалая жыццё”. Але адкуль браць настаўнікаў для будучай царкоўнай іерархіі? Аўтар не бачыць іх сярод духавенства ўсходняга абраду, паколькі “не толькі ў Рускай Царкве, але і ў Грэцыі няма навукі”¹⁴. Што ж да святасці жыцця, то яна ў Рускай Царкве вонкавая і зводзіцца да дакладнага выканання абрадаў. Але сапраўдная святасць, на думку аўтара, павінна мець унутраны, духоўны характар і дасягаецца яна аскезай, падпарадкаваннем жарсцяў цела розуму, самазабыццём дзеля Бога. Найбольш поўна гэты ідэал рэалізуецца ў манаскім ладзе жыцця з трыма зарокімі: беднасці, чысціні і послуху. Яны маюцца ў статутах манахаў грэцкага абраду, хоць апошнія, па меркаванню Я.Руцкага, “пра іх не ведаюць”. Аднак нават выкананне трох зарокаў само па сябе не вядзе да святасці. Яно павінна быць аб’яднанае з медытацыяй, з узвышэннем духа да Бога праз унутранае самасузіранне. Менавіта такім чынам святых анахарэты прадстаюць перад Богам. Аб такой сузіральнай практыцы, як лічыў Я.Руцкі, “нават не чутна ў нас”¹⁵.

Нельга не прызнаць слушнасці гэтых заўвагаў. У другой палове 16 ст. праваслаўнае манаства Рэчы Паспалітай знаходзілася ў стане глыбокага крызісу. Епіскапскія пасады сталі аб’ектам куплі-продажу; манастыры спусташаліся як патронамі, так і ўласнымі ігуменамі; адбываўся заняпад манаскай дысцыпліны; рэлігійнае жыццё абмяжоўвалася знешнімі абрадавымі дзеяннямі, манахі, за невялікім выключэннем, амаль не займаліся душпастырствам і адукацыяй. Увага, якую Я.Руцкі надаваў унутранай веры, самасузіранню ў супрацьвагу вонкаваму выкананню абрадаў - характэрная рыса светапогляду эпохі Рэфармацыі і каталіцкай рэформы. У праваслаўным асяроддзі пошукі ўнутранай веры знайшлі свой выраз у звароце часткі

¹⁴ Тамсама.

¹⁵ Тамсама. С. 128 – 129.

духавенства да ідэй ісіхіязму (І.Вішэнскі, Л.Карповіч, І.Княгінскі). Але, у адрозненне ад прыхільнакаў рэформы праваслаўя, Я.Руцкі не бачыў унутры ўсходняй царквы сілаў, здольных ініцыяваць змены. Як католік, ён адмаўляўся ад выкарыстання досведу пратэстанцкай адукацыі, паколькі “ерэтыкі...з’яўляюцца ворагамі веры і абрадаў нашых”. Скептычна аўтар ставіўся да школаў, якія засноўваліся “рускімі князямі” (Астрожская Акадэмія, школа ў Слуцку). На яго думку, у гэтых установах юнакоў вучылі толькі свецкім навукам, але не настаўлялі ў святасці жыцця. Таму іх выхаванцы не імкнуліся да святарскага сану, а, наадварот, ім пагарджалі. Заканамерна, што ад свецкіх школаў не было ніякай дапамогі царкве. Адзінае выйсце Я.Руцкі бачыў у звароце “да братоў нашых лацінікаў альбо рымлянаў, якія сумяшчаюць грунтоўнасць навукі з сапраўднай святасцю жыцця”. “Нічога дрэннага не будзе у тым, што мы пачнём вучыцца ў тых, хто раней вучыўся ў нас” - лічыў аўтар. На падставе асабістага досведу Я.Руцкі прыйшоў да высновы аб перавазе езуіцкіх школаў над іншымі: “У іх за тры гады можна больш навучыцца філасофіі, чым у свецкіх дактароў за дзесяць гадоў”. Адбывалася гэта з той прычыны, што езуіты “вучаць адначасова навукам і страху Божаю”. Таму манахі больш здатныя, чым свецкія настаўнікі для падрыхтоўкі кадрў уніяцкай царкоўнай іерархіі. Лагічны ланцуг “Разважання“ заканчваецца наступным пажаданнем: “каб які-небудзь ордэн рымскага абраду, які ў святасці, так і строгасці жыцця блізкі да нашага Чыну Св.Васіля Вялікага (так называлі манахаў усходняга абраду – С.К.) ...прыслаў сваіх манахаў ..., потым каб яны прынялі грэцкі абрад і статут Св.Васіля”. Для іх трэба знайсці манастыр, “дзе б яны жылі разам з нашымі (уніяцкімі манахамі – С.К.), вывучылі (з іх дапамогай - С.К.) рускую мову і нашы абрады”, і адначасова настаўлялі уніяцкіх чарняцоў

у “навуках і фармавалі рэлігійную дасканаласць”. Праз некалькі гадоў пры манастыры Я.Руцкі планаваў заснаваць школу і для свецкіх асобаў, якіх “гэтыя манахі вучылі б як навукам, так і набожнасці. Правядзенне згаданай рэформы, на яго думку, прычыніцца да аднаўлення манаства (“манахі будуць вызначацца навукай і святасцю жыцця”) і, адпаведна, вышэйшай царкоўнай іерархіі, якая з іх рэкрутуецца (“епіскапскія і архіепіскапскія кафедры будуць займаць людзі, якія ведаюць свае абавязкі і могуць іх выконваць”). Рэформа павінна закрануць і белае духавенства. Я.Руцкі планаваў заснаваць школы, “з якіх выйдуць добрыя святары”, у гэтых жа ўстановах будуць рыхтаваць і будучых “дзяржаўных дзеячаў”. Пераўтварэнні ва Уніяцкай Царкве Рэчы Паспалітай створаць умовы для місіянерскай працы сярод “іншых братоў, якія маюць той самы абрад”. Пад апошнімі хутчэй за ўсё разумеліся праваслаўныя Маскоўскай дзяржавы. Спадзяванні Я.Руцкага былі небеспадстаўнымі, улічваючы падзеі Смутнага часу ў Масковіі.

Пра якіх жа манахаў рымскага абраду пісаў будучы уніяцкі мітрапаліт? Малаверагодна, каб ён меў на ўвазе езуітаў, хоць аб школах апошніх выказваўся з пашанай. Таварыства Ісуса моцна адрознівалася ад усходняга манаства. Галоўны націск у ордэне рабіўся на выкладчыцкай працы, адукацыі, місіянерскай дзейнасці. Богаслужбовая і малітоўная практыка была зведзеная да мінімуму. У езуіцкім статуце адсутнічалі ўласцівыя для чарняцоў Хрысціянскага Усходу патрабаванні абавязковай фізічнай працы і сталага прабывання манаха ў адным кляштары. Між тым Я.Руцкі пісаў пра ордэн рымскага абраду, “блізкі да нашага Чыну Св. Васіля Вялікага”¹⁶. П.Підручны і А.Велькі лічаць, што ён меў на ўвазе ордэн кармелітаў босых. Гэта найбольш верагодна, калі ўлічваць сувязі Я.Руцкага з

¹⁶ Тамсама. С. 129, 130, 132 – 134.

Паўлам Сымонам і перадачу яму тэксту “Разважання”¹⁷. Ускосным пацверджаннем гіпотэзы з’яўляюцца матэрыялы капітулы ордэна, якая адбылася ў траўні 1605 г. у Рыме. У іх паведамляецца, што мітрапаліт І.Пацей восенню 1604 г. звярнуўся да кіраўніцтва кармелітаў босых з просьбай прыслаць у Рэч Паспалітую місіянераў для правядзення рэформы уніяцкага манаства¹⁸. Паколькі кантакты І.Пацея з персідскай місіяй кармелітаў босых папярэднічалі першай сустрэчы Я.Руцкага з Паўлам Сымонам, то, цалкам мажліва, што тэкст “Разважання” быў напісаны па даручэнню уніяцкага мітрапаліта.

Ордэн кармелітаў, утвораны ў сярэдзіне 12 ст. у Палестыне, захоўваў у сваім статусе шмат агульнага з усходняй манастырскай традыцыяй. Чарняцы шмат часу прысвячалі супольным малітвам, медытацыям, не спажывалі мяса, працавалі фізічна. Асабісты досвед богапазнання рэфарматараў ордэна з другой паловы 16 ст. Св.Тэрэзы ад Ісуса і Св. Хуана дэ ла Крус быў сугучны праваслаўнай містычнай традыцыі. Верагодна, з гэтых прычынаў Я.Руцкі і І.Пацей палічылі кармелітаў босых найбольш здатнымі для ажыццяўлення рэформы уніяцкага манаства.

Наступным крокам на шляху наладжвання сувязяў з кармелітамі стала капітула ордэна ў Рыме (травень 1605 г.). На ёй ішла размова аб уніяцкай царкве, і дэлегатам, як адзначаецца ў пратаколах пасяджэнняў, “спадабаўся пабожны намер мітрапалітага вікарыя”¹⁹. Куды больш інфармацыі дае ліст ад 1 верасня 1605 г. кармеліта Паўла Сымона ў Рым. У гэтым пасланні паведамляецца пра тое, што “пан Іван Рускі (Руцкі, Іван – свецкае імя Язэпа Руцкага – С.К.) задаволіцца італьянскімі альбо іспанскімі манахамі,

¹⁷ Підручний П. Два програмові писання Рутського... Р. 29.

¹⁸ Patryło I. Zakon Bazyłjanów po unii Brzeskiej (1596) [w:] Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedstwa. Przemyśl, 1998. Т.4. S. 155.

¹⁹ Підручний П. Два програмові писання Рутського... Р. 42.

не маючы магчымасці атрымаць такіх, якія ведаюць (мясцовую) мову. Адпаведнага месца хапае, бо ў Літве шмат лясоў. Ён (Руцкі – С.К.) багаты і мае сваю зямлю..., літоўскі канцлер абяцаў яму адпаведнае месца. Тое, што ён просіць, карысна і слушна, і прынясе вялікія плады, якія павінны паскорыць задумы ў гэтай справе”²⁰. З цытаванага ліста можна прыйсці да высновы, што Я.Руцкі звяртаўся да кіраўніцтва ордэна кармелітаў аб накіраванні манахаў у Рэч Паспалітую для працы сярод уніятаў, яго падтрымаў канцлер Вялікага Княства Літоўскага Леў Сапега, які абяцаў зямлю для пабудовы манастыра. Паколькі на той час у кармелітаў не было манахаў, якія б ведалі рускую (старабеларускую) альбо польскую мовы, то Я.Руцкі згадзіўся на прыбыццё італьянцаў і іспанцаў.

Далейшае развіццё праект рэформы уніяцкага манаства атрымаў у працы пад тытулам “De aliis medias iuvandi Graecos et Rutheno” (Аб іншых сродках дапамогі грэкам і русінам). Упершыню гэты твор убачыў свет у кнізе кармеліта Фамы ад Ісуса “Скарбніца Божай мудрасці”, надрукаванай у Антверпене ў 1613 г. (Thesaurus sapientiae divinae. Antverpiis, 1613). У 1956 г. тэкст быў перавыдадзены А.Велькім у зборы пасланняў мітрапаліта Я. Руцкага пад тытулам “Programma unionis” (Праграма уніі)²¹. Гэтай назвы мы будзем прытрымлівацца далей. Сам Я.Руцкі прызнаў сваё аўтарства ў лісце ад 29 лютага 1623 г. да студэнтаў Грэцкага калегіума. Паводле яго слоў, тэкст быў складзены ім у Маскве пры ўдзеле кармеліта Паўла Сымона, меркавалася, што з яго зместам будзе азнаёмы цар Дзмітрый (Ілжэджзмітрый I – С.К.)²². Рукапісны варыянт можна датаваць першай паловай 1606 г. Менавіта тады Я.Руцкі знаходзіўся ў Маскве. Але

²⁰ Тамсама. Р. 43.

²¹ Epistolae Josephi Velamini Rutskyj, metropolitae Kiovensis Catholicae (1613-37). Romae, 1956. Р. 23 – 27.

²² Тамсама. Р. 88.

арыгінал пакуль не знойдзены, і пра змест твора можна меркаваць толькі па друкаванаму варыянту 1613 г.

Якія ж падзеі падштурхнулі Я.Руцкага да напісання новай працы? У лістападзе 1605 г. ён, як перакладчык у складзе папскага пасольства на чале з Паўлам Сымонам, паехаў у Маскву. Па звестках Р.Корсака, там Я.Руцкі прабыў да заканчэння Вялікага Посту 1606 г.²³. Абставіны паездкі да канца не высветленыя. Верагодна, яго місія не абмяжоўвалася перакладчыцкай дзейнасцю. З узвядзеннем на прастол Ілжэдзітрыя І адкрыліся новыя перспектывы для пашырэння уніі і каталіцтва ў Маскоўскай дзяржаве. Побыт у Маскве можна разглядаць і ў рэчышчы рэалізацыі планаў, выкладзеных у “Разважанні“, якія, як вядома, уключалі місіянерскую працу сярод праваслаўнага насельніцтва суседніх з Рэччу Паспалітай дзяржаваў. У гэтым кантэксце ўяўляецца цікавым сведчанне Р.Корсака пра тое, што Я.Руцкі неаднаразова наведваў Ілжэдзітрыя І і пераконваў яго накіраваць юнакоў з Масковіі для адукацыі ў Літву²⁴. Нельга выключыць, што яны павінны былі вучыцца “навукам і святасці жыцця” пад наглядам кармелітаў босых у манастыры, які Я. Руцкі планаваў заснаваць у Вялікім Княстве Літоўскім.

Распрацаваны план патрабаваў ухвалы як папы рымскага, так і уніяцкага мітрапаліта. У красавіку 1606 г. Я.Руцкі вярнуўся ў Вільню, дзе сустрэўся з І.Пацеем. Мажліва, на сустрэчы абмяркоўваўся план, і мітрапаліт з ім пагадзіўся. Калі б гэтага не здарылася, малаверагодна, што ён дэлегаваў бы Я.Руцкага ў Рым да папы. У суправаджальным лісце І.Пацей рэкамендаваў яго як “чалавека вельмі заслужанага для нашага абраду, які едзе ў Рым па справе сваіх некаторых набожных планаў”²⁵. У

²³ Szegda M. Vita Ruscii... Vol. IV. P. 157.

²⁴ Тамсама.

Рыме Я.Руцкі прабыў да канца 1606 г.; меў, па яго ўласных словах, “шмат духоўных размоваў ... з айцом Пятром, генералам ордэна кармелітаў босых”²⁶. Сустрэчы з апошнім не былі выпадковымі. Пётр ад Маці Божай (? – 1608) займаў пасаду генеральнага суперінтэнданта царкоўных місій, і, такім чынам, каардынаваў місіянерскую працу каталіцкай царквы²⁷. Яго падтрымка была вельмі важнай для Я.Руцкага. Генерал ордэна азнаёміўся з планам і пагадзіўся паслаць на Русь чатырох манахаў, якія б “прынялі грэцкі абрад і адзенне (чарняцоў) Св.Васіля” з мэтай зрабіцца “настаўнікамі нашымі на духоўным шляху і рэфарматарамі Чыну Св. Васіля Вялікага”²⁸. Пасля гэтага праз папскага сакратара Марыяна Маларкіда план быў прадстаўлены папе Паўлу V, які таксама яго ўхваліў. У інструкцыі нунцыю ў Рэчы Паспалітай папа загадаў “спрыяць плану Я.Руцкага і дапамагаць ... з усіх сілаў разам з каралём і біскупам. Калі здзейсніцца план і рэформа (манахаў) статуту Св.Васіля, што з’яўляецца мэтай Я.Руцкага, то... гэта прынясе добры плён, маючы на ўвазе тыя кантакты, якія яны маюць з маскавітамі, зрабіўшыся для гэтага народу святлом сапраўднай веры”²⁹.

Спынімся на асноўных палажэннях твора. На пачатку аўтар аналізуе прычыны адсутнасці станоўчых вынікаў у распаўсюджванні каталіцтва сярод русінаў і грэкаў. Папершае, каталіцкія місіянеры пагардліва ставяцца да грэцкага абраду, пераварочваюць у лацінскі абрад маладое пака-

²⁵ Balyk B. J. Duo documenta ad res gestas Josephi Rutki... Т. I – IV. S. 161.

²⁶ Supplicationis Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielaruschiae. Romae, 1960. Vol. 1. P. 9.

²⁷ Patryło I. Zakon Bazyljanów po unii Brzeskiej... Т. 4. S. 153.

²⁸ Supplicationis Ecclesiae Unitae ... P. 9.

²⁹ Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce. Berlin-Poznań, 1864. Т. II. S. 107 – 108.

ленне русінаў, што, у сваю чаргу, прычыняецца да “варожасці русінаў да рымлянаў і (спрыяе) узмацненню схізмы”³⁰. Па-другое, у місіянераў адсутнічаюць “настойлівасць і цярдлівасць”. Выйсцем, на думку аўтара, можа быць “дазвол Апостальскай Сталіцы пэўнай частцы каталіцкіх манахаў прыняць грэцкі абрад”. Гэта адразу зменіць адносіны да іх насельніцтва. “Такія чарняцы будуць успрымацца як свае, да іх будуць прыслухоўвацца”. Яны змогуць навучаць народ, і “вяртаць яго да паслухмянасці Святой Рымскай Царкве”. Планавалася заснаваць манастыр, куды “будуць прымацца паслушнікі з русінаў, і яны ўжо застануцца на гэтых землях назаўжды”. Як і ў “Разважанні”, Я.Руцкі звяртаў увагу на факт рэкрутацыі вышэйшага кліру ўсходняй царквы “з манахаў Чыну Св. Васіля Вялікага”. Але ён не выключай мажлівасці атрымаць дазвол, каб епіскапы, архі-епіскапы, мітрапаліты “выбіраліся са згаданых (каталіцкіх) манахаў”. Такім чынам, уся вышэйшая царкоўная іерархія на Русі будзе “паслухмяная Святой Рымскай Царкве”. Напрыканцы Я.Руцкі вылучыў умовы, якім павінны адпавядаць тыя манахі. “Па-першае, яны павінны быць з рэфармаваных ордэнаў, блізкіх... па статуту да манахаў Св. Васіля, не есці мяса, поспіць у свята Ўзвіжання Св.Крыжа”. Па-другое, манахі-місіянеры павінны мець дазвол служыць і ў рымскім абрадзе, каб русіны не ставіліся да яго з такой пагардай як цяпер. Па-трэцяе, у Рыме і ў іншых правінцыях гэтага ордэну павінны існаваць кляштары для падрыхтоўкі місіянераў, дзе б вучылі “грэцкую і рускую мовы і навукі”. У іх таксама будуць прымаць перавярнутых грэкаў і русінаў. Падпарадкоўвацца манастыры павінны генералу ордэна. Па-чацвёртае, кандыдат з гэтых манахаў на пасаду епіскапа, архіепіскапа альбо мітрапаліта павінен адпавядаць наступным патрабаванням: “1) мець адзін год навіцыяту,

³⁰ Epistolae Josephi Velamini Rutskyj... P. 24.

2) быць прафесам, 3) на працягу некалькіх гадоў працаваць у ордэне, 4) да традыцыйных трох манаскіх заракаў (беднасці, чысціні, послуху) дадаваць чацвёрты - не дамагацца пасадаў у Царкве³¹. З усіх каталіцкіх ордэнаў найбольш адпавядалі вышэй згаданым умовам кармеліты босыя. Яны былі блізкія па статусу да усходняга манаства; пост у свята Узвіжання - адметная рыса гэтага ордэна, таксама як і чацвёрты манаскі зарок, далучаны да трох звычайных.

У “Праграме уніі”, як і ў “Разважанні” мы бачым праект пераўтварэння царквы. Але якой? Адказаць на гэта пытанне не так лёгка. М.Шэгда, П.Підручны лічаць, што ў Маскве Я.Руцкі пісаў аб праваслаўнай царкве Масковіі³². На карысць гэтага сведчыць тое, што ён разам з Паўлам Сымонам збіраўся прадставіць свой план Ілжэдзімтрыю І. У гэтым не было б ніякай патрэбы, калі б рэформа тычылася ўніяцкай царквы ў Рэчы Паспалітай. З другога боку, у тэксце, надрукаваным у 1613 г., Маскоўскае царства ніяк не згадваецца. Гаворка ідзе пра “Русь”, “русінаў”, “Рускую Царкву”. Слова “Русь” у разуменні Я.Руцкага хутчэй атаясамлівалася з беларускімі і ўкраінскімі землямі, чым з Маскоўскай дзяржавай. Пра гэта сведчыць яго мемарыял у Кангрэгацыю Прапаганды Веры пад тытулам “Аб Масковіі” (1624), у якім пра русінаў і маскавітаў гаворыцца як аб розных, хоць і блізкіх народах³³. Паўстае пытанне: Чаму ў “Праграме уніі” аўтар карыстаўся неадпаведнай геаграфічнай тэрміналогіяй у дачыненні да Маскоўскага царства? Мы лічым слушнаю гіпотэзу П.Підручнага аб рэдагаванні тэксту падчас прабывання Я. Руцкага ў

³¹ Epistolae Josephi Velamini Rutskyj... P. 2, 24 – 27.

³² Підручний П. Початки Василіанскаго чину и Берестейська унія. С. 83; Szegda M. Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutkiego (1613-1637). Warszawa, 1967. S. 53.

³³ Шмурло Е.Ф. Римская курия на русском православном Востоке в 1609-1654 годах. Прага, 1928. С. 26 – 29.

Рыме³⁴. І ў гэтым сапраўды была патрэба. 17 траўня 1606 г. Ілжэдзімтрый I быў забіты і, такім чынам, руйнаваліся спадзяванні на хуткае распаўсюджванне уніі ў Маскоўскай дзяржаве. Таму Я.Руцкі быў вымушаны прыстасоўваць свой план да рэаліяў Рэчы Паспалітай і змяніць геаграфічную тэрміналогію. Аб карэктыроўцы першапачатковага тэксту ён пісаў ў лісце ад 29 лютага 1623 г. да студэнтаў Грэцкага калегіума. Уніяцкі мітрапаліт прызнаў, што выключыў з плана палажэнні аб посце ў свята Ўзвіжання Св.Крыжа, “які ёсць у айцоў кармелітаў, але няма ў нас”, а таксама дазвол місіянерам адпраўляць службу ў лацінскім абрадзе³⁵. Такім чынам, мемарыял, прадстаўлены папе Паўлу V, адрозніваўся як ад “маскоўскага варыянту”, так і ад тэксту, які быў надрукаваны ў 1613 г., паколькі ў апошнім прысутнічаюць два вышэйзгаданыя палажэнні. Пытанне аб тоеснасці выдання 1613 г. маскоўскаму варыянту застаецца адкрытым, бо апошні пакуль не знойдзены. Адсутнасць першапачатковага тэксту стварае шэраг праблемаў, на якія звярнулі ўвагу А.Велькі і П.Підручны, супастаўляючы “Разважанне” і “Праграму уніі”³⁶.

У абедзвюх працах галоўнай рухаючай сілай пераўтварэнняў выступалі каталіцкія манахі. Але, у адрозненне ад “Разважання”, у “Праграме уніі” нічога не гаворыцца пра рэформу уніяцкага манаства. Місіянеры толькі мелі прыняць усходні абрад. Ці працягвалі яны жыць паводле рэгулы свайго ордэна, альбо падпарадкоўваліся статусу Св. Васіля Вялікага, агульнапрынятага на Хрысціянскім Усходзе, як прадугледжвалася ў “Разважанні”? Гэта пытанне пакінутае

³⁴ Підручний П. Два програмові писання Рутського... Р. 36.

³⁵ *Epistolae Josephi Velamini Rutzkyj* ... Р. 88.

³⁶ Підручний П. Два програмові писання Рутського... С. 39 – 40; Welykyj. A.G. *Joannes Velamin Rutzkyj in “exitu viarum” // Analecta OSBM. Roma, 1949. Vol I. P. 9-38.*

без адказу. Паводле меркавання П.Підручнага, у “Праграме уніі” гаворка хутчэй ідзе аб стварэнні галіны каталіцкага ордэна з усходнім абрадам³⁷. Ускосна пра гэта сведчыць тое, што кляштары для падрыхтоўкі манахаў – місіянераў планавалася заснаваць на Захадзе, і падпарадкаваць генералу лацінскага ордэна, а гэта было б немажліва без прыняцця чарняцамі статуту дадзенага ордэна. Зусім іншы падыход у “Разважанні”: місіянеры павінны жыць у асяродку мясцовых манахаў, вывучаць з іх дапамогай усходні абрад, мову, падпарадкоўвацца статуту Св. Васіля Вялікага, а значыць, і мясцовай царкоўнай іерархіі. Усходняя манастырская традыцыя не закрэслівалася цалкам, як у “Праграме уніі”. Адбывалася пранікненне ў яе пэўных заходніх элементаў.

У абодвух творах гаворыцца аб рэкрутацыі манахаў на кіруючыя царкоўныя пасады. Але калі ў “Разважанні” гэта уніяцкія чарняцы, то ў “Праграме уніі” - чужаземныя місіянеры. У выпадку заняцця імі пасадаў у царкоўнай іерархіі, яна была б больш залежнай ад Рыму, чым ад мясцовага духавенства, што ў перспектыве не магло не прывесці да уніфікацыі царкоўнага жыцця да агульнакаталіцкіх нормаў. Відавочна ў “Праграме уніі” аўтар менш лічыўся з мясцовымі царкоўнымі традыцыямі, чым у “Разважанні”. П.Підручны тлумачыць гэта тым, што Я.Руцкі “не мог іншым шляхам дамагчыся хоць нейкай дапамогі ад заходніх ордэнаў на карысць Рускай Царквы”³⁸. Зараз цяжка пацвердзіць альбо абвергнуць гэтую гіпотэзу. Але нельга не прызнаць, што “Праграма уніі” ў большай ступені адпавядала тагачаснай каталіцкай эклезіялогіі з характэрным для яе імкненнем да цэнтралізацыі і уніфікацыі, чым “Разважанне”. Ці можам мы распаўсюдзіць

³⁷ Підручний П. Два програмові писання Рутського... С. 39.

³⁸ Тамсама.

гэтую выснову і на тэкст мемарыялу, пададзенага Я.Руцкім папе Паўлу V? Сам дакумент пакуль не знойдзены, але, як ўжо адзначалася, ён адрозніваўся ад “Праграмы уніі”. Звернем увагу, што ў інструкцыі кардынала Баргезе да нунцыя ў Рэчы Паспалітай Ф. Сіманеці гаворыцца аб намерах Я.Руцкага здзейсніць “рэформу (манахаў) статуту Св. Васіля Вялікага”³⁹. У лісце ў Кангрэгацыю Прапаганды Веры (1624) Я. Руцкі, апавядаючы пра перамовы ў Рыме, называў кармелітаў босых - “рэфарматарамі Чыну Св. Васіля Вялікага”⁴⁰. Цалкам верагодна, што ў мемарыяле ішла гаворка не аб стварэнні ўсходняй галіны ордэна кармелітаў, а, як і ў “Разважанні”, пра рэформу уніяцкага манастава пры дапамозе каталіцкіх чарняцоў. Адшуканне аўтэнтчнага дакументу дапаможа паставіць кропку ў гэтым пытанні.

Спадзяваннем Я.Руцкага на кармелітаў не было наканавана здзейсніцца. Пра прычыны ён піша сам у лісце да студэнтаў Грэцкага калегіума ў Рыме (29 лютага 1623 г.). “Па-першае, чакалася, што хтосьці (з кармелітаў – С.К.) уступіць у ордэн (Св. Васіля Вялікага – С.К.) з Польшчы, але, акрамя аднаго айца Брэжуама, не было нікога ахвотнага. Па-другое, з-за смерці Пятра ад Маці Божай” (генерал кармелітаў босых, падтрымліваў Я.Руцкага, памёр 6 красавіка 1608 г. – С.К.). Трэцяя прычына: “з-за ўзняўшыхся ў нас хваляванняў”⁴¹. У лісце ў Кангрэгацыю Прапаганды Веры (1624 г.) Я.Руцкі ўдакладняў характар апошніх, як “шматлікіх бедстваў, як знешніх ад схізматыкаў, так і ўнутраных ад нашых старых манахаў, якія, як толькі дазналіся пра нашу прапанову, узбудзілі на нас моцнае

³⁹ Підручний П. Початки Василіанського чину и Берестейська унія. С. 84.

⁴⁰ Supplicationis Ecclesiae Unitae... P. 9.

⁴¹ Epistolae Josephi Velamini Rutskyj... P. 157.

падазрэнне быццам гэтым чынам мы жадаем знішчыць грэцкі абрад”⁴². Я. Ружыцкі меў на ўвазе падзеі 1608 - 1609 г.: выступленні супраць яго і мітрапаліта І. Пацея віленскага архімандрыта С. Сенчылы пры падтрымцы віленскага брацтва і часткі белага уніяцкага духавенства Вялікага Княства Літоўскага.

Няўдалая спроба выкарыстаць кармелітаў босых для рэформы уніяцкага манаства не змяншае значэння ранніх твораў Я. Ружыцкага. Уся яго наступная дзейнасць на пасадах віленскага архімандрыта, а затым уніяцкага мітрапаліта была паслядоўным увасабленнем ідэй, акрэсленых у “Разважанні” і “Праграме уніі”. Хутка пасля прыняцця манаства (1607 г.) ён стварыў пры Віленскім манастыры Св. Тройцы навіцыят для падрыхтоўкі будучых манахаў, пазней падобная ўстанова пачала дзейнічаць у Быцені. На пасады настаўнікаў запрашаліся езуіты. Яны, праўда, не прымалі грэцкі абрад, як гэта планавалі Я. Ружыцкі ў 1605 - 1606 г., але мелі вялікі ўплыў на падрыхтоўку юнакоў, як у “навуках, так і святасці жыцця”. Наступным крокам рэформы стала аб’яднанне ў 1617 г. пяці уніяцкіх манастыроў у цэнтралізаваную арганізацыю пад назвай Кангрэгацыя Св. Тройцы. Гэтым самым быў пакладзены пачатак базыльянскаму ордэну. Яго арганізацыйная структура фармавалася пад моцным уплывам лацінскіх ордэнаў, асабліва езуітаў. Да і самі манахі Таварыства Ісуса бралі ўдзел у першых базыльянскіх кангрэгацыях як дарадчыкі.

У “Разважанні” Я. Ружыцкі падкрэсліваў неабходнасць павышэння адукацыйнага ўзроўню манахаў. Прыярытэт у навучанні ён аддаваў езуіцкім калегіумам. У 1610 - 1630-я г. гэтая ідэя знайшла сваё ўвасабленне. З 1615 г. уніяцкіх чарняцоў пачалі пасылаць у калегіумы Рэчы Паспалітай ды

⁴² Supplicationis Ecclesiae Unitae... P. 10.

іншых краінаў Заходняй Еўропы. У адпаведнасці з задумамі Я.Руцкага, самі базыльяне становіліся настаўнікамі. У 1613 г. ён здабыў каралеўскі прывілей на адкрыццё пры кляштарх школаў з выкладаннем на грэцкай, лацінскай і польскай мовах⁴³. Уніяцкае манаства, як і прадугледжвалася ў ранніх творах будучага мітрапаліта, зрабілася кіруючай элітай Царквы. З яго рэкрутавалася ўсё вышэйшае духавенства. У 1635 г. Я.Руцкі атрымаў ад караля Ўладзіслава IV прывілей, паводле якога на епіскапскія пасады маглі прызначацца толькі базыльяне⁴⁴.

У выніку рэформаў ва ўніяцкай царкве пачаў фармавацца новы тып манаха, раней невядомы ва Усходнім Хрысціянстве. Гэта актыўны душпастыр, місіянер, настаўнік у школе, палымяны прапаведнік, палеміст, багаслоў, вучоны, кнігавыдавец. Ён адпавядаў патрэбам грамадства Новага Часу. Характэрна, што аналагічныя змены ў 30 – 40-я г. 17 ст. адбываліся ў праваслаўнай царкве Рэчы Паспалітай. Пераўтварэнні суправаджаліся перайманнем досведу заходняга хрысціянства, што не магло не прывесці да лацінізацыі веравучэння, арганізацыйных структур і, у рэшце, абраду. У базыльянскіх манастырах адсоўвалася на другі план тое, што для ранейшага пакалення інакаў складала сэнс манаскага жыцця: прабыванне ў самоце, бесперапынная Ісусава малітва, сузіранне. Гэта багатая містычная спадчына Хрысціянскага Усходу не была страчаная назаўжды. Ёй наканавана было стаць зноў адкрытай і пераасэнсаванай новым пакаленнем хрысціян у 19 – пачатку 20 ст.

⁴³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 2. С. 70.

⁴⁴ Археграфический сборник документов... С. 356.

Аляксандар Радзюк (Гародня)
кандыдат гіст. навук,
Гарадзенскі дзяржаўны аграрны ўніверсітэт

Дзейнасць гарадзенскай следчай камісіі 1831 – 1834 г.

Параза нацыянальна-вызваленчага паўстання 1831 г. на землях Беларусі, Летувы і Украіны мела значныя наступствы для ўсяго рэгіёна. Гэта быў той рубеж, пасля якога царызм правёў карэляцыю ранейшых падыходаў у дачыненні да гэтых зямель. З аднаго боку, вялася доўгатэрміновая палітыка, разлічаная на паступовую ліквідацыю сацыяльных, палітычных, культурных і рэлігійных асаблівасцяў гэтых тэрыторый і ўніфікацыю іх з цэнтральнымі губернямі імперыі. З іншага боку, адразу пасля задушэння ўзброенай барацьбы асноўнай дамінантай урадавых дзеянняў на некаторы час сталі рэпрэсіі, мэтай якіх было не толькі пакаранне непасрэдных удзельнікаў паўстання, але і запалохванне ўсіх іншых жыхароў краю. Адным з галоўных праваднікоў рэпрэсіўнай палітыкі царскіх уладаў на тэрыторыі так званых заходніх губерняў у 1831 - 1834 г. сталі губернскія камісіі для “вызначэння ступені віны мяцежнікаў, секвестру і канфіскацыі іх маёнткаў”.

Падобныя камісіі ў адпаведнасці з указам ад 17 ліпеня 1831 г. былі ўтвораныя ў Віленскай, Гарадзенскай, Менскай, Кіеўскай, Валынскай, Падольскай губернях і Беластоцкай вобласці. У той жа час, у некаторых з гэтых губерняў (Менскай, Віленскай) працэс па стварэнню адмысловых следчых органаў над удзельнікамі паўстання папярэднічаў прававому вызначэнню іх статуса

і функцыянальных абавязкаў. Нягледзячы на тое, што правілы ад 17 ліпеня ўводзілі агульны парадак дзейнасці следчых органаў у адносінах да паўстанцаў і іх маёмасці, у працы кожнай з камісій былі свае асаблівасці. Некаторыя з гэтых спецыфічных рысаў, якія тычацца дзейнасці Менскай і Віленскай камісій былі выяўленыя ў працах польскіх даваенных даследчыкаў С. Дангеля, С. Росяка, а таксама сучаснага беларускага гісторыка В. Гарбачовай¹. Функцыянаванне ж гарадзенскага аналагічнага следчага органу не было прадметам асаблівай увагі ні ў айчыннай, ні ў польскай гістарыяграфіі. Разам з тым, у працах вышэйузгаданых даследчыкаў не быў закрануты шэраг істотных палажэнняў, якія характарызуюць асноўныя накірункі, мэты і парадак дзейнасці падобных камісій.

Стварэнне гарадзенскай губернскай следчай камісіі (далей - ГГСК) “для вызначэння ступені віны мяцежнікаў, секвестру і канфіскацыі маёнткаў”, адбылося пазней за ўсе іншыя аналагічныя органы. Прычына гэтага, хутчэй за ўсё, у тым, што ГГСК стваралася як філія віленскай камісіі для разбору спраў паўстанцаў з мэтай аблягчэння яе працы². Залежны стан ГГСК, у параўнанні хаця б з менскай камісіяй, выявіўся ў неабходнасці зацвярджэння ў Вільні ўсіх вырашаных спраў аб былых паўстанцах, а таксама ў тым, што на першапачатковым этапе працы яе старшыня быў прызначаны непасрэдна генерал-губернатарам М.А. Далгарукавым.

Працэс станаўлення ГГСК расцягнуўся на некалькі месяцаў - з лістапада 1831 г. па сакавік 1832 г. Яе першае

¹ Dangel S. Rok 1831 w Mińszczyźnie. Warszawa, 1925. T. II; Rosiak S. Wileńska komisja śledcza (1831 - 1834) // Księga pamiątkowa koła historyków słuchaczy Uniwersytetu S. Batorego. Wilno, 1933. S. 250 – 268; Гарбачова В.В. Паўстанне 1830 - 1831 гадоў на Беларусі. Мн.: БДУ, 2001.

² Rosiak S. Wileńska komisja śledcza (1831-1834). S. 257.

паседжанне адбылося 28 лістапада 1831 г. У адпаведнасці з правіламі ад 17 ліпеня, у склад камісіі павінны былі ўваходзіць ваенны губернатар (альбо іншая асоба ад ваеннага ведамства), цывільны губернатар, віцэ-губернатар, губернскі маршалак дваранства, старшыні першага і другога дэпартаменту суда. У працы мог таксама браць удзел і губернскі пракурор³. Склад ГГСК на першым паседжанні ў значнай ступені не адпавядаў гэтым патрабаванням. Паколькі ранейшы губернатар (М. Бабяцінскі) быў адхілены ад сваёй пасады, а новы (М.М. Мураўёў) яшчэ не прыбыў да месца прызначэння, абавязкі старшыні былі ўскладзеныя на “ваеннага начальніка Гарадзенскага пункта” генерал-лейтэнанта Ляховіча. На ўстановачным паседжанні таксама прысутнічалі віцэ-губернатар Хадалей, маршалак дваранства кн. Чацвярцінскі, старшыня гарадзенскай палаты крымінальнага суда Заленскі. Звыш таго, у склад камісіі быў кааптаваны палкоўнік корпусу жандараў Уласаў⁴. У падобным складзе ГГСК правяла толькі адно пасяджэнне.

У снежні 1831 г. да выканання сваіх абавязкаў прыступіў новы цывільны губернатар М. Мураўёў і 18 дня гэтага ж месяца ён узначаліў камісію. Літаральна на наступны дзень віленскі аналагічны орган перадаў у Гародню 61 справу аб асобах, якія прымалі ўдзел у паўстанні на тэрыторыі Гарадзенскай губерні. Але нават і пасля гэтага ГГСК на працягу яшчэ двух месяцаў бяздзейнічала. Прычына падобнай пасіўнасці следчай камісіі крылася ў тым, што пасля прыбыцця на месца прызначэння М. Мураўёў накіраваўся ў даволі працяглую рэвізію губерні. Адначасова з ад’ездам губернатара ў самім губернскім

³ Полный Свод Законов Российской Империи (собр. второе) (далее ПСЗРИ). Т. VI. №. 4711.

⁴ Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі (далей НГАБ) у Гародні. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 80. А. 1.

цэнтры былі зробленыя захады па допытах вязняў, якія ўтрымліваліся ў турме за прыналежнасць да паўстання. У выніку сумесных дзеянняў уладаў на працягу гэтых двух месяцаў былі заведзеныя дас’е амаль што на 400 асобаў, якія мелі непасрэднае дачыненне да паўстання ў губерні і не пакінулі яе межаў⁵. Іншым вынікам паездкі М. Мураўёва можна лічыць яго нататку пра “аслоўны склад губерні”, у якой ён выклаў свае прапановы “аб спосабах ачышчэння гэтага краю ад элементаў мяцяжу”, а таксама аб насаджэнні расейскага землеўладання і рэарганізацыі ўніяцкіх цэркваў. Нататка губернатара разам са справаздачай аб стане губерні (у якой былі вельмі нізка ацэненыя амаль што ўсе мясцовыя органы ўлады) была перададзеная на разгляд у Камітэт па справах заходніх губерняў⁶. Частка з гэтых прапаноў, атрымаўшы вышэйшае адабрэнне, была прынятая ў якасці інструкцыі да дзеянняў на тэрыторыі ўсіх заходніх губерняў імперыі.

Датай пачатку практычнай дзейнасці ГГСК можна лічыць 15 сакавіка 1832 г., калі камісія ў адноўленым складзе сабралася на сваё другое пасяджэнне. У адпаведнасці з указам ад 17 ліпеня, прыярытэтным напрамкам дзейнасці гэтага органа павінен быў стаць разбор спраў былых паўстанцаў і вызначэнне ступені іх “віны”. Правіламі былі вызначаныя тры катэгорыі віны за ўдзел у паўстанні. Да першай прадпісвалася адносіць кіраўнікоў паўстання, да другой – непасрэдных удзельнікаў баёў з царскімі войскамі і тых, хто дзейнічаў “увогуле супраць законнай улады”, да трэцяй - тых, хто непасрэднага ўдзелу ў паўстанні не прымаў, але меў да яго нейкае дачыненне. У адносінах да асобаў, якія былі аднесеныя да першай і другой катэгорый, магла

⁵ Тамсама. А. 6.

⁶ Расейскі Дзяржаўны Гістарычны Архіў (далей РДГА). Ф.1266. Воп. 1. Спр.11. А. 65 – 72, 100 – 122.

быць ужытая высылка ў аддаленыя рэгіёны імперыі, аддача ў дзеючую армію (часцей за ўсё на Каўказ), сібірскія лінейныя батальёны альбо ў кантаністы, турэмнае зняволенне ці іншы адпаведны від пакарання. Акрамя асабістых мераў ўздзеяння у дачыненні да гэтых асобаў былі прадугледжаны і маёмасныя, менавіта секвестр і канфіскацыя іх рухомай і нерухомай маёмасці.

У гэтым жа ўказе былі выкладзеныя і правілы пераводу маёнткаў з ліку прыватнаўласніцкіх у скарбовае ведамства. Яны вельмі дэталёва акрэслівалі ўвесь механізм гэтага працэсу. Ён, як і ўся тагачасная бюракратычная машына Расейскай імперыі, быў досыць складаным і нязграбным. Першым этапам на шляху да канфіскацыі маёнтка было вызначэнне ступені “віны” яго ўладальніка. Пры ўмове, калі тая ці іншая асоба была аднесена да першай ці другой катэгорыі, аўтаматычна распачынаўся пошук яе маёмасці. У гэтай справе дзейсную дапамогу камісіям павінны былі аказваць губернскія ваенныя і цывільныя ўлады. Самыя камісіі непасрэдна не займаліся выкананнем пастаноў аб секвестры. Адпаведныя пастановы накіроўваліся ў ведамства губернскага кіравання і скарбовых палатаў. Тыя, у сваю чаргу, вызначалі чыноўнікаў (якія таксама маглі паходзіць з іншага ведамства) для прыёму і вопісу маёнтка, адносна якога камісіяй было прынятае адпаведнае рашэнне. І толькі пасля апісання, вылічэння даходаў, вызначэння спосабу загаспадарання, маёнтак лічыўся асеквестраваным. Пасля аднясення камісіяй асобы да той ці іншай катэгорыі, звесткі пра прысуд з кароткай нататкай аб маёмасці адсылаліся ў вышэйшыя інстанцыі для канчатковай канфірмацыі, а таксама ў іншыя заходнія губерні імперыі для пошуку маёмасці і там⁷.

⁷ ПСЗРИ (собр. второе). Т. VI. №. 4711.

Такая сістэма, нягледзячы на вонкавую ўсёвызначнанасць, спарадзіла шмат блытаніны, непаразуменняў і бюракратычнай перапіскі. Акрамя таго, яна стала прычынай многіх памылак у вызначэнні колькасці канчаткова канфіскаваных маёнткаў. Справа ў тым, што разглядаючы справу той ці іншай асобы (а ў большасці выпадкаў гэта рабілася завочна), члены камісіі прымалі пастанову пра налажэнне секвестру ці канфіскацыі на маёмасць, не маючы звестак, ці такая маёмасць увогуле ў абвінавачанага ёсць. Таму і спісы на пазбаўленне розных асобаў маёмасці за ўдзел у паўстанні, якія друкаваліся ў наступныя гады як у расейскай, так і замежнай прэсе, утрымлівалі, у асноўным, прозвішчы тых паўстанцаў, па чых справах адбыліся пастановы камісій аб канфіскацыі, а не тых асобаў, чые маёнткі рэальна перайшлі ў скарбовае ведамства. Так, аналіз 682 прозвішчаў, якія прыведзены ў “Літоўскім кур’еры” у 1834 г. паказаў, што 87% асобаў, чые імёны былі ўнесеныя ў спісы “былых уладальнікаў, маёнткі якіх паўторна канфіскаваныя” ніякай маёмасці не мелі⁸. Акрамя таго, друкаванне гэтых спісаў адбывалася ў той час, калі працэс амністыі былых паўстанцаў не быў цалкам прыпынены. Звяртае на сябе ўвагу і той факт, што ў падобныя спісы ўлады наўмысна не ўносілі асобаў нешляхецкага паходжання. Сярод 277 чалавек з Гарадзенскай губерні, канфіскацыя чых маёнткаў была зацверджаная вышэйшым начальствам, 71,5% складалі памешчыкі, шляхта, служачыя, студэнты, мяшчане і вайскоўцы, сацыяльнае паходжанне рэшты невядомае. Аналіз спісаў асобаў, асуджаных да канфіскацыі маёмасці, дае падставу сцвярджаць, што менавіта беззямельная шляхта складала большасць у гэтай сацыяльнай групе.

⁸ Спісок лицам Виленской губернии имени коих вновь конфискованы // Kuryer Litewski. 1834. 20 serpnia. S. 6-7.

Абапіраючыся на газетныя дадзеныя, будавалі свае разлікі адносна пасляпаўстанцкіх канфіскацый даваенныя гісторыкі - А. Гілер, І. Івашкевіч, І. Качкоўскі, С. Дангель і інш.⁹ Аднак, некаторыя з гэтых даследчыкаў пры падліку асобаў, пазбаўленых маёмасці пасля паўстання 1830 - 1831 г., у сваіх працах не бачылі розніцы паміж тымі, хто быў прысуджаны да пазбаўлення маёмасці і тымі, хто яе рэальна пазбавіўся. Як адзначалася вышэй, у прэсе змяшчаліся прозвішчы тых асобаў, адносна якіх адбыліся пастановы аб пазбаўленні іх маёмасці. Аднак гэта зусім не азначала, што падобная маёмасць у іх была. Нават і ў сучасных абагульняючых працах па гісторыі Польшчы некаторыя аўтары паўтараюць памылкі даваенных гісторыкаў¹⁰.

Рэальная лічба маёнткаў, якія канчаткова перайшлі да скарбу за ўдзел іх уладальнікаў у паўстанні значна меншая за прынятую ў польскай гістарычнай літаратуры. У выніку канфіскацый па Гарадзенскай губерні 56 асобаў пазбавіліся 76 зямельных уладанняў і 4 дамоў. Паколькі ўладамі ў лік гэтых прыватнаўласніцкіх зямельных уладанняў былі ўключаныя 4 маёнткі, адабраныя ў Бярозаўскага кляштара картэзіянаў і Дзярэчынскага дамініканскага, то агульная лічба канфіскаваных маёнткаў па губерні ўзрастае да 80 [дадатак № 1].

І ўсё ж такі галоўным накірункам дзейнасці ГГСК заставаўся разгляд спраў удзельнікаў паўстання. Дзеля больш аператыўнага збору інфармацыі і з мэтай аказання

⁹ Giller A. Historia powstania narodu polskiego. Cz. 2.: Rzut oka na czasy po upadku powstania listopadowego. Paryż, 1772. S. 206; Iwaskiewicz J. Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773 - 1867. Warszawa, 1929. S. 8; Kaczkowski J. Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863. Warszawa, 1918. S. 281; Dangel S. Rok 1831 w Mińszczyźnie. S. 181.

¹⁰ Gierowski J. Historia Polski: 1764 -1864. Warszawa: PWN, 1989. S. 219; Kieniewicz S. Historia Polski 1795 - 1918. Warszawa: PWN, 1987. S. 279.

дапамогі ГГСК у Гародні была заснаваная адмысловая камісія пад старшынствам губернскага пракурора для допытаў паўстанцаў¹¹. У асобную групу былі вылучаныя крымінальныя справы (напады на пошты, транспарты, вайсковыя пікеты, забойствы расейскіх афіцэраў, некаторых памешчыкаў і жыдоў), да якіх аднеслі дзеянні паўстанцаў у Белавежскай пушчы. Для іх расследавання быў утвораны яшчэ адзін следчы орган¹². Дзейсную дапамогу ГГСК таксама аказвалі ўездныя земскія суды і паліцыя, да якіх камісія звярталася з прадпісаннямі ўзяць альбо ўдакладніць паказанні той ці іншай асобы на месцы. Што тычыцца непасрэдна ГГСК, то ў сваёй следча-вышуковай дзейнасці яна таксама шырока выкарыстоўвала допыты (не толькі з мэтай вырашэння справы асобы, ад якой гэтыя паказанні браліся, але таксама для збору матэрыялаў і на іншых інсургентаў), вочныя стаўкі, угаворы каталіцкіх, уніяцкіх і праваслаўных святароў. Пры гэтым, калі абвінавачаны пагаджаўся на актыўнае супрацоўніцтва са следствам (як гэта было ў выпадку са шляхціцам Запольскім, які “улічал много кого с усердием”), то ён мог разлічваць на ласку з боку камісіі ці, у абыход усіх існуючых правілаў, нават на дараванне вышэйшага начальства¹³.

На працягу больш чым месяца пасля аднаўлення сваёй дзейнасці ГГСК абмяжоўвалася разглядам уваходзячай карэспандэнцыі (цыркуляраў, прадпісанняў, загадаў, інструкцый і г.д.) ад вышэйшых органаў, а таксама допытам асобаў выключна сялянскага паходжання. Разам з адабраннем паказанняў пра ўдзел у нацыянальна-вызваленчым руху асобных людзей, камісія адначасова займалася зборам звестак пра агульную хаду паўстання па губерні ў 1831

¹¹ НГАБ у Гародні., Ф. 1. Воп. 4. Спр. 80. А. 7.

¹² Тамсама. Спр. 64. А. 8.

¹³ Тамсама. Спр. 65. А. 316.

г., пра дзеянні розных атрадаў, іх колькасны і сацыяльны склад¹⁴. Першае рашэнне аб аднясенні былых паўстанцаў да пэўнай катэгорыі віны было прынятае камісіяй толькі 18 красавіка 1832 г.¹⁵ У гэты ж час было вызначана, што пасяджэнні камісіі будуць адбывацца два разы на тыдзень - па серадах і суботах. Аналіз пратаколаў ГГСК пацвярджае, што камісія ў асноўным прытрымлівалася гэтага графіку, хаця ў некаторых выпадках нарады адбываліся нават і ў нядзелю.

Калі ў сакавіку 1832 г. адбылося адно паседжанне ГГСК, у красавіку ніводнага, у маі - адно, то, пачынаючы з чэрвеня, нарады набылі больш ці менш рэгулярны характар. Пры гэтым у працы камісіі выразна вылучаліся два тыпы пасяджэнняў. На асноўных нарадах ГГСК збіралася ў поўным складзе і выконвала свае непасрэдныя абавязкі - разглядала справы паўстанцаў і адносіла іх да пэўных катэгорыяў. У справаводстве камісіі гэты тып нарадаў меў назву “пратакты пасяджэнняў і рашэнняў”. Так, у адпаведнасці з гэтай крыніцай, у 1832 г. адбылося 21 падобнае пасяджэнне, у 1833 г. – 11, у 1834 толькі 8¹⁶. Зніжэнне актыўнасці камісіі ў 1832 – 1833 г. можна растлумачыць тым, што найбольш “гучныя” справы былі разгледжаныя ёю ў папярэдні год, а таксама забаронай (на аснове ўказа ад 4 кастрычніка 1832 г.) распачынаць следства па новых фактах. Але быў і другі тып пасяджэнняў, які значна адрозніваўся ад першага. На падобных нарадах члены камісіі ў асноўным займаліся дапаможнай дзейнасцю: зняццем допытаў, разборам уваходзячых папераў, арганізацыйнымі пытаннямі. У адрозненні ад першага тыпу пасяджэнняў, разгляд спраў паўстанцаў тут абмяжоўваўся выключна тымі асобамі, якія

¹⁴ Тамсама. Ф.1. Воп. 27. Спр. 64. А. 244 307.

¹⁵ Тамсама. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 65. А. 70.

¹⁶ Тамсама. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 64. 197, 207.

прымалі ўдзел у паўстанні ў найменшай ступені. Такія асобы звычайна не ўносіліся ні ў адну з катэгорый і рашэннем камісіі накіроўваліся на месца іх сталага жыхарства. Такія нарады адбываліся значна часцей (у 1832 г. – 62 нарады, у 1833 - 45)¹⁷, на іх непатрэбна была прысутнасць усіх членаў следчага органа (ёсць выпадкі, калі яны адбываліся пры ўдзеле аднаго толькі М. Мураўёва), пратаколы ўносіліся ў “журнал гарадзенскай губернскай камісіі”.

Нягледзячы на тое, што асноўныя пасяджэнні ГГСК адбываліся з перыядычнасцю два разы на тыдзень (і тое не заўсёды), ужо да сярэдзіны лістапада 1832 г. яе праца вызначалася высокай “прадукцыйнасцю”. Так, ужо да сярэдзіны лістапада 1832 камісія ўнесла ў першую катэгорыю “віны” 9 асобаў, у другую – 269 і 28 у трэцяю¹⁸. Падобны плённы характар працы ГГСК можна растлумачыць тым, што даволі часта на яе пасяджэннях разглядаліся справы аб дзейнасці цэлых паўстанцкіх атрадаў. У такіх выпадках, усе вядомыя асобы, якія ўваходзілі ў атрад, па прынцыпу калектыўнай адказнасці, адносіліся да пэўнай катэгорыі (найбольш часта да другой). Разбор справы таго ці іншага паўстанца ў камісіі заўсёды пачынаўся з разгляду вусных ці пісьмовых сведчанняў гэтай асобы. Затым яго паказанні супастаўляліся з дадзенымі з іншых крыніцаў. Абавязковым элементам перад вынясеннем канчатковага рашэння з’яўляўся зварот да літары закону (указаў, якія рэгламентавалі судовы працэс над паўстанцамі). Далей пастановы камісіі накіроўваліся для іх канчатковага зацвярджэння на імя віленскага генерал-губернатора М. Далгарукава¹⁹. Сама камісія не была надзелена паўнамоцтвамі вызначаць ступень пакарання асобаў,

¹⁷ Тамсама. Ф. 4. Воп. 1., Спр. 65, 193.

¹⁸ Тамсама. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 177. А.4 – 5.

¹⁹ Тамсама. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 80. А. 9.

якія былі ёю аднесены да першай ці другой катэгорый. У адпаведнасці з прадпісаннем галоўнакамандуючага першай рускай арміі, вырашэнне падобных пытанняў знаходзілася ў кампетэнцыі ваенна-палявых судоў²⁰. Такім чынам, камісія атрымлівала права распараджацца лёсам толькі тых паўстанцаў, якія ўдзельнічалі ў паўстанні ў найменшай ступені. У адносінах да асобаў, якія былі аднесеныя да трэцяй катэгорыі, ГГСК часта практыкавала высылку ў дзеючую рускую армію. Аднак пасля выхаду ўказа ад 4 кастрычніка 1832 г. і гэтая група былых паўстанцаў была выведзеная з-пад яе юрысдыкцыі, паколькі гэтае вышэйшае распараджэнне загадвала падобным асобам “абвесціць дараванне”²¹. Тым не менш, нават пасля з’яўлення падобнага ўказу, у 1833 - 1834 г. з тэрыторыі Гарадзенскай губерні ў сібірскія і архангельскія лінейныя батальёны, у расейскую армію на Каўказ былі высланыя дзесяткі асобаў. Агульная лічба такіх ссыльных складала 77 чалавек²². У абсалютнай большасці выпадкаў гэта былі выхадцы з ніжэйшых саслоўяў, якія адпраўляліся на ўсход па рашэнню ГГСК без іх унясення ў тую ці іншую катэгорыю.

Увогуле, у параўнанні з іншымі губернскімі следчымі камісіямі, ГГСК вызначалася большай жорсткасцю ў вырашэнні спраў паўстанцаў. Прычына крылася ў асобе мясцовага губернатара М. Мураўёва, з імем якога на пачатку 1830-х гадоў былі звязаныя найбольш радыкальныя практы па пераўтварэнню Заходняга краю. Нават амністыі ў 1832 - 1833 г., сярод якіх найбольш вядомай з’яўляецца так званая “амністыя 43-х”, адбываліся ў губерні не па ініцыятыве мясцовага начальства, а па прапанове кн. М. Даўгарукага, і разглядаліся яны не гарадзенскай, а віленскай

²⁰ Тамсама. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 64. А. 15.

²¹ ПСЗРИ (собр. второе). Т. VII, №. 5637.

²² Гарбачова В.В. Паўстанне 1830 - 1831 гадоў... С. 157.

следчай камісіяй. Падобная неадпаведнасць у рашэннях адносна вызначэння ступені “віны” і пакарання паўстанцаў у Гарадзенскай губерні стала нават прадметам асобнага разбору Камітэту па справах заходніх губерняў. Увесну 1833 г. па ініцыятыве віленскага генерал-губернатара ў Камітэт паступіла скарга на дзеянні гарадзенскай камісіі, у якой адзначалася, што два аналагічныя органы “Віленскай і Гарадзенскай губерні не аднолькава разумеюць правілы і пастановы адносна мяцежнікаў, якія з’ехалі за мяжу...”. У рашэнні, якое было прынятае па выніках гэтага пасяджэння, указвалася на неадпаведнасць пастаноў ГГСК у стасунку да 83 былых паўстанцаў, што знаходзіліся ў Прусіі. Таксама ў ім утрымлівалася прадпісанне адносіць падобных асобаў да трэцяй, а не другой катэгорыі “віны” (што аўтаматычна вызвала іх ад пакарання пазбаўленнем маёмасці і ваенна-палявога суда) і даваць ім дазвол на вяртанне ў межы імперыі²³.

У адрозненні ад гарадзенскай губерні ў іншых рэгіёнах праводзілася больш лагодная палітыка ў адносінах да былых інсургентаў. Тут можна ўзгадаць выпадкі прабачэння камандуючым першай арміяй В. Сакенам асобам, якія былі ўключаныя галоўнакамандуючым дзеючай арміяй І. Дзібічам у лік “галоўных удзельнікаў бунта”. У Віленскай губерні здараліся прыклады, калі амністыю атрымоўвалі паўстанцы, якія былі аднымі з “галоўных удзельнікаў бунта, ... належалі да Часовага Рэвалюцыйнага праўлення, ... падпісвалі розныя супраць законнай улады паперы”, а гэта значыць, што за падобныя дзеянні павінны былі быць аднесены да першага разраду “віны”²⁴. Вясной 1832 г. у Камітэт па справах заходніх губерняў паступіла нататка менскага ваеннага губернатара. Асноўны сэнс

²³ НГАБ у Гародні. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 193. А. 185.

²⁴ ДГА Летувы. Ф. 523. Воп. 1. Спр.374. Ч. 2. А. 94.

выкладзеных у ёй прапановаў зводзіўся да абмежавання выкарыстання канфіскацыі толькі ў дачыненні да асобаў, якія былі аднесеныя да першай катэгорыі і вызвалення ад падобнай меры пакарання паўстанцаў, аднесеныя да другой катэгорыі²⁵. Прыхільнікі больш лагоднай палітыкі ў адносінах да былых паўстанцаў меліся і ў ГГСК. Пра гэта сведчаць асабістыя меркаванні з прапаноўмі змяншэння ступені “віны” ці вызвалення ад пераследу, якія неаднаразова падаваліся па асобных справах губернскім (кн. Чацвярцінскім) і ўездным маршалкамі дваранства (К. Баржэнскім) і іншымі яе членамі (М. Вольскім)²⁶. Гэтыя меркаванні тычыліся як буйных землеўладальнікаў (Л. Паца, Т. Тышкевіча, Ц. Пуслоўскага, І. Палубінскага), так і безземельнай шляхты. Тым не менш, за старшынёй (у дадзеным выпадку М. Мураўёвым) заўсёды заставалася права рашаючага голасу. Таму не дзіва, што ніводная з гэтых думак так і не была зацверджаная²⁷. Магчыма, менавіта гэта стала прычынай асабістага канфлікту паміж кн. Чацвярцінскім і М. Мураўёвым, рэзананс якога дасягнуў Санкт-Пецярбурга²⁸.

Асабісты склад камісіі быў досыць нясталы. Асаблівасцю ГГСК было тое, што ў яе працы прымалі ўдзел асобы, якія не былі вызначаныя дзеля гэтага правіламі 17 ліпеня. У цэлым, за час існавання ГГСК у яе працы прынялі ўдзел 17 чалавек [дадатак 2]. Звяртае на сябе ўвагу асоба віцэ-губернатара Г. Лашкарава, які займаў аналагічную пасаду пры М. Мураўёве падчас яго магілёўскага губернатарства.

²⁵ РДГА. Ф. 1266. Воп. 1. Спр. 9. А. 52.

²⁶ НГАБ у Гародні. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 64. А. 26, 67, 69; Спр. 65. А.70, 289, 301, 332.

²⁷ Тамсама. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 193. А. 481 – 482.

²⁸ Справа “Аб асабістых незадавальненнях, якія ўзніклі паміж Гарадзенскім губернатарам Мураўёвым і губернскім маршалкам дваранства Чацвярцінскім”, на жаль, выбыла з РДГА.

Як відаць, ужо ў тых часы выявілася характэрная рыса Мураўёва – падбіраць сабе людзей, якія вызначаліся асабістай адданасцю яму. Сын віцэ-губернатара - генерал-маёр Лашкараў у 1863 г. па жаданню М. Мураўёва будзе пераведзены ў Вільна, дзе заняў адно з ключавых месцаў у апарате генерал-губернатара²⁹.

Як і любы бюракратычны механізм, камісія патрабавала выдаткі на сваё ўтрыманне. Фінансавыя сродкі, а гэта 650 рублёў штомесяц, спаганяліся з маёнткаў, якія знаходзіліся пад секвестрам³⁰, а г. зн., належалі асобам, пакараным самой камісіяй.

Па матэрыялах працы камісіі быў складзены “Алфавітны спіс удзельнікаў паўстання” па губерні. Гэты спіс утрымлівае 474 прозвішчы³¹. Канечне ж, гэта далёка не поўны пералік усіх удзельнікаў нацыянальна-вызваленчага руху, бо праз ГГСК прайшло ў некалькі разоў больш спраў былых паўстанцаў. Тым не менш, менавіта дзякуючы гэтым алфавітным спісам, мы маем магчымасць удакладніць асабісты і сацыяльны склад удзельнікаў паўстання³², прасачыць за дзейнасцю асобных партызанскіх атрадаў, выявіць механізм канфіскацыі маёмасці. Нягледзячы на сваё нядоўгае існаванне, (камісія была зачыненая паводле ўказу ад 4 кастрычніка 1834 г.) ГГСК аказала значны ўплыў на сацыяльна-палітычную сітуацыю ў гарадзенскім рэгіёне.

²⁹ Комзолова А.А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. Москва: Наука, 2005. С. 54, 69.

³⁰ НГАБ у Гародні. Ф. 4. Воп. 2. Спр. 80. А. 23.

³¹ Тамсама. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 191.

³² Дьяков В.А., Зайцев В.М., Обушенкова Л.А. Социальный состав участников восстания 1830 - 1831 гг. (по материалам западных губерний Российской империи) // Историко-социологические исследования. Москва: Наука, 1970. С. 16 - 168; Гарбачова В.В. Паўстанне 1830 - 1831 гадоў... С. 119.

Дадатак № 1.**Пералік канфіскаваных маёнткаў пасля паўстання 1830 - 1831 г. па Гарадзенскай г.уб.**

Імя гаспадара	Назва маёнтку	Уезд	Колькасць душ *
Антусевіч А.	дом	г. Гародня	без сялян
Арамовіч А.	Міранім	Слоні́мскі	28
Барэйша Н.	Лясковічы	Пружанскі	171
Барэйша Н.	Крываблоты	Пружанскі	
Булгак А.	Сергяевічы	Слоні́мскі	43
Булгарын А.	Татаршчызна	Ваўкавыскі	16
Бялькевічы Ф. і М.	Навіны	Наваградскі	10
Бялькевічы Ф. і М.	Баравікі	Слоні́мскі	2
Бярозаўскі кляштар картэзіянаў	Бусяж	Слоні́мскі	849
Бярозаўскі кляштар картэзіянаў	Рынкевічы	Слоні́мскі	
Бярозаўскі кляштар картэзіянаў	Бераза	Пружанскі	1018
Валовіч К.	Яловікі	Слоні́мскі	101
Валовіч К.	Гарадзішча	Слоні́мскі	
Валовіч М.	Парэчча	Слоні́мскі	223
Гарайны Ф. і М.	Калона	Ваўкавыскі	173
Гарэцкі А.	Біскупцы	Лідскі	88
Гацыцкі Я.	Перасекі	Наваградскі	11
Глебавіч В.	Глебавічы	Гарадзенскі	без сялян
Гоўвальд К.	Лукі	Ваўкавыскі	87
Грабоўскі М.	Гімбуты	Лідскі	53

* Усяго сялян у маёнтку да выдзелу часткі ў скарб.

Дзярэчынскі дамініканскі кляштар	Старая Вёсь	Слоні́мскі	120
Жылі́нскі І.	Навасёлкі	Ваўкавы́скі	73
Залескі М.	Купілава	Наваградскі	14
Калупайла Л.	Геруцава	Ваўкавы́скі	64
Каржанеўскі А.	Сапунцы	Лідскі	27
Кашыц Я.	Ятра	Наваградскі	594
Коркуць Д.	Цяцянкі	Лідскі	без сялян
Кржываблоцкі І.	Стан	Пружанскі	7
Круповіч Г.	Яновічы	Лідскі	без сялян
Лейка Ф.	Крупаўшчызна	Лідскі	2
Лейка Ф.	Курпы	Лідскі	3
Макоўскі А.	дом	г.Гародня	без сялян
Маркевіч Д.	дом	г.Наваградак	без сялян
Мержыеўскі М.	Несуцічы	Наваградскі	245
Мержыеўскі М.	Вержбевічы	Наваградскі	227
Мержыеўскі М.	Задвеі	Наваградскі	2
Мікульскі І.	Вензавец	Слоні́мскі	431
Міхалоўскі А.	Астравок	Лідскі	3
Міхалоўскі А.	Пяржховічы	Слоні́мскі	111
Міхалоўскі А.	Іванковічы	Слоні́мскі	
Міхалоўскі А.	Льнянікі	Слоні́мскі	65
Міцкевіч Ф.	дом	г.Наваградак	без сялян
Незабітоўскі С.	Пясчанка	Наваградскі	58
Незабітоўскі С.	Янаўшчызна	Слоні́мскі	306
Незабітоўскія Г. і К.	Кавеўчыцы	Наваградскі	21
Незабітоўскія Г. і К.	Горкі	Слоні́мскі	88
Нямцэвіч К.	Чэравачыцы	Кобрынскі	772

Нямцэвіч К.	Кленікі	Берасцейскі	66
Нямцэвіч К.	Скокі	Берасцейскі	222
Орда Н.	Варацэвічы	Кобрынскі	386
Падчасны Р.	Галаўчыцы	Берасцейскі	29
Палубінскі І.	Курчаўцы	Гарадзенскі	26
Палубінскі І.	Грыўда	Слонімскі	225
Парчэўскі К.	Жыдомля	Гарадзенскі	938
Пац Л.	Ражанка	Лідскі	1351
Пац Л.	Гарадзішча	Наваградскі	611
Пац Л.	Рудня	Слонімскі	28
Пржацлаўскі Л.	Льваўшчызна	Слонімскі	143
Пуслоўскі Ф.	Гарадзечна	Пружанскі	377
Пуслоўскі Ф.	Радзівіновічы	Гарадзенскі	299
Пуслоўскі Ф.	Лібія	Пружанскі	198
Пуслоўскі Ф.	Лявошкі	Пружанскі	130
Пуслоўскі Ф.	Дарнава	Кобрынскі	574
Пуслоўскі Ф.	Імянін	Кобрынскі	244
Пуслоўскі Ф.	Волчын	Берасцейскі	341
Пуслоўскі Ф.	Востраў	Берасцейскі	93
Сапега Я.	Новая Мыш	Наваградскі	519
Сапега Я.	Дзярэчын	Слонімскі	3849
Сапега Я.	Ружаны	Слонімскі	945
Сапега Я.	Зэльва	Ваўкавыскі	1117
Солтан А.	Здзенцыёл (Дзятлава)	Слонімскі	1055
Стампоўскі	Божы Дар	Кобрынскі	3
Стыпалкоўскі Л.	Бяла	Навагрудскі	без сялян
Сяклоцкія А. і К.	Ухань	Слонімскі	21

Сяклоцкія А. і К.	Ятвезь	Слоні́мскі	11
Тышкевіч Т.	Свіслач	Ваўкавыскі	2472
Хадаровіч М.	Малыя Косічы	Наваградскі	без сялян
Чарнышэвіч Я.	Пржэвлакі	Наваградскі	40
Эйсмант І.	Іванковічы	Слоні́мскі	без сялян
Эйсмант Н.	Утвянь	Лідскі	2
Юроўскі І.	Юрэвічы	Гарадзенскі	без сялян
Язерскі Ц.	Зубнава	Наваградскі	без сялян
Язерскі Ц.	Чомбрава	Наваградскі	без сялян
Яновіч А.	Гневаўшчызна	Наваградскі	29

Дадатак № 2.**Асабісты склад ГГСК у 1831 - 1834 г.**

1. Баржэнці К. - маршалак гарадзенскага ўезднага дваранства, выконваючы абавязкі губернскага маршалка дваранства.

2. Батарулаў П. - палкоўнік, прадстаўнік ваеннай улады.

3. Вольскі М. - старшыня грамадзянскай палаты.

4. Грабоўскі Ст. - маршалак ваўкавыскага ўезднага дваранства, выконваючы абавязкі губернскага маршалка дваранства.

5. Давыдаў С. - віцэ-губернатар.

6. Заленскі - старшыня палаты крымінальнага суда (удзельнічаў толькі ў першым пасяджэнні).

7. Карпіловіч П. - старшыня крымінальнай палаты.

8. Лашкараў Г. - віцэ-губернатар.

9. Ляховіч - старшыня камісіі, начальнік Гарадзенскага

ваеннага пункта (удзельнічаў толькі ў першым пасяджэнні).

10. Мураўёў М. - старшыня камісіі, цывільны губернатар.

11. Папоў - падпалкоўнік корпуса жандараў.

12. Сардзі М. - выконваючы абавязкі віцэ-губернатара.

13. Стычынскі В. - выконваючы абавязкі віцэ-губернатара.

14. Трубачоў - палкоўнік, прадстаўнік ваеннай улады.

15. Уласаў - палкоўнік корпуса жандараў.

16. Хадалей - віцэ-губернатар (удзельнічаў толькі ў першым пасяджэнні).

17. Чацвярцінскі - губернскі маршалак дваранства.

“Брацтва Рускай Праўды” на Палессі і атаман Дзяргач.

Самай загадкавай манархісцкай арганізацыяй на Захадзе было “Брацтва Рускай Праўды” (БРП), створанае ў 1921 г. вядомым паэтам-сімвалістам Сяргеем Сакаловым (літаратурны псеўданім – Сяргей Крэчэтаў), герцагам Георгіем Лейхтэнбергскім і генералам Пятром Красновым. Аднаыя даследчыкі: А. Будніцкі¹, А. Добкін² лічаць БРП літаратурным праектам паэта-сімваліста, іншыя – Л.Шкарэнкаў³, Д. Зубараў ацэньваюць арганізацыю як “вполне реальную (хотя, конечно, она о себе воображала больше, чем было на самом деле)”⁴.

У Пінску першая расейская манархісцкая арганізацыя ўзнікла ў пачатку 1922 г. Яе стваралі афіцэры, якія прыехалі з Берліна: Духапельнікаў, Страдзін-Перамыкін, Харытонаў і інш.⁵ Паколькі С.Сакалоў-Крэчэтаў жыў у Берліне, то, можна меркаваць, што гэтыя афіцэры (многія з іх ваявалі

¹ Будницкий О. Братство русской правды – последний литературный проект С.А. Соколова-Кречетова // Новое литературное обозрение. 2003. № 64. С. 114-143.

² Добкин А. Годы испытаний и мужества. Мн., 1973.

³ Шкаренков Л.К. Агония белой эмиграции. Москва, 1981.

⁴ Зубарев Д.И. Красная чума и белый терроризм (1918-1940) [в:] Индивидуальный и политический террор в России. XIX – начало XX в.: Материалы конференции. Москва, 1996.

⁵ Дзяржаўны архіў Берасцейскай вобласці (далей – ДАБВ). Ф. 2002. Воп. 2. Спр. 1. Арк. 171.

ў арміі Булак-Балаховіча) былі “братчыкамі”. Неўзабаве Пінск стаў цэнтрам падпольнага манархісцкага руху не толькі Палескага ваяводства, але і ўсёй Польшчы. Гэтаму спрыяла і блізасць мяжы з СССР, і недалёкасць ад Лунінца – цэнтру паўстанцкага руху “Зялёны Дуб”, а таксама вялікая колькасць пражываючых у Пінску былых вайскоўцаў белай арміі, а таксама аддзелаў Булак-Балаховіча. Безумоўна, нельга з упэўненасцю сцвярджаць, што атрады “Зялёнага Дуба” былі падпарадкаваныя непасрэдна БРП (як апошнія пра гэта заяўляла), але нейкія рэальныя сувязі паміж імі былі. Агенты “двойкі” 20 снежня 1922 г. даносілі: “...устаноўлена таксама, што ў Пінску некаторыя беларускія дзеячы вядуць манархісцкую акцыю, кіраўніком якой з’яўляецца член Беларускага цэнтральнага выбарчага камітэту ў Вільні нейкі Корж (магчыма, Мікалай Крывашэін – псеўданім “атаман Корч” – *А.І.*). Акрамя яго, актыўна ўдзельнічаў у гэтай арганізацыі вядомы беларускі дзеяч, былы афіцэр 2-га аддзялення Генеральнага штабу (“двойка” – *А.І.*) пры камандаванні войскамі Сярэдняй Літвы Павал Жаўрыд”⁶.

Калі ў ліпені 1924 г. узнік “Рускі Агульна-Вайсковы Саюз” (РАВС), то амаль усе члены БРП у Пінску сталі таксама і яго ўдзельнікамі. Пінская паліцыя не магла адмежаваць БРП і РАВС: “Дзейнасць “Брацтва Рускай Праўды” і “Рускага Агульна-Вайсковага Саюза” так узаемна пераплеценыя, што цяжка адрозніць, дзе канчаецца дзейнасць адной арганізацыі і пачынаецца другой, і наадварот. Абедзве гэтыя арганізацыі працуюць салідарна на тэрыторыі саветаў, а раздзяленне працы з’яўляецца такім, што БРП, галоўным чынам, займаецца зборам грошай на патрэбы абедзвюх арганізацый, аднак кіраўніцтва належыць да РАВС”⁷. Гэтае супрацоўніцтва выразна абазначылася ў

⁶ ДАБВ. Ф. 67. Воп. 1. Спр. 768 Арк. 83.

⁷ ДАБВ. Ф. 1. Воп. 9. Спр. 469. Арк. 141.

Пінску, дзе галоўнымі манархістамі былі Зміцер Капацінскі (былы ўдзельнік разгромленага “Кіеўскага абласнога цэнтра дзеянняў”⁸), Сямён Брадовіч, інжынер Мікалай Катовіч, палкоўнік Станіслаў Мацкевіч (былы намеснік камандзіра Каўказскай дывізіі), інжынер Канстанцін Пятроўскі і былы віцэ-губернатар Барыс Палеалог (родны брат аднаго з кіраўнікоў БРП Сяргея Палеалога). Намі ў архіве знойдзены цікавы дакумент: “У выдавецтве (органа БРП газеты “Русская Правда” – *А.І.*) працуюць Мікалай Катовіч з Берасця (у 1928 г. пераехаў у Берасце з Пінска. – *А.І.*) і Эдуард Каріус з Бялграда”⁹. Заўважым, што казацкі генерал Каріус меў пінскія карані і ў 1928 г. пасяліўся на Палессі.

Пінск меў дачыненне і да знакамітай чэкісцкай аперацыі “Трэст”. У пісьмах пінскіх манархістаў да генерала Куцэпава і вялікага князя Мікалая Мікалаевіча часта згадваюцца “трэстаўцы”: Ю. Мукалаў і П. Дзямідаў (Арсіні). Напрыклад, “...у канцы сакавіка 1924 г. прыехаў у Пінск Дзямідаў, адкуль у сярэдзіне красавіка выехаў у Савецкую Расею, дзе быў арыштаваны за прыналежнасць да манархісцкай партыі”¹⁰. Зміцер Капацінскі быў прызначаны генералам Куцэпавым на пасаду начальніка агітацыйнага аддзела манархісцкай арганізацыі ў савецкай Расеі. Але самае цікавае ў тым, што ва ўсёй савецкай і расейскай гістарыяграфіі аперацыі “Трэст” яго прозвішча нават не згадваецца, хоць Капацінскі быў арганізатарам гучнага забойства савецкага пасла Пятра Войкава. 5 верасня 1925 г. польскія паліцыянты паведамялі: “Зараз Капацінскі чакае візу ў Чэхаславакію. У Чэхіі Капацінскі павінен спецыяльна

⁸ Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Москва, 1980. Кн. 2. С. 184.

⁹ ДАБВ. Ф. 1. Воп. 9. Спр. 469. Арк. 234.

¹⁰ ДАБВ. Ф. 2001. Воп. 4. Спр. 1994. Арк. 32.

арганізаваць тэрарыстычную банду ў складзе 8 чалавек, каб рабіць замахі на ўсіх савецкіх чыноўнікаў, асабліва на вышэйшых – з пасольстваў, консульстваў, а таксама гандлёвых замежных місій”¹¹.

ДПУ добра ведала пра дзейнасць Капацінскага і пра яго падрыхтоўку замаху на савецкага пасла ў Польшы. “Посланцы Артузова вступілі ў Варшаве з Таліковскім і вучылі яму цікавае Другой аддзел генштаба свежыя сведзенні аб Чырвонай арміі. Ад яго яны ведалі аб падрыхтоўцы са староны белых пакушэнні на полпреда СССР у Варшаве П.Л. Войкова”¹². Але ДПУ нічога не зрабіла, каб уратаваць жыццё паслу. І гэта пры тым, што рэзідэнтам у Варшаве тады быў адзін з лепшых савецкіх разведчыкаў Станіслаў Глінскі. А сам Войкаў, папярэджаны за некалькі дзён да замаху польскімі ўладамі, адмовіўся ад прапанаванай аховы¹³. Мала таго, здаецца, што ДПУ з дапамогай свайго агента Вячаслава Адамовіча (атамана Дзяргача) знайшло і забойцу – Барыса Каверду. Гэты дзевятнаццацігадовы юнак працаваў у віленскай газеце “Беларускае Слова”, дзе рэдактарам быў Арсень Паўлюкевіч, сябра Дзяргача. Напрыканцы жыцця Барыс Каверда ў сваіх успамінах пісаў, што думка пра забойства Войкава з’явілася ў выніку доўгіх гутарак з рэдактарам “Беларускага Слова” А. Паўлюкевічам¹⁴. Напэўна, Каверда не сказаў усёй праўды: пакрываў атамана Дзяргача, які ўсяго праз тры месяцы арганізаваў у той жа Варшаве замах Трайковіча на савецкага дыпкур’ера Шлессера.

¹¹ ДАБВ. Ф. 2026. Воп. 1. Спр. 354. Арк. 89.

¹² Прянишников Б. Незримая паутина. ОГПУ-НКВД против белой эмиграции. Москва, 2004. С. 132.

¹³ “Дело Коверды” в освящении эмигрантской прессы (1927 г.) [у:] http://www.antibr.ru/studies/ao_pokvoik_k.html.

¹⁴ Тамсама.

У апошні час асоба легендарнага партызанскага камандзіра Вячаслава Адамовіча (Дзяргача) прыцягвае ўвагу як беларускіх¹⁵, так і польскіх даследчыкаў¹⁶. Прычым нядаўна беларускія гісторыкі А.Пашкевіч і А.Чарнякевіч¹⁷ адшукалі ў польскіх архівах дакументы, дзе раскрываецца авантурызм атамана Дзяргача, які працаваў адначасова на польскую і савецкую разведкі. Паспрабуем засяродзіцца на некаторых цікавых момантах біяграфіі Вячаслава Адамовіча ў дадзены перыяд.

Так, Н.Стужынская адзначае, што атрадам “Зялёнага Дуба” зрэдку дапамагаў прадуктамі Радаслаў Астроўскі, які з 1920 па 1923 г. займаў пасаду кіраўніка Пінскага аддзелу польска-амерыканскага камітэта дапамогі дзецям¹⁸. Напэўна, ужо тады стаў складвацца саюз “зялёнадубцаў”, расейскіх манархістаў і беларускіх нацыянальных дзеячаў. На выбары ў польскі сейм у 1922 г. яны пайшлі ў адным спісе № 16 (блок нацыянальных меншасцяў). А пасля выбараў начальнік Галоўнага штаба “Зялёнага Дуба” Уладзімір Ксяневіч (Грак) пастаянна сустракаўся ў Вільні

¹⁵ Пашкевіч А.Ф., Чарнякевіч А.М. Атаман Дзяргач: невядомыя старонкі біяграфіі, ці да гісторыі палітычнага авантурызму ў беларускім нацыянальным руху // Берасцейскі хранограф. Брэст, 2004. Вып. 4. С. 314-334; Романовский И.Ф., Гудов М.В. Антисоветское подполье в Беларуси в 1919-1925 гг. Мн., 2002; Стужынская Н.І. Беларусь мяцежная: з гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву: 20-я гг. XX ст. Вільня, 2000.

¹⁶ Januszewska-Jurkiewicz I. Przyczynek do losów przywódców “Zielonego Dębu” w świetle sprawozdań Policji Politycznej w Wilnie lat 1923-1926 // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2001. № 15. S. 222-223; Łatyszczek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923. Białystok, 1995.

¹⁷ Пашкевіч А.Ф., Чарнякевіч А.М. Атаман Дзяргач: невядомыя старонкі біяграфіі...

¹⁸ Стужынская Н.І. “Зялёны Дуб” // Беларускі гістарычны часопіс. 1995. № 1. С. 62.

з Радаславам Астроўскім¹⁹. Прычым з дакументаў архіва КДБ вынікае, што Астроўскі пасылаў Ксяневіча ў Менск для перамоў з А.Чарвяковым і У.Ігнатоўскім. Н. Стужынская лічыць гэта правакацыяй Астроўскага. Нам здаецца, што можна казаць пра спробу згуртаваць нацыянальныя сілы для стварэння адзінай Беларускай дзяржавы. Тут ёсць месца для роздумаў.

З дакументаў “двойкі”²⁰ вынікае, што ўжо ў 1920 г. атаман Дзяргач пачаў супрацоўнічаць з польскай разведкай дзеля каардынацыі барацьбы з бальшавікамі. Але ў 1923 г. ён стаў пастаўляць палякам непраўдзівую інфармацыю. Мажліва, што ўжо з гэтага часу Дзяргач працаваў на савецкую разведку. Як адбылася яго вярбоўка? Гэта пытанне да даследчыкаў, якія будуць працаваць ў архівах КДБ.

Апафеозам аперацыі па дэзінфармацыі польскай разведкі сталі паведамленні Дзяргача ў 1925 г. пра стварэнне ў Менску “Камітэту дзейнасці”²¹, які нібыта рыхтаваў паўстанне ў Заходняй Беларусі. На жаль, гэта была няўдалая прыдумка ДПУ, паколькі паслужыла адной з падстаў ліквідацыі Беларускай сялянска-работніцкай грамады. У 1926 г. Вячаслаў Адамовіч актывізаваў сваю дзейнасць у БРП, стаў кіраўніком яго віленскага аддзела (дарэчы, яго намеснікам быў У.Ксяневіч). У 1926 і асабліва ў 1927 г. на старонках газеты “Русская Правда” з’яўляліся апавяданні пра подзвігі “братчыкаў-зялёнадубцаў” у савецкай Расеі. Аднак Н.Стужынская піша: “1925 г. – час кардынальных зменаў у беларускім руху. “Зялёны Дуб” не пазбегнуў агульнага лёсу антыбальшавіцкіх арганізацый. Восенню

¹⁹ Januszewska-Jurkiewicz I. Przyczynek do losów przywódców “Zielonego Dębu”...

²⁰ Тамсама.

²¹ Пашкевіч А.Ф., Чарнякевіч А.М. Атаман Дзяргач: невядомыя старонкі біяграфіі ... С. 324.

да атамана Дзяргача не прыйшоў ні адзін добраахвотнік. Як складаўся далейшы лёс арганізацыі і многіх яе членаў, нам пакуль невядома, яна знікае з палітычнай арэны”²². Сам атаман Дзяргач перабраўся ў Вільню, каб пісаць палітычныя і літаратурныя опусы пра “подзвігі” зялёнадубцаў.

Адразу пасля забойства Войкава адбыліся арышты рускіх манархістаў па ўсёй Польшчы, але з краіны выслалі толькі трох: Дзяргача і яшчэ двух віленскіх манархістаў - рэдактара газеты “Віленское утро” Рамашова і Мысліна. Напэўна, у польскай паліцыі былі сур’ёзныя падставы падазраваць атамана ў падрыхтоўцы замаху на пасла. На падставе фактаў з ніжэйпрыведзенага дакумента можна зрабіць выснову, што менавіта Вячаслаў Адамовіч нанёс “смяротны удар” БРП, а савецкі агент Аляксандр Кольберг ужо “толькі дабіў” брацтва²³.

У свой час генерал Пётр Врангель²⁴ падтрымаў дзейнасць БРП, ён спадзяваўся, што брацтва, у процівагу баявым дружным генерала Куцепава, стане свабодным ад уплыву бальшавіцкіх агентаў. Але з гэтага нічога не атрымалася праз добрую працу ДПУ.

У савецкі час, таксама і зараз, надрукавана шмат навуковых прац і кніг пра аперацыю “Трэст”, але амаль нічога не сказана пра не менш бліскучую чэкiсцкую аперацыю па ліквідацыі БРП. Чаму? Ёсць толькі адзін адказ: трэба будзе прызнаць, што і ДПУ прыклала сваю руку да забойства пасла Пятра Войкава. Цікава, што бацька яго забойцы, настаўнік, былы “савiнковец” Сафрон Каверда (мог быць знаёмы з Дзяргачом) узначальваў беларускую

²² Стужынская Н.І. Трагедыя зялёнадубцаў // Беларускі гістарычны часопіс. 1996. № 1. С. 36.

²³ Очерки истории российской внешней разведки. Москва, 1997. Т. 2. С. 161 – 164.

²⁴ Флейшман Л.В. В тисках провокации. Москва, 2003. С. 280.

партыю “Саюз працоўнага сялянства”, і падчас выбарчай кампаніі 1922 г. жыў у Берасці. Сам Барыс Каверда пасля выхаду з польскай турмы ў 1937 г., ажаніўся з берасцейкай; пасля вайны жыў у ЗША. Барыс Каверда (аж да самай смерці ў 1987 г.) спыняў у сям’і ўсякія размовы пра забойства Войкава. Чаго ён баяўся? Доўгіх шчупальцаў КДБ? Дарма. Член КПЗБ Іван Бубноўскі пісаў у сваіх успамінах: “В грудзендзскай тюрме сидел тогда Коверда – убийца посла СССР в Польше. (...) И всё-таки заключенные часто избивали его и даже собирались убить, но руководство партии не разрешило”²⁵.

²⁵ Годы испытаний и мужества. Мн., 1973. С. 51.

“Спасибо товарищу Сталину за наше счастлиное детство!”: успаміны “кулацкай” дачкі

Гэтая трагічная гісторыя не з’яўляецца эксклюзіўнай, але адначасова яна цалкам ўнікальная. У многім сходны лёс мелі сотні тысяч сялян, але да часоў, калі пра гэта стала можна гаварыць, дажылі сотні, а захацелі і змаглі расказаць адзінкі.

Мая суразмоўца, Марыя Адольфаўна Шаціла, пра сваю трагедыю і трагедыю сваёй краіны хацела паведаць усяму свету, але доўгія гады была вымушаная не толькі маўчаць, але і рабіць выгляд, што нічога экстраардынарнага ў яе жыцці не адбылося. Што гэта не яна страціла за вельмі кароткі тэрмін Радзіму, дом, дзвюх маленькіх сястрычак, старэйшага брата і бацьку. Што выжываць цалкам самастойна ў Паўночным краі для сямі-васьмігадовай хворай дзяўчынкі – гэта нармальна. Што адзінай узнагародай за самаадданую працу на зноў здабытай Радзіме павінна быць абраз і здзек...

Яе муж, Васіль Іванавіч Чочыеў быў героем вайны. Ажаніліся яны ў даволі сталым узросце, у 1974 г. і пражылі разам 26 гадоў. Да Васіля Іванавіча прыходзілі літаратары, журналісты. Пра яго пісалі ў газетах, кнігах¹, энцыклапедыі². У канцы 1980-х—пачатку 1990-х гадоў беларускі пісьменнік Мікола Гроднеў па аповядках Чочыева ствараў сваю аповесць “Два Генрыхі”³. Для гэтага ён даволі часта вёў

¹ Гл.: Климов И., Граков Н. Партизаны Виленщины. Мн., 1970. Изд. 2-е, доп. и перераб. С. 322.

² Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Мн., 1975. Т.8. С. 201 – 202.

³ Гроднеў М. Два Генрыхі [у:] Рына: Аповесці. Мн., 1992. С. 3 - 84.

размовы з Васілём Іванавічам, у тым ліку, у доме апошняга. Аднойчы Марыя Адольфаўна выпаліла: “Во, каб мяне вы паслухалі, я б вам такое расказала!” Але, як узгадвае яна сама, мужчыны пасмяяліся (“што нам баба расказаць можа”) і на гэтым, здавалася, справа скончылася...

Аднак праз некаторы час Мікола Гроднеў захацеў выслухаць аповяд жанчыны. Марыя Адольфаўна ўзгадвае: “Гроднеў казаў: “Ваш муж не ўмее так расказаць як вы””. Па матывах аповядаў Марыі Адольфаўны была створаная аповесць “У белай цемрадзі”⁴. Але выдавалася гэтая аповесць за ўласныя грошы Марыі Адольфаўны і Гроднева, невялікім накладам, дрэннай якасці. Асноўная крыніца распаўсюджвання – каму падорыць Марыя Адольфаўна, каму аўтар.

Нягледзячы на тое, што аповесць максімальна прыбліжаная да аповяду, яна належыць да мастацкай літаратуры, у той час, як сам аповяд – гістарычны дакумент.

Настаўніца адной з гімназій г. Нарыльска Л.М. Аўчыннікава падрыхтавала спецыяльную падборку ўспамінаў для вывучэння на ўроках тэмы: “Дзеці ў сталінскіх лагерах”. Яна адзначае: “Зразумела, у некага ў сталінскім СССР дзяцінства і сапраўды было шчаслівым, хоць наўрад ці за гэта патрэбна дзякаваць правадыру. На волі дзеці адпраўляліся ў паходы, спявалі песні каля кастра, адпачывалі ў піянерскіх лагерах, а не ў іншых. Для іх складалі шмат прыгожых песняў, іх любілі бацькі, яны насілі прыгожыя туфлікі. Але мы не павінны забываць і пра тых дзяцей, якіх партыйныя суддзі прыгаворвалі да трох, пяці, васьмі і дзесяці, дваццаці пяці гадоў лагераў, да расстрэлу. Яны нараджаліся на падлозе брудных вагонаў-

⁴ Гроднеў М.П. У белай цемрадзі. Аповесці. Мн.: Бел. выд. таварыства “Хага”, 2000. 256 с.

цялятнікаў, паміралі ў трумах перапоўненых баржаў, вар’яцелі ў дзіцячых дамах. Яны жылі ва ўмовах, якіх не вытрымлівалі сталыя мужныя людзі. Тое, што адбывалася ў ГУЛАГу - гэта дзетазабойства ў прамым сэнсе слова (...) Наўрад ці атрымаецца апісаць лёс кожнага, хто пацярпеў ад рэпрэсій, кожнага дзіцяці, якога пазбавілі бацькі і маці, кожнага, хто блукаў беспрытульны па краіне, усіх, хто памёр ад голаду на Украіне, ад непасільнай працы ў лагерах, ад адсутнасці лекаў і дагляду ў дзіцячых дамах, ад холаду ў эшалонах спецперасяленцаў... Але патрэбна зрабіць усё магчымае, каб страшэнныя старонкі нашай гісторыі былі запоўненыя не толькі пыталнікамі, але і сведчаннямі”⁵.

Марыя Адольфаўна перажыла ўсё гэтае пекла. Гісторыя яе жыцця такая, што слухаць было немагчыма, хацелася папрасіць яе трохі памаўчаць, каб перавесці дух.

На занятках я агучваю студэнтам асобныя фрагменты запісу інтэрв’ю Марыі Адольфаўны; пасля гэтага яны больш ніколі не гавораць “пра асобныя памылкі калектывізацыі”, “пра перагібы”.

Марыя Адольфаўна цудоўная расказчыца. Наша размова з невялікімі перапынкамі цягнулася амаль усю восень 2004 г. Усяго атрымалася 6 касет па 90 хвілін кожная, ці 9 гадзін запісанай размовы. Пры падрыхтоўцы да друку матэрыял патрабаваў самай мінімальнай апрацоўкі. З арыгінальнай мовы інфарманта былі выдалены прыпынкі, паўзы, паўторы, але захаваная тэкстура мовы. Тэкст быў перакладзены на беларускую літаратурную мову з захаваннем некаторых моўных асаблівасцяў. Неабходнасць некаторай апрацоўкі тэксту абумоўлена тым, што, як

⁵ Овчинникова Л. Дети в сталинских лагерях // История. 2003. №11. <http://his.1september.ru/articlef.php?ID=200301101> 07.11.2006

заўважыў вядомы даследчык Майкл Фрыш, “чым больш мы імкнемся, каб голас быў максімальна “пачуты” на друкаваным лісце, тым больш рызыкуем атрымаць нечытэльны тэкст”⁶: сама складанасць выкарыстоўваемай сістэмы знакаў прыводзіць да стварэння тэкстаў, якія цяжка чытаць.

Сям’я бацькоў Марыі Адольфаўны была раскулачаная і высланая за межы Беларусі ў часе першай хвалі калектывізацыі, на пачатку вясны 1930 г.⁷ Высылкі і дэпартацыі - увогуле трагічныя старонкі гісторыі нашай радзімы, аднак мала што можа зраўнацца з іх першым масавым этапам – вясной 1930 г. Людзей, якія змаглі перанесці ўмовы бесчалавечнай транспарціроўкі, проста

⁶ Цыт. па: Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. Москва, 2003 С. 258.

⁷ Пастанова ЦВК і СНК СССР ад 1 лютага 1930 г. дала краявым (абласным) выканкамам, урадам саюзных і аўтаномных рэспублік права высялення кулакоў з зоны суцэльнай калектывізацыі сельскай гаспадаркі. Цыркулярам ад 6 лютага 1930 г. заможныя сяляне, якія кваліфікаваліся як кулакі, падзяляліся на тры катэгорыі і для кожнай з іх былі прадугледжаны пэўныя меры: ад неадкладнага заключэння ў канцлагеры, да высылкі ў аддаленыя мясцовасці Саюзу, і перасялення на новыя, за межамі калгасных гаспадарак, надзелы горшай зямлі (НАРБ. Ф.4. Воп.21. Спр.609. Л. 197). Ужо на красавіцкім пленуме (1930 г.) адзначалася, што за межы БССР было выселена каля 40 тыс. чалавек, аднак, тут жа падкрэслівалася: “прыкладна яшчэ 2/3 засталася” (НАРБ. Ф.4. Воп. 21. Спр. 233. Л. 12). Увогуле толькі ў 1930 і 1931 г. па СССР было выселена 381026 сем’яў агульнай колькасцю 1803392 чалавекі. Большасць пры гэтым накіроўвалася на спецсяленні (спецперасяленцы), меншую частку складалі адпраўленыя ў ссылку на розныя тэрміны (ссылныя) і высланыя навечна (адміністрацыйна ссыльныя). Высокая смяротнасць пры дэпартацыі (загінула ад чвэрці да трэці выселеных), масавыя ўцёкі, голад у спецсяленнях прывялі да таго, што на ўліку ў іх у 1932 - 1933 г. было не больш за палову ад першапачатковай колькасці рэпрэсаваных сялян (Бердинских В.А. Спецпоселенцы. Москва, 2004. С. 189).

выкідвалі ў тундру. Здаецца, у той час ніхто і не спадзяваўся, што яны змогуць выжыць...

Статус кулака з'яўляўся спадчынным: дзеці тых, хто быў аднесены да кулакоў, аўтаматычна станавіліся ворагамі новай улады, нягледзячы на свой узрост. Пытанне пра іх правы было пастаўленае толькі напачатку 1950-х гадоў⁸. Сама Марыя Адольфаўна і яе малодшы брат не сталі чакаць, пакуль ім будзе дазволена пакінуць Паўночны край, а пасля

⁸19 верасня 1951 г. начальнік прыёмнай МДБ СССР палкоўнік Палубаяраў С. звяртаўся да міністра МДБ з прапановай перагледзець многія пытанні аб спецпасяленцах, распрацаваць новае палажэнне. Гэта было звязана з велізарным патокам скаргаў і просьбаў, якія паступалі ў МДБ ад родных і членаў сямей спецпасяленцаў. У лістах і скаргах члены сямей і родныя прасілі дазвол узяць пад апеку дзяцей, родныя якіх памерлі ў месцы спецпасялення; зняць са спецпасялення дарослых дзяцей, якія пазбаўлены магчымасці вольна выбіраць навучальныя ўстановы і выехаць у рэжымныя гарады, не могуць зарэгістраваць шлюб з асобамі, якія пражываюць за межамі зоны спецпасялення ці ў рэжымнай мясцовасці. На дакладную Палубаярава 27 верасня 1951 г. была дадзена Даведка намесніка начальніка 9-га Упраўлення МДБ СССР палкоўніка Шыяна ў якой адзначалася, што 9-м Упраўленнем рыхтуецца пакет дакументаў адносна ссылок, высылкі і спецпасялення (палажэнні, інструкцыі) і паралельна даваліся пэўныя тлумачэнні адносна закранутых Палубаяравым пытанняў. Канстатавалася, што “Дзеці, высленых па рашэннях Ураду навечна спецпасяленцаў з сем’ямі да 16-гадовага ўзросту стаяць на пасямейным уліку, а па дасягненні 16-ці гадоў яны бяруцца на персанальны ўлік. Такіх дзяцей вельмі шмат, і для вызвалення іх з месцаў пасяленняў патрабуецца рашэнне ўраду. Дзеці спецпасяленцаў, якія аказаліся сіротамі ў месцах пасяленняў, бесперашкодна перадаюцца на апеку родных, якія знаходзяцца толькі ў месцах пасяленняў, ці аддаюцца ў дзіцячыя дамы. (...) Перамяшчэнне ў месцах пасяленняў дарослых дзяцей спецпасяленцаў у сувязі з вучобай, уступленнем у шлюб дазваляецца ўнутры рэспублікі, краю і вобласці МДБ-УМДБ, а за межы – 9-м Упраўленнем МДБ СССР. Па пытанні дазволу выезду дарослых дзяцей спецпасяленцаў за межы месцаў пасяленняў і ў рэжымныя гарады – патрабуецца рашэнне Ураду” (Бердінскіх В.А. Спецпоселенцы. С. 49 - 50).

вайны проста ўцяклі са спецпасялення. Іх маці змагла прыехаць на Беларусь пазней⁹. Астатнія сямейнікі навечна засталіся там...

Ірына Раманава (Менск)

кандыдат гіст. навук,

Інстытут гісторыі НАН Беларусі

⁹ На 1 студзеня 1953 г. на спецпасяленні на ўліку было 2753356 чалавек, з іх былыя кулакі складалі 24686 чалавек, кулакі з Заходніх абласцей УССР і БССР у 1940 – 1941 г. – 5592. 5 ліпеня 1954 г. савет Міністраў СССР на чале з Малянковым Г.М. сваёй пастановай вызваліў ўсіх дзяцей-пасяленцаў ва ўзросце да 16 гадоў, а таксама і больш дарослых падлеткаў, калі яны працягвалі навучанне. Гэтая мера закранула прыкладна трэцюю частку кантынгенту, падапечнага аддзелу спецпасяленняў МУС СССР. 13 жніўня 1954 г. была прынятая Пастанова Савета Міністраў СССР “Аб зняцці абмежаванняў па спецпасяленню з былых кулакоў і іншых асоб”. Згодна з ёю, вызваленню падлягалі рэшткі кантынгенту “кулакі” (каля 12000 – з ліку высланых яшчэ ў 1929 - 1933 г.). Меркавалася, што ўсе, хто падлягаў вызваленню згодна з гэтай пастановай, да таго часу трывала асталяваліся на новых месцах жыхарства, вызваленне іх не магло кардынальна змяніць карціну прымусовай каланізацыі малазасвоеных тэрыторый. Аднак многія былыя кулакі пачалі патрабаваць звароту канфіскаванай у іх пры высяленні маёмасці, а некаторыя нават паспрабавалі вярнуцца ў тыя вёскі, дзе яны жылі да “раскулачвання”. Паток зваротаў спецпасяленцаў па гэтых справах ва ўсе дзяржаўныя інстанцыі быў бясконцы. У Крамлі адумаліся і выправілі памылку: ва ўсіх наступных загадах і рашэннях па пытаннях ліквідацыі спецпасяленняў асабліва падкрэслівалася, што вызваленым з іх, забараняецца вяртацца на радзіму і патрабаваць звароту сваёй маёмасці. Найбольшы размах вызваленне спецпасяленцаў і ссыльных набыло ў 1954 - 1957 г. Па дадзеных В.Н.Земскова, у гэты перыяд (з 1 ліпеня 1954 г. па 1 ліпеня 1957 г.) з ссылак і спецпасяленняў было вызвалена 2554630 чалавек (Бердінскіх В.А. Спецпоселенцы. С. 158 - 160).

Увогуле, падчас суцэльнай калектывізацыі было знішчана прыкладна 1,2 млн. сялянскіх гаспадарак, г.зн. пацярпелі не менш за 6 млн. чалавек. На думку самога Сталіна, выказаную ім у розны час і розным суразмоўцам, кошт калектывізацыі – ад 5 да 10 мільёнаў чалавечых жыццяў (Бердінскіх В.А. Спецпоселенцы. С. 191). Канчаткова спецпасяленні былі ліквідаваныя толькі да 1960-х гадоў.

**Інфармант: Шаціла Марыя Адольфаўна, 1923 г. нар.,
г. Менск (былая в. Тамашэвічы, Уздзенскі р-н);
Час запісу: лістапад, снежань 2004 г.**

Пачалася вайна (Першая сусветная – *Рэд.*) і майго тату забралі ў армію. Ён быў пры камандзіры разведчыкам. А мама без яго нарадзіла хлопчыка. Мы жылі ў Тамашэвічах, кілометраў 20 - 25 ад Мінска. Там амаль усіх павысылалі. Па аднаму [чалавеку] засталася. Там, гавораць, чатыры вёскі - ужо нікога не засталася.

Дзед быў у аболе. Коней забіралі, калі дзед ці хто не ехаў, значыць, іх і не вернуць. У нас было два кані, так ён у аболе быў. Вярнуўся, ужо канчалася вайна, недзе ў 1921-м ці ў 1920-м годзе. Бацьку перадалі, што наша вёска амаль уся згарэла (раней дахі былі саломай крытыя). А ў нас згарэла двое цялят і ўсё згарэла. А бацьку перадалі, што двое дзяцей згарэла. А ён гаворыць, што двое няма, а адно ёсць. І камандзір яго адпусціў: “Ужо, - гаворыць, - вайна канчаецца”. Як вярнуўся бацька, і дзед вярнуўся. Але дзед мала пажыў, хутка памёр. І бацькаў брат вярнуўся, таксама ў Чырвоных ваяваў. Усе ў Чырвоных.

У нас было сваёй зямлі паўдзсяціны. Дзядуля арандаваў зямлю ў памешчыка. Пасля вайны гэтую зямлю ніхто не хацеў абрабляць. Пакуль бацька ў арміі быў, так мама апрацоўвала толькі каля хаты і свае паўдзсяціны. А гэтую не апрацоўвала і яна за тры ці чатыры гады бур’яном пайшла, яго не ўдраць. Тата ні за што не хацеў [гэтай зямлі]. Так яму казалі, што пасадзяць [у турму], калі ён не будзе абрабляць. І яны сталі абрабляць тую зямлю. Тата гаварыў, што ўсе рукі былі ў крываваых мазалях, ён плакаў. Кустоўе трэба было высякаць. І мама з ім. Распрацавалі зямлю. Ураджай знімуць, толькі абмалоцяць, так ужо гэтыя прыходзяць, прыязджаюць, усё вымятаюць, вобшук робяць і ў хлявах, і ў склепе, паўсюль. Усё, што знаходзяць,

забіраюць. Гэта называлася развёрстка. Камсамольцы прыйдуць, усё аббяруць. Была калода, там пчолы. Так прыйшлі і ўсё з калоды дасталі і пчолы нашы прапалі. ...А яму [тату], фактычна, зямля не трэба была, і маме не трэба. Мой бацька быў добры майстар на рукі. Тата рабіў і драбіны, і сані, і бочкі, і лыжкі, усё. Мая мама шыла вельмі добра, яна ў манастыр хадзіла, вучылася ў манахаў. Яна як замуж выходзіла, ёй падарылі каня, а за каня выменялі машыну амерыканскую “Зінгер”.

У Царыцыне быў страшны голад, кажуць, там людзі людзей елі. Прывезлі людзей у Мінск. Так бацька мой паехаў, узяў жанчыну з дзіцём і хлопчыка, мама гаварыла, невялікі хлопчык, гадоў 12. У яго бацькі з голаду памерлі. Прывёз ён гэтую жанчыну з дзіцём і гэтага хлопчыка. А тут ваююць. Там нейкія банды былі, я і не ведаю. Засталіся ў скрынях недзе патроны, ну гэтыя хлопчыкі бяруць гэтыя патроны, на камень пакладуць, палкай дадуць – ён стрэльне. Нехта там падказаў, то гэтыя хлопчыкі паўцякалі. Дык яны бацькоў пазабіралі. А маю маму не забралі. Бо хлопчык жа не наш быў. Яны, як іх бацькоў пазабіралі, да нас прыйшлі начаваць. У мамы і гэтае малое было, і гэтая жанчына – трэба глядзець. А яны, гэтыя хлопчыкі, пахаваліся, тады ноччу прыйшлі, плачуць. Плакалі, плакалі, мама гаворыць: “Што ж мы зробім? Бацькоў забралі”. І яны пайшлі, куды – мы і не ведалі. А як з Поўначы вярнуліся, нам сказалі па сакрэту (тады нельга было нічога казаць), што прыслалі праз некалькі гадоў, што яны ва Францыі апынуліся... Можа так як мяне іх людзі гадавалі. Мяне ж мама не гадала, людзі гадавалі. То яны там і засталіся, а тут усіх іх бацькоў павысылалі.

Бацькі жылі за тое, што тата рабіў і лыжкі, і бочкі, усё. Вазіў, прадаваў. А мама шыла. А тут і дзеці, да ўсё, і паспрабуй шыць. Хата яшчэ не скончана была. На верандзе

і кухні падлогі яшчэ не было. Толькі пакой быў, спальня. Мы ж таксама да высылкі ўдосталь не елі. Нам не давалі. У нас было так. Раніцай усе садзяцца за стол, ва ўсіх нас былі драўляныя лыжкі, драўляныя міскі. Бацька парабіў. А ў мамы была жалезная лыжка і ў мамы была міска эмаліраваная. Мама была на лепшым пачоце. Нам наліваюць па чарпаку. Паелі. Брат старэйшы, я з ім вельмі дружыла, дык ён кажа: “Будзем з адной міскі есці. Я выліваю яму, ён есць, а ты трымай лыжкай сваё. Я пастаўлю ложку і трымаю. Ён есць-есць і - усё з’еў. А тады я: “А-а, ён усё з’еў!” Мама кажа: “Усё, больш даваць не буду!” Але тады ўсё ж мне налье. А пасля хлеб прыбіралі, так на стале не стаяў.

Мама з меншай ляжала ў Мінску ў бальніцы летам. Мама зімой стукнулася і нарадзіла дзіця. Моцна хварэла. Бацька застаўся з намі: адна маленькая, годзік, Лянгіна, я і брат Альгерд. Нянек браць нельга тады было. А сястрычка, ну да чаго яна прыгожанькая была, Лянгіна, Лянгінка, Лёня. Мама панясе, дык усе бягуць глядзець, якая прыгожанькая дзяўчынка. Бацька застаўся [з намі на гаспадарцы]. А дзве каровы, два кані...

Я павінна была пакарміць курэй, сабаку, авечкі выгнаць. А брат павінен быў кароў і коней глядзець. Тата на выхадны да мамы ў Мінск паехаў (мы ў нядзелю ніколі не працавалі), а нам сказаў ісці ў Падляддзе, там было вяселле. Альгерд нас павёў. А дождж такі быў. Так мы скінулі сукеначкі, брат закруціў іх у кошык нейкі. А Лёня была вельмі развітая дзяўчынка. Яна сказала: “Я не пайду ў адных трусіках, буду апранацца!” Брат гаварыў, каб не апраналіся. А яна зайшла за хлеў і апранулася. Пакуль да хаты дабегла – уся мокрая. А трава вышэйшая за нас і мокрая. Сукенкі падагнулі і пайшлі. Прышлі мокрыя, цётка нас на печы пасушыла і мяне ўзяла па ягады.

Я вельмі хутка ягады збірала, чарніцы ўжо былі. Мы

пайшлі па ягады, і я недзе адстала ад яе і згубілася. Цётка мая спужалася, давай шукаць, крычаць. А я давай бегчы. Бегла, бегла, прыбегла, а там двое хлопчыкаў большых збіраюць ягады. Я крычу: “Браточкі, родненькія, скажыце дзе, як?” А яны кажучь: “Як тваё прозвішча?” А я прозвішча сваё не ведала. Гавару: “Герасімовіч”. А яны: “Мы Герасімовічаў ведаем дзяўчынку, там меншая дзяўчынка. А як зваць, як бацьку зваць?” Я сказала. Так яны: “Тваё прозвішча Шаціла”. Тады яны пачулі крык там, ды гавораць: “Бяжы туды”. Я бегла-бегла, а ўжо няма там. Я тады бягу-бягу па лесе, крычу, плачу. А там пастухі пасвілі кароў, я спужала гэтых пастухоў. А яны гавораць: “Дзіця ў лесе лётае”. Яны лавіць мяне. Я ўцякаць. Уцякаю, крычу. Адзін злавіў мяне і носіць на руках. Ну, а тут каровы то туды, то сюды. Гаворыць: “Цяжка бегаць, я не магу з ёй бегчы. А пусціш, тады не зловіш, яна ж уцячэ. Дзіця ў лесе!”

Яны мне далі сала паесці, хлеба паесці. І я гавару: “Не, я ўжо не буду ад вас уцякаць. Вы мяне пусціце, я ад вас нікуды не пабягу. Я буду з вамі, толькі кароў я баюся. Вы толькі завядзіце мяне да Герасімовічаў”. Яны далі мне нейкую сумачку, зрабілі нейкую пугу з дубца, і я ўжо бегаю тут у лесе, з імі. Гавораць: “Мала гэтаму Адольфіку дасталася, жонка ў бальніцы ляжыць, і дзіця згубілася ў лесе”.

А цётка бегала, бегала. А справа ўжо да вечара, яна пабегла ў другую вёску Шабуні і сказала, што згубілася дзіця ў лесе. А там сваякі мамы. І адна, і другая вёскі высыпалі і гукаюць, бягуць у лес усе. А гэтыя хлопцы гукаюць, што яна тут з намі. Яны хапаюць мяне на рукі і адзін другому перадаюць, каб хутчэй было. Як шпульку кідалі: бягуць, адзін другому перакідаюць. А тут цётка выбегла, яна ў другім баку была. Цётка так расплакалася: “Вот гэтаму Адольфіку гора. Дзеці малыя, і яна захварэла яшчэ з вясны, а ўжо і пасяўная прайшла, а яна ўсё ляжыць

у бальніцы”.

А маме ўжо нехта перадаў, што я згубілася ў лесе. Яна плакала, крычала, галасіла: “Ты мне дзіця згубіў!” Тата прыехаў дадому, папрасіў суседзяў, каб паглядзелі скаціну, усіх нас забраў, на возе едзем да мамы. А тата ж не спаў і дзень, і ноч, трэба ж заснуць. А брат ведаў дарогу ў Калядзічы, а сюды ў Мінск не ведаў. Так упраўлялі падвойды то я, то Альгерд. Мы ехалі, ехалі, а тады – дзве дарогі. Ён: “Сюды трэба!”, а я: “Туды трэба!” Заспрачаліся не можам ехаць. Давай тату будзіць. А тата [паказаў] туды, як я сказала. Тата заўсёды як на базар ездзіў, то браў мяне ці Альгерда правіць.

Прыехалі. У сталовую заехалі. Пайшлі ў бальніцу. На аўтобусе ехалі. Тата за гэта [поручань] трымаецца, а я з Лёней за ногі, за штаніны трымаюся. Я на ўсё жыццё запамніла. Прыехалі да мамы і вырашылі фатаграфавання (гл. фота 1) А я ўсё адно плачу. А яны мне грошы падкідаюць, а я збіраю. Нам за ўсё, што рабілі, давалі капейку, паўкапейкі, ці дзве капейкі. Мы складваем, а тады нам куплялі сандалікі ці сукеначкі. Усё ў нас так, у грошы. Вось я стаю, трымаю грошы ў руках, назбірала і плачу.

Супакоілі маму, паехалі дадому. Мама выпісалася, прывёз яе тата дадому. Працы шмат. Тата на жнейцы жне, мама вяжа, я з малымі, а брат круціць перавясла і носіць.

А ў нас да ганку прывязалі лесвіцу, каб авечак карміць. Праз гэтую лесвіцу я не магла пералазіць. Вось тут была лаўка ля вакна і я не магла на лаўку ўзлезці. То брат прыбязыць, палку выцягне, тады я вылезу. І ўжо вяжам з ім перавясла. А я гавару: “У мяне, Альгерд, не атрымліваюцца, раскідаюцца, у цябе вось добрыя”. Дык ён кажа: “Ты складвай салому, а я яе буду перакручваць. Вось раз-раз і гатова. Хоць у цябе раскідаецца, а я перапраўлю.

А то ў мамы не будзе перавясел”. І вось мы бяром рэзгінкі¹⁰ за плечы, у нас у дваіх былі маленькія рэзгінкі, і ўдваіх крочым, нясём маме перавясла. А гэтая і яшчэ адна, малая, з годзік, як мяне няма, крычаць на ганку. І яшчэ адно было ў люльцы. Тады тата ўжо возьме мяне запрэ назад. А самі думаюць: дзе гэта я вылажу? Мама гаворыць, што яна ўзлазіць на лаўку. Мама ўзяла, паклала на вакно каля ганка цукеркі, і гаворыць: “Марыйка, вазьмі цукеркі і дай меншым, і сабе вазьмі”. А тата праз вакно з хаты глядзіць, як я буду цукеркі браць. А я ж маленькая, не дастану. Я пайшла, ўзяла качаргу і качаргой як дзёрнула, так усе цукеркі і зляцелі. Мама гаворыць: “Бачыш, я казала, што яна ўзлазіць, цукеркі ўзяла!” А тата: “Нічога падобнага, я глядзеў. Яна ўзяла качаргу і качаргой усе скінула”.

Брат мяне правезці хацеў. Узяў каня, падвёў да плота, я стала на плот, на галаву ўзлезла, а ног далей ў мяне не хапае. Ён мяне за сукенку цягне, а я за вушы каня трымаюся. Гэта была такая спакойная кабыла Дэрашка, мамінае прыданае. Авадоў шмат. Яна як матанула, дык я і зляцела з яе і пабілася. Плачу. Альгерд гаворыць: “Не плач, бо мяне будуць біць”. Што ж, я маўчу, а мне баліць. Мама кожныя два-тры дні распранала нас і мыла ў балеі. Як распранула мяне, а я ўся чорная. То яна кажа: “Во, напэўна, Альгерд яе збіў, уся чорная”. Тату паклікала. Тата паглядзеў, а ў мяне і пад мышкамі, усюды, як ляцела. Ён кажа: “Так не паб’еш. Гэта яна недзе залезла і скінулася”. А я не гавару дзе. Я была такая, што не гавару, у мяне не даб’юцца нічога.

Раніцай я курам дам, сабаку. Ён [Альгерд] карову выганіць. А авечкі пасвілі па чарзе. Колькі авечак – столькі і пасвіш. Вось мы сталі з Альгердам пасвіць. Авечкі гонім, па ўсёй вёсцы займаем. Пасвілі мы ўсё лета, як гаварылі “чаргу адбывалі”. А тады... ваўкі ляцяць. Мы з таго боку

¹⁰ Рэзгінкі – прыстасаванне са звязаных дубцоў, на іх насілі сена, салому, перавясла.

ад вёскі, а ваўкі ўздоўж вёскі ляцяць. І схапілі адно ягня. Мы крычаць, плакаць. А тут авечкі паляцелі ў вёску, і мы ляцім за імі. Выскачылі хто з граблямі, хто з касой, хто з віламі. Крычаць: “Гэта ж трэба! Пакаці гарошак пашле, так вось і ваўкі авечак падзяруць. А сам усю работу паробіць. А нам трэба самім пасвіць!” Тата пачуў гэты крык. Адчапіў ад жняркі каня, і на каня без сядла, без нічога. Ляціць. А мы як пачулі гэты крык, паляцелі ад вёскі. А там была рачулка такая, а над рачулкай мосцік. А аер быў большы за мяне. Мы пад гэты мосцік і схаваліся ўдваіх. Тата ляцеў на кані праз мосцік: туды праляцеў - няма, ляціць да вёскі, пытае. Гавораць: “Яны паляцелі туды, пад гэты мосцік. Мы бачылі, яны туды паляцелі. Знайшоў пастухоў – пакаці гарошак!” Тата пад’ехаў, стаў на мосцік. А Альгерд ужо баіцца. А я стала на мосцік: “Тата, мы тут”. Тата схапіў мяне, схапіў Альгерда. Мяне на адну нагу пасадзіў, Альгерда на другую. Цалуе нас, абдымае. А я плачу, так плачу, што прама заліваюся. Крычаць: “Ягня няма”. А тата гаворыць: “Я вам аддам свайго восеньскага, большага аддам. Я рады, што дзеці мае жывыя”. Мама стала плакаць, што восеньскі вялікі ўжо. Тата сказаў: “Калі я сказаў, то аддам ужо, хоць дзеці жывыя”.

Мне трэба было прыбраць са стала, посуд памыць, сабаку даць, курам даць. Гэта была мая праца. А Лёня, ёй было гады тры, яна ў зале павінна ложка заслаць і падлогі падмесці, а калі, то і памыць падлогі. Часам пачнём спрачацца, то мама гаворыць: “Ты большая, у кухні яна нічога не зробіць. Яна не дастане нават посуд паставіць за засланку”. Лыжкі ж былі драўляныя, частка місак была драўляная. Трэба было за засланку паставіць, каб высах посуд. І хлеб прыбраць, і ўсё. А я станавілася на стульчык, тады на стул і працавала. Рабіла ўсё.

Як тата працуе ў полі, арэ, мы павінны былі з Лёней

занесці тату супу. Мама наварыць, а Лёні ўжо - хлеб і сала. Мы просім: “Дайце нам сала”. А мама гаворыць: “Няма. Тату трэба, бо тата цяжка працуе. Як ён будзе дрэнна есці, то ён не зможа працаваць. А вы нічога не робіце, то вам і так. Во бульба вам будзе”. І заўсёды бульба і капуста. Наварыць бульбы ў мундзірах і капуста. Вось мы і елі. А скварку нам давалі толькі ў нядзелю. І тое, як бліны на ёй спякуць. А так нам скварку не давалі. Мы нясём тату. Я гавару: “Хай Лёня нясе збан”. А мне збан быў цяжкі. Мама гаворыць: “Яна меньшая, яна не панясе гэты збан. А ты большая”.

Нам гуляць дазвалялі толькі там наколькі-та ў нядзелю. А ў такія дні мы цэлы дзень павінны былі працаваць. Узялі бульбу перабіраць. Мяне, Лёню і Рэню спусцілі ў склеп, а Альгерд працаваў заўсёды з татам, баранаваў там, заўсёды з коньмі. А мы ўжо гэтую працу. Апусцілі нас, а там жаба як скокне. Мы плачам, баімся гэтых жаб. Але пакуль не перабяром, нас не выпускаць са склепа.

Тата зрабіў у садзе такі шалашык. І вось паказалі мне на гадзінніку: як стрэлкі будуць так, усіх малых пакласці спаць днём. І малы сябар мой не хацеў нідзе быць, толькі ў нас. Адзіны сыноч у бацькоў¹¹. То я гэтых пакладу. А яго куды? Мама гаворыць: “Ты яго таксама пакладзі”. Я пакладу і песенькі ім спяваю. Яны паспяць.

А грады палоць. Там буракі, моркву – гэта палолі. А ў кветніку мама ніяк не паспявае, то я гавару: “Я папалю”. Мама гаворыць: “Ты, дзе памяла, ты не тое што трэба вырываеш. Хопіць, тое папалі, там буракі, моркву, гэта ты ведаеш. А гэта ніяк цябе не навучыш”.

Стала зіма. А маме ўсё галава баліць. Мама як устае ў чатыры гадзіны, то і я ўстаю. Я чамусьці не спала, і ўдзень ніколі не спала. Мама са свечкай, і я. Ідзём. Там што дапамагаю.

¹¹ Бацька хлопчыка раскулачваў сям’ю бацькоў Марыі Адольфаўны

У мяне была вельмі добрая памяць. Вось калі тата чытае газету, я ззаду хаджу і гляджу, як ён чытае. Ён пачытае, а пасля я вазьму стульчык, сяду ў кухні. Мама там у печы што рабіць, а я нагу закручу як тата і чытаю. Мама гаворыць тату: “Глянй ты, наша Марыйка чытае!” І вось яны ніяк не дайдуць, якім чынам я чытаю. А я чытаю! Ні воднай літары не ведаю. І вось яны бяруць газету і перакручваюць дагары. Гэта слова закладваюць паперкамі адно. Я кожнае слова дакладна скажу. “А як яна чытае?”

Стала зіма. У нас быў ток, там дзе сена, салома. Так трэба было адтуль [сена] пераносіць да хлява праз увесь двор. Вось Рэня, Альгерд і я мы павінны ўсім нанасіць. Жывёле нанасіць, каб было што есці. Мы ходзім, накладваем сена і саломы. І так цэлымі днямі. А ў выхадны Альгерд запражэ сабаку ў сані і ўжо нас катае. Вывязе на вуліцу, так уся вуліца, усе дзеці збяруцца. Я сяду з меншымі, сабака цягне. Гэты мой сябар як пачне крычаць. А я клікала яго “брацік”. Мама гаворыць: “Альгерд твой брацік. Ты не павінна яго клікаць брацікам. Гэта чужы хлопчык”. А як мне яго клікаць? Лёня? То Лёня толькі ж дзяўчынка бывае! Раз так, будзе брацік. Ён сядзе мне на калені, а гэтую [малую сястру] возьме дый наб’е, штурхане. А яна плача. Такая была, што не адбівалася. Яна плача і ўсё. А я адбівалася.

Санкі паламаліся, брат стаў іх рамантаваць. А я зацягваю на стог сена, столькі было снегу. Галалёдам пакрыўся. Залезла, нацягнула, села. І сабаку прывязалі. Як пацягнуў сабака, санкі перавярнуліся, а я пад санкамі і праляцела. Мама пачула, схапіла мяне, трасе. Тата прыбег, трасуць. А я нічога не гавару, нічога не памятую. Тады Альгерд гаворыць, калі я ў сябе прыйшла: “Чаму ты нічога не гаварыла, я ў цябе пытаўся, а ты нічога не гаварыла? Чаму ты ні маме нічога не гаварыла, ні тату? Цябе трэслі, цябе цалавалі, а ты нічога не гаварыла”. А я і не памятую

нічога.

Я, калі ваўкі схапілі ягнё, захварэла і стала ўвесь час крычаць: “Ваўкі! Ваўкі, ваўкі, ваўкі!” Як толькі вочы закрыву, дык - ваўкі. З мамай спалі Лёня і Рэня. То тата возьме мяне да сябе спаць і трымае, абдыме, трымае. А я ўсё роўна вырываюся і: “Ваўкі!” Мама кажа: “Вось, згубілі дзіця”. Яны мяне вазілі і ў Возера, і ў Пяцеўешчыну, і ў Мінск, да бабак усякіх вазілі, і нічога не маглі зрабіць. У хаце сталі гуляць ваўкі. То як кажуюць перавернем і воўк я, то ўсё добра. Як толькі нехта воўк, я на сцяну лезу, крычу, спасу няма.

У выхадны тата заўсёды любіў патанцаваць. У касцёл сходзяць і тата бярэ маму патанцаваць. А мы ўжо за штаніны: я з аднаго [боку], Лёня з другога, Рэня з трэцяга за штаніны. Яны заўсёды танцуюць. Тады тата возьме мяне і Лёню, ці іх дзвюх і трам-пам-пам, з імі ўжо танцуе.

А хлопчыка Лёню, я яго брацікам звала, прывозілі да нас. Бацька яго казаў, што знайшоў бы няньку і яго б глядзелі, але ён нідзе не хоча быць. Цэлымі днямі плача. Тады іх маці захварэла, недзе ў бальніцы ляжала, дык яны прывезлі яго, у нас каб і начаваў. А мы спалі за печчу з Лёней, а Рэня з мамай, а тата ўжо на ложку. То мама нас на кухню [адправіла спаць]. У кухні быў ложак. Мы ўзялі і захварэлі, папростуджваліся. Мама плача: “Вось бачыш, няма дзе паслаць, хоць бы на ноч забіралі, а то не забіраюць. У нас сваіх поўная хата, і тут толькі прастываюць”. Як прыязджаў бацька гэтага хлопчыка, тата заўсёды паўлітра ставіў. А тут як прыехаў, ды тата гаворыць: “Як-ніяк, дарагі, але сыночка забірай. У нас проста няма дзе дзецца, няма дзе паслаць. У кухні гэтыя дзеці пахварэлі”. І ён стаў забіраць. Тады стаў прывозіць толькі ў выхадныя. А гэты мой брацік гаворыць: “Мяне толькі выходваюць табой. Гавораць, калі я буду ўсё рабіць, выконваць, то мяне прывязуць, а

калі не выканаю, яны мяне да цябе не павязуць. А я хачу цябе заўсёды бачыць, то я ім такое зраблю, што яны не разбяруцца”. Я гавару: “Так возьмуць, ды наб’юць”. А ён: “Я ім такое нараблю. Так і ведай, калі мяне не прывезлі, значыць, ведай, што я там нарабіў, то нарабіў”.

Прыехаў яго бацька з ім да нас. Каня повад накінуў на слупок. Гэты конь заржаў, нашы коні заржалі, ён падняў галаву, трахнуў, паляцеў. А мы на двары былі. Я кінулася да плота. Ён, гэты мой брацік, кінуўся да плота, узлез, а я не ўмела лазіць на плот. Ён мяне ўсцягнуў, гэты конь лётае вакол. Дык павыскаквалі. Мама бегае: “Ой заб’е, заб’е!” Я не злезу. Падыйшоў яго бацька, зняў мяне з плота. І прычапіўся да майго таты, што ён знарок адвязаў каня, каб яго сына забіў. Я гавару: “Дзядзька, ніхто яго не адвязаў. Ён аброць як падняў, як трахануў галавой, аброць і зляцела са столбіка. Ён сам лётаў”. Ён так паглядзеў на мяне, тады схапіў гэтага свайго сына і на каня. Той сын крычыць, не хоча дадому ехаць. Ён на каня і паімчаў.

А маме ўвесь час галава балела. Вельмі шмат працы. Пялёначкі я мыла і такое дробнае таксама. А гэта ж усё маме трэба была мыць. Я сяджу на печы, прасую. Альгерд сядзеў на ляжанцы, я як павярнулася, выпусціла прас, і гэты прас на яго. Ён заплакаў, значыць я павінна яго пацалаваць. Я бяруся, каб яго пацалаваць. А ён пабег да сажаю выпакцаўся. Я: “Я бруднага не буду цалаваць”. І дайшло да скандалу: “Памыйся!” А ён не хоча. Так мама ўзяла рэмень і кажа: “Я зараз з вамі разбяруся, са скандалам”. Ён памыўся, я ўжо павінна пацалаваць.

Мы з братам вельмі сябравалі. Мама гаварыла: “Як іх развесці. Яна яго так песціць, што ён як вырасце, ажэніцца, то ні з адной жонкай не ўжывецца. Хто гэтак будзе яго глядзець, як яна”. Як яго куды завязуць, так ён там плача, а я дома. “Вось пакуль яго няма, так яна ночы не спіць”.

А тата рабіў усім шафы прыгожыя, дзе якая дзяўчына замуж ішла. Ніхто такія шафы як ён не рабіў. Мама мая паглядзіць на чалавека і скроіць адразу. Дзе якая замуж ідзе дзяўчынка, так да мамы. Прыйшлі да нас нашы сваякі і плачуць. А ў нас самае жніво. Там недзе быў кавалачак такі, што жняркай не было як развярнуцца. Прыйшлі, просяць, каб мама пашыла вячальную сукенку на вяселле і сукенку для шаферкі. Мама плача: дзеці, ды яшчэ не жгата... “Цётка, мы вам сажнём”. Мама ўзялася шыць ім сукенкі, а яны пайшлі жаць. У абед прыйшлі да нас абедаць. Я станаўлюся на стул, усё стаўлю на стол, што там зварана. Хлеб на стол, абрус на стол засцілаю. Яны толькі жахаюць на мяне: “Разальеш, разальеш”. Я толькі гляну на іх, якое тут разальеш...

Пасля да нас прычапіліся, што гэта бралі работніцу. Мама гаварыла: “Згарэла б гэта поле! На ліха яго было прыбіраць?! Хай бы птушкі яго з’елі”. Так усё і прапала.

Тату выклікалі ў сельсавет і сказалі, каб распісаўся, што выедзе. Тата падумаў: чэцьвера дзяцей, усе малыя. А калі нехта не распісваўся з мужчын, дык іх забіралі. А тады адно вышлюць. Ужо ж у 29-м пачалі высылаць. Ён разлічваў, што ён сваімі рукамі на хлеб сабе заробіць. І вось напісалі на высылку. Восем дзён далі на зборы. З дому каб нічога не бралі (усё перапісалі ў нас), там дадуць.

Мама гаварыла: “Давай куды-небудзь уедзем”. А ён: Як уедзем? Чэцьвера дзяцей, адно пад адным. І адно толькі памерла нядаўна, пятае. І мама мая цяжарная.

Уночы прыляцелі. Тата пайшоў, коні запрог. Яшчэ і сабацы мама вынесла дала. А тут апрацаць. А тут хутчэй гоняць. А ў нас падлогі не было ў кухні і ў сенцах не было, так Лёначка не можа пераступіць. То адзін нагой як даў ёй пад задніцу. Мама за руку падняла. І мама забыла нават кашалёк на стале. Так усё пахваталі. А апрацуць [дзяцей] не

было ў што. Разаслалі падушкі, коўдрамі накрылі і паехалі ў Фаніпаль.

Нас выслалі ў 1930-м годзе, 3 сакавіка. На нас дакументаў не зрабілі, што раскулачвалі, але туды падалі, што адносімся да кулакоў. А калі вярталі тут некаторым [выплачвалі кампенсцыю], каго раскулачвалі, то нам нічога не давалі, так як на нас не было дакументаў.

Давезлі да Фаніпаля. А ў Фаніпалі як толькі згрузіліся падводы, коней забралі і адразу паставілі каравул. Ноччу. Гэтыя дзеці плачуць! Там людзей набіта!

Адразу як сказалі, паедзем, то мы скакалі: “Паедзем! Паедзем! Паедзем!” Тата гаворыць: “Наедзецся!” А там ужо плакалі. І вось нас адгружаюць на цягнік. Паставілі ахову. Там я не памятаю ўжо колькі трымалі. І вось яны: “Грузіся!” Колькі можаш, столькі нясі. А колькі чалавек можа панесці на сабе? А яму трэба дзяцей несці. Дзецям было: адной два годзікі, другой чатыры годзікі, а мне было шэсць, мне 25-го марта кончылася сем. А тут паўміралі паміж імі, то стукнецца дзе, то тое. Працы было шмат, наймаць [рабочую сілу] нельга было. Многа нежывых ражала, а каторыя паўміралі маленькія. Ну ўзялі там сала, там яшчэ што. Але яны ўжо і несці не маглі, як была адпраўка. Яно ўсё і засталася. Тата вельмі цаніў свой інструмент, ён долата, якія рубанкі - усё склаў, а гэта ж усё жалеза, цяжка. А мама нас нясе, дваіх гэтых, а мяне ўжо за руку. Я звычайна зачaplюся за спадніцу і іду.

І так нас павезлі. Падагналі вагоны гэтыя, што возяць тавары, мама казала цялятнікі. А там на паліцы разбіта. Мужчыны, якія могуць, стаяць, а жанчыны з дзецьмі на паліцах. На паліцах не было як сесці. І стаяць жа ўвесь час

не будзеш. Так на кукішках. Мама села на кукішкі, мяне насупраць сябе. Мне дала на рукі Рэню, гэта два годзікі, а сабе на рукі, на калені ўзяла Лёню. Я плачу, што ногі баляць, не магу трымаць. Сядзім, холадна, памерзлі ўсе. Нам жа казалі, што як прывязуць, нам дадуць усё тое, што ў нас тут было. Едзем, мама кажа Лёні: “Вось прыедзем, нам дадуць кароўку. Вы пойдзеце даць з Манюсей”. А калі мама доіць (маме рукі вельмі балелі), то мы – яна і я – маме дапамагалі даць, станем пад каровай і доім. Чатыры годзікі было ёй, яна гаворыць: “Вас падманілі! Мы едзем паміраць!” Аж усе памярцвелі. Ва ўсіх слёзы паліліся.

А мне нешта заела, што мяне будуць памыямі карміць такімі, як я сабакам мяшала. А адзін: “Да табе і памыяў не будзе. Ты будзеш мох і сена, і траву, ты будзеш гной есці!” А гэты выскачыў: “Так-так, ты будзеш гной есці!” А я гавару: “Няўжо ж вы мне есці не дасце?” А Альгерд: “Мы пойдзем на неба, а ты пойдзеш у турму. Цябе забяруць у турму, і ты пойдзеш у турму”. Я на іх паглядзела, страшна мне стала, надобра.

І во-ой, у вагоне, плачу-уць, кры-чаць, хто ўмірае-е. Нас везлі, я не памятаю колькі. Ехалі-ехалі. Спыняцца недзе, выганяць усіх, каб аправіліся. У нас мама ўзяла нам вядзёрка драўлянае. Раней жа былі драўляныя вёдры, драўляныя лыжкі. Мы ж не былі багатымі. Усё бацька рабіў. То ў вядро. А ўжо як выганяць... І зноў. А якія як мёртвыя, так іх выкідаюць. Далей едзем, каля мяне нейкая жанчына памерла, нейкае дзіця. Я паварочваюся, гляджу, а мама маю галаву адварочвае.

І вось прывезлі ў тундру. Елачкі невялікія такія, і снег. А снегу там метра паўтара, як укінешся, так і не відаць. Я так думаю, што прывезлі нас за Котлас, бо туды, куды нас пасля загналі быў Котлас, а то было далей: зрабілі рэльсы ў бок, туды далей.

Калі спыніліся, мужчыны саскочылі, кругом аббеглі ўвесь састаў – наперадзе рэльсаў няма. І мы тут выйшлі. Мне кінулася ў вочы: там тырчаць 3-пад снегу рукі, галовы, ногі. А на версе, на снезе, ляжыць дзяўчынка майго ўзросту. У чырвоненькай сукеначцы. А побач хлопчыкі па годзікі тры ляжаць, за ручкі трымаюцца, ляжаць. А я такая была, што ўсё запамінаю, як убачу што, то буду памятаць. Я неяк нацэлілася, гляджу на гэтую дзяўчынку і на гэтага хлопчыка. Мама гаворыць: “Што ты глядзіш, яны ж мёртвыя”. А я гавару: “Чаму яны не ўстаюць? Ляжаць на снезе?” Мама і там яшчэ нехта гавораць: “Яны мёртвыя, замерзлі”. Мама мяне адварочвае. Ведае, што я буду ўжо плакаць.

Мужчыны абляцелі ўсё навокал, нічога няма. Падыходзяць мужчыны чалавек 5 ці 6 да нашых мужчын, якія з намі ехалі, і гавораць, што іх учора у такі ж час прывезлі і згрузілі, і састаў пайшоў, іх не запусцілі ў вагоны. Яны думалі знайсці дзе-небудзь населены пункт. Гавораць, кіламетраў 25 - 30 прайшлі ў розныя бакі мужчыны, але нідзе населенага пункта не было, відаць, гавораць, тут балота было. А мароз быў такі! Тут ужо вясна, а там яшчэ мароз вялікі.

Тады мужчыны ўсе: “У вагоны!” І ўсе кінуліся ў вагоны. Мяне тата падкінуў, дапамог гэтых дзяцей ускінуць, пабеглі на тых месцы дзе сядзелі. А Альгерд з татам у калідоры. У Альгерда нават парцянькі прымерзлі. Плакаў. Не абграваліся вагоны. А там мароз быў да 40 градусаў. А тата ўсё інструмент не пакідаў.

Усе занялі месцы. Адкрываюць вароты, заходзяць салдаты: “Выхадзіце!” А тут загаварылі ўсе: “Не будзем выходзіць! Усё адно, калі тут усе мёртвыя, якая розніца”. А яны: “Выхадзіце!”, і вінтоўкі: “Страляць будзем!” Мама схапіла мяне да сабе пад калені, і гэтых, як курыца накрыла нас. А гэтыя, што там з боку стаяць: “Страляйце!” А яны

пакруцілі, пакруцілі вінтоўкамі. Я ж рвуся, каб глянуць, а мама трымае мяне за галаву. І гэтых трымае, як курыца. “Страляйце!” Яны не сталі страляць. Колькі яны ні шумелі там, колькі ні пужалі, вінтоўкі настаўлялі, але страляць не сталі. І пайшоў састаў назад, заднім ходам. Гавораць: “Нас назад вязуць, дадому”.

Колькі ён там ішоў, заднім ходам... Але даволі шмат. Пасля ён ужо выйшаў заднім ходам на гэтую лінію, і ўжо паехалі. І нас завезлі ў Котлас. У Котласе згрузілі. Згрузілі на беразе Паўночнай Дзвіны. Там былі склады, сем складоў з дошак збітыя з паліцамі для тавараў. На паліцах гэтых размясцілі. Там толькі вясной прыходзяць параходы і прывозяць на цэлы год тавары. Вось нас у адзін барак. Колькі-та тут патрымалі на беразе, пасля заганалі ў адзін склад, усе па паліцах, па паліцах, па паліцах. А адтуль выгналі людзей, каго мёртвага павыносілі, мёртвых выкідваюць сюды, і снегам прысыпаюць. Назаўтра зноў нас выганяюць с гэтага. Прыбывае зноў састаў. Іх – у той барак, а нас – у другі. А адтуль выкідваюць. І так сем дзён выкідвалі нас з баракаў. У нас адзення не было. У брата быў кажухок, а ў мяне палітка, а ў гэтых не было, мама закручвала іх у коўдру. Малыя ўсе папраствалі.

На восьмы дзень нас паганалі ў Вялікі Усцюг. Там у царкву заганалі. У царкве ўжо стала цяплей. Там ужо ўсё паламалі, іконы, усё паломана, і разбіта на паліцы так, каб сядзець. І вось пазаганялі туды. Тут пачалі паміраць. Як сталі паміраць дзеці! Сама перва дзеці пачалі паміраць і старыя. Я сяджу, а каля нас тут адно памерла, другое. Вось там гэтая дзяўчынка памерла, мама плакала без канца, і я плакала. Я траіх памятую, як памерлі. Мама мяне адварочвае, каб не глядзела. Усе паміраюць. І той і той...

З Беларусі прыехалі людзі, каб забраць там чыіх дзяцей. І вось бацька адправіў майго брата, яму было восем гадоў.

Можна было пакінуць [у Беларусі] дзяцей перад высылкай. І маціна сястра прыезджала ў Тамашэвічы, яна яшчэ дзяўчынай была, гадоў дваццаць: “Я забяру хоць трохі дзяцей тваіх”. Мама: “Дзе я, там і дзеці будуць!” Яны ж не разлічвалі, што так іх будуць знішчаць. Яны разлічвалі, што яна будзе шыць, бацька працаваць. Зямля ім не трэба была. Яны разлічвалі, што неяк ды будуць карміць.

Бацька адправіў брата. Я вельмі плакала, крычала. Я з гэтым братам вельмі сябрала. Ён за мяне старэйшы быў, ён мяне глядзеў. Мама гаварыла: “Гэта неразлітыя былі”. Калі яго не было дома, то я не спала. Калі мяне не было – то ён не спіць... Як Альгерда адправілі, я стала ў дзверы і плакала ўсё без канца: “І жыць я не хачу. Усё! Альгерда няма. І я не буду...” Мама занесла мяне ў бальніцу, а ў мяне тэмпература. Мяне забралі са шкарлацінай.

Больш мы яго не бачылі. Мая мама вар’ячее, лісты, тэлеграмы шле, а ёй - ні слова. У яе тут жа [у Беларусі] маці была жывая, недалёка, у Калядзічах. Яе брат тут жыў з сям’ёй, маціна сястра, бацькі сястра з мужам. Але [як пасля высветлілася] іх таксама ўсіх патрэслі. Татава сястра, калі абвясцілі высылку (у іх толькі адно дзіця было), то яны сабраліся і ўцяклі. Пакінулі дома 80-гадовага бацьку аднаго, дзед ляжаў хворы, не мог хадзіць. А яны схаваліся, паехалі недзе ў горад. А татава сястра жыла там у адной вёсцы. Ён просіць: “Пайдзі прынясі мне хоць трохі мёду паесці”. Яна пайшла браць, яны за яе, і тут жа арыштавалі. Тут жа ўсіх выслалі. Выслалі ў Бабруйск. Усё забралі, усю гаспадарку, усё, і ў Бабруйск. А тут сталі гэтыя калгасы. Так маціна сястра адразу запісалася, і братава жонка запісалася. Але ўсё адно мацінага брата выслалі, недзе пад Каўказ, у шахты працаваць. А мацінага брата другога выслалі ў Маскву. А жонка засталася, вось сястра засталася. А бабушка хворая зусім была...

Я як прастыла, то захварэла шкарлацінай. Мяне бяруць у бальніцу. А [бацькі мае] з бальніцы прыходзяць, а тут адна ўжо сканала, а праз некалькі гадзін – другая. І выйшла, што дзве мае сястры і суседзяў хлопчык - яны ў адзін дзень памерлі, і мама была цяжарная і яна скінула. І вось яны паклалі ў магілу... Мама і тата ссівелі. Зрабіліся сівыя. Мама 31 год, яна сівай зрабілася, нават расніцы сівыя.

Стаяць у мяне [у бальніцы] пад вакном ноччу. Праз вакно размаўлялі, я на ніжнім паверсе ляжала. Я гавару: “Чаго вы стаіце? Ідзіце да Лёні, да Рэні. Чаго Лёню, Рэню глядзець не ідзеце? А! Яны памерлі! І я жыць не буду!” Яны прынясуць мне есці, а я як кіну і думаю: раней каб так кінула, то яны б рамня мне як далі. А яны стаяць і плачуць нада мной. Мядсёстры гавораць і ўрачы: “Плачце, не плачце, то ўсё адно, яна жыць не будзе. Усё адно. Вы маладыя, дзеці будуць”. А ў бацькоў ужо нікога няма. Яны ўсё пад вакном, усё пад вакном. Яны мяне ўжо падманьваюць, паказваюць паперку: “Альгерд ліст даслаў, хутка прыедзе”. А я ўжо ведала, што гэта ўсё падман, нічога не праўда: што яны мне паперку паказваюць, а самі стаяць усю ноч пад вакном. Я стала як стары чалавек, усё разумела.

Тады іх адпраўка, яны даведаліся. А іх увесь час пераганялі ноччу, днём не гналі, ноччу. Яны даведаліся і прыйшлі ноччу. Мяне мядсёстры падалі праз вакно. Мама сказала пра нейкую траву. Сказалі: “І там дзе вы будзеце жыць, будзеце травамі лячыць. Забярыце яе”. Яны ноччу мяне ўкралі з бальніцы. Прынеслі мяне дадому, а тут адпраўка. Мама гаворыць: “Добра, што забралі. А то б засталася тут дзіця”. А я так захварэла, што не магла нават гаворыць, толькі пішчала. Рукамі і нагамі я не магла. Я ляжала, апухла ўся.

Нас у Усцюгу як трымалі, мясцовае насельніцтва сабралася з Усцюга і прылеглых раёнаў і зрабіла цэлы

мітынг. Такі мітынг: “За што их уничтожаеце, за што так издеваецеся?!” Людзі ж бачылі, што нас нікуды не пускаюць, толькі мёртвых выносяць. “За што?!” На гэты мітынг жанчыны не пайшлі, а мужчыны ўсе пайшлі. Я яшчэ не ў бальніцы была, дзяўчынкі былі жывыя. І вось выступае там аратар: “Они бандиты, ходили, грабили людей, убивали людей, ходили резали”. То гэтыя мясцовыя крычаць: “А детей за что? У вас же здесь больше детей, чем взрослых. Они дети, такие же дети!” Там мужчыны так плакалі. Мой бацька сказаў: “Калі хто-небудзь выжыве, то паедзьце на радзіму і даведайцеся як мы жылі. Я, гаворыць, ні аднаму чалавеку нічога не адмовіў. Карысталіся і малацілкай, і веялкай, і ўсім даваў. Нікому не адмовіў. Дзе-якая замуж ішла, дзе-каму хату пабудаваць, усё ішоў і рабіў”. Ну дак так ужо плакаў мой бацька, што я запамніла...

Прывезлі нас на Верхнюю Тойму і згрузілі на беразе. На баржы прывезлі. Я на версе на баржы як ляжала на сонцы, то так апухла, што і паглядаць ужо не магла. Знеслі. Я апухла ўся. Мне солі нельга, хлеба нельга. Толькі цукар. А я на цукар глядзець не магла. Раней, думаю, я б так не рабіла. Мне што-небудзь пад нос есці, так я як дам, так і вылецела. А потым я ўжо і рукамі не шавяліла, і не гаварыла, так ляжала.

Прывезлі ў Тойму, згрузілі. Там колькі-та патрымалі, пасля кажуць: “Идите себе ищите квартиру”. Мой бацька пайшоў у бок кіламетры тры. Там была вёска Ціпакі. І вось спадабаўся ён там гаспадару аднаму. У іх было дзве хаты: адна на лета, другая на зіму. А ўжо вясна, то яны перайшлі ў летнюю, а нам зімнюю далі. Быў Юхновіч з намі, гарбаты. Яго нідзе не бяруць. А яны трохі свае нам былі. Тата просіць гаспадара, каб яго ўзялі. Гаспадар: “Табе будзе цесна”. Тата гаворыць: “Не. Мы памірымся, усё добра”.

Як прывезлі мяне, усе мясцовыя збегліся. Хто малако

нясе, хто яйкі. У іх шанёчкі пяклі, цеста раскатаюць прэснае ці квашанае, а на верх – творагу ці пшонкі. Мая мама гаварыла, вось прыеду, то буду пчы. Гаспадары прыносяць траву, мама мяне ўсадзіць у балею, апусціць мяне, а я наверх усплываю апухлая, так мама трымае мяне. І яны, колькі там мясцовыя прынеслі, параць мне нейкія травы і ў гэтых травах мама мяне парыла.

А я не ем. Мае бацькі падумалі і гавораць: “Мы не даём ёй есці. Дык будзем усё жыццё мучыцца, што яе голадам замарылі. А цукар яна не хоча, тое што даём, не хоча. Усё адно яна памрэ, нічога не есць. Спытаем, што яна будзе есці”. Я адразу сказала: “Солі, дайце мне солі!” Яні ўзялі (там гліняныя крынкі, як міска зроблена; тут міскі, а там называліся крынкі) і солі прынеслі. А я ўстаць не магла, дык я так прыгнулася і далонямі крынку да роту і як стала есці соль! Так мама плача, і тата плача: “Адну соль есць дзіця!” А я наелася солі. А яны: “Што табе яшчэ даць?” А я: “Дайце чорнага хлеба”. Яны далі. І вось я стала есці соль і чорны хлеб. Стала есці і стала папраўляцца.

Недзе ўжо каля восені я стала трохі папраўляцца. Сцягла ногі з ложка (там такія з дошак былі). Мама з татай у зале былі, елі. Я вырашыла неяк выйсці. Паднялася, а ісці не магу. А ў іх мода была лаўкі вакол сцен ставіць. А ў мяне ногі пакрывіліся, рукі пакрывіліся, я бяру адной рукой трымаюся за лаўку, а другой рукой падымаю нагу. А там такая фіранка была, я падыйшла, а мама: “Ой, Манюся!” І заплакалі абое. І я павалілася. Яны схапілі мяне, паднялі, на ложка паклалі. Я пасля ўжо пытала: “Чаго вы плакалі?” Дык мама гаворыць: “Плакалі! Рукі скрывіліся. Ногі скрывіліся. Страшна глядзець. То дзіця было як дзіця, а то стала як якая ўрода”.

Маіх бацькоў пагналі лес грузіць на баржы. Трэба ж было працаваць. Яны павінны былі працаваць па 12

гадзін. Адразу як прыехалі, іх адразу ганялі. А мяне ўжо гаспадыня глядзела. А я такая была, што пайду да той бабулі паразмаўляю, да той бабулі паразмаўляю, усіх павыпытваю, усіх распытаю. І яны мяне любілі. І маму, і тату. Мама шыла, каму што трэба. Тата, каму што трэба, рабіў. То яны ўсяго нам: і малака, і творагу, і ўсяго. Усё ў нас было. Тады тату майго ставяць брыгадзірам. Лес па 6 метраў даўжынёй, а 20 сантыметраў таўшчына ўверсе. І вось гэта жанчыны цягаюць. Ён сказаў, што брыгадзірам не будзе, кажа: “Я не ідыёт, каб жанчын прымушаць такія бярэвёны насіць. Мужчыны не могуць. А цяжарных жанчын прымушаць лес цягаць – гэта толькі бязбожнікі могуць”. А мой тата быў веруючы, маліўся вельмі. Дык яны яго збілі, загналі ў склеп і замыкнулі.

А ў нас было знаёмых шмат, нават і ў міліцыі. Мама – каму сукенку пашыць, каму што, а тата сталы рабіў і стулікі. Ім [мясцовым] вельмі падабалася, як ён дзержачкі рабіў. Ён жа не браў прадукты з дому, а ўзяў інструмент. Вельмі нас паважалі. Так тату ўжо там стараліся хоць праз вакенца знаёмыя, як падаць што.

Перадалі, што загналі тату ў склеп і не падпускалі, нават вады не давалі. Мама насіла каб што перадаць, то і не падпускалі, нават блізка не падпускалі. Пасля прыйшоў сусед гаспадароў і сказаў, што іх будуць гнаць на трактарную базу. Я з мамай пайшлі. Мама цяжарная. Мама вузельчык звязала, там хлеба, ну што магла, прадукты якія. Мама гаворыць: “Бачыш пыл – гэта іх гоняць”. А гэтыя [ахова] ўжо на конях гарцююць вакол. Куча. Шмат людзей гоняць. Мама гаворыць: “Ты стой на дарозе, ты малая, цябе можа біць не будуць, а мяне могуць забіць”. А тут канава, а там балота. Так яна там схавалася ў кусты. Я выйшла, каля дарогі стала і стаю, трымаю гэты клунак. А тут кінуліся ўтрох, пад’язджаюць гэтыя міліцыянеры. Пад’язджае:

“Чего стоишь?” А я, як дзіця: “Там тата мой ідзе. Я хачу перадаць”. А яны на гэты клунак: “Это бомба тут!” На мяне: “Это бомба, ты хочеш положить бомбу”. А я не ведала, што гэта – бомба, да гавару: “Што?” Так ён як даў нагайкай мне па руках. Я гэты клунак выпусціла і сама павалілася. А ён каня падагнаў і каня на дыбы перада мной, я ж маленькая. І мне стала здавацца, што я пад канём. Я спужалася, кінулася ў канаву. І ў канаве паплыла туды, да мамы. Уся мокрая я выбралася да мамы. Вылезла, крычу. Ужо і мама вылезла. Але яны пабаяліся ў балота лезьці коньмі. Тата мой ішоў самы апошні і падняў гэты вузельчык. Мама кажа: “Ён бачыў цябе, ён чуў, як ты крычала”.

Там адна жанчына памерла, мой бацька рабіў труну. Яе брат жыў там, так ён паскакаў на Завал (вёска там так называлася Завал), каб майго бацьку неяк выратаваць. А яму чатыры дні есці не давалі, і збілі моцна. Ён проста не мог ісці. Туды прыляцеў гэты брат, каб угаварыць як этага начальніка аддаць майго бацьку пакуль не паправіцца. А то ён і памёр бы адразу. І нашага тату [яны] забралі сабе. Мой бацька ў іх быў месяц ці два, пакуль зусім не паправіўся. Яны яму і малако давалі і ўсё, лячылі. Адным словам, мясцовыя там жыхары вельмі добрыя. На Беларусі такіх няма. Яны апошнім ратавалі.

Мама тут была. Прыйшоў тата на выхадны (давалі калі-нікалі), а гаспадар гаворыць: “Там бервяно гнілое каля рэчкі ляжыць, трэба было б распілаваць”. А што ж тата, сям’я тут жыве, пайшоў пілаваць бервяно. Тут прыляцелі камсамольцы і за тату, хапаць яго: “Ты вораг, ты псуеш дрэва”. А дрэва-то гнілое было. Тата выскачыў і бягом да гаспадара, а ад гаспадара ў баню, а з бані туды назад бягом. Яны ляцелі, тут выклікалі міліцыю. Прыляцелі, маму ганяюць: “Дзе ён?” А яна і сама не ведае, дзе ён. Тут мясцовыя падбеглі, мяне знайшлі і прывялі да мамы. Мама

мая ўзяла мяне на рукі, а сама цяжарная, і носіць мяне. А яны крычаць: “Пусти ребёнка!” А я за шыю хапаюся ды крычу. Дык яны ўзялі ды плёткай ляснулі. Пасля кінулі ды пайшлі.

А мама мая грузіла тут лес, цяжарная. У яе праз дзіця пайшла кроў. Гэты мой брат, ён купаўся ў крыві. Як у яе пачаўся крывацёк, так яе вызвалілі ад працы і пагналі нас на пасёлак. А там нідзе нічога не расце і населенага пункта няма.

Я яшчэ дрэнна хадзіла. У мяне ногі былі крывыя, пасля выраўняліся. Выбеглі, папрасілі каб мяне пасадзілі на воз. Мяне пасадзілі і пасадзілі дзяўчынку такую як я. А як убачылі, да падляцелі, да па гэтай дзяўчынцы нагайкай. Гэтая дзяўчынка ўпала з возу. А я ззаду сяджу на возе. А яны каня, так як тыя перада мной, паднялі на дыбы. Я як спужалася, як пачала крычаць, саскочыла з воза ды паляцела ў рэчку, там рака Верхнетоемка называецца. А там гара высокая. А мама за мной. Ды мяне злавіла, ды цягне, а сама цяжарная, уся ў крыві мяне цягне. А я крычу на чым свет. Крычу і кончана.

Ехалі кілометраў каля 30, у Вяршыну. У Вяршыне мясцовыя людзі пусцілі начаваць. Мама на лаўцы ўжо паслала мне. А самі яны на вазах сядзелі. Гэта ўжо пад восень было. Там ужо холадна было. Мама мне: “Спі!” А мне так страшна галава балела, што я не магла. Я гавару: “Я не буду спаць”. Мама гаворыць: “Ну не будзеш спаць, дык я буду!” Мама мая легла і адразу заснула. А я сядзела, а тады мяне пачало трэсці. Гаспадар усё глядзеў [за мной назіраў]. А ў мяне з перапуду язык зацягнула туды, у глотку. І я білася, білася, ужо пена з роту, канчаюся. Гаспадар давай будзіць маму. Тут усе ўсхапіліся. Мама ўсхапілася, мяне на рукі, давай трэсці. А тут жа нада свечку ў рукі даць. А вазы стаяць на вуліцы. Свечку шукаць. А там бабы сядзяць на

вуліцы, пытаюць: “Што здарылася?” А мама: “Там Марыя памірае”. А яны: “Яна перапужалася”. Адна, яна ўмела заговорваць, прыбегла і бярозавым дзэгцем мне намазала пад нос, хацелі рот, але рот не раскрылі мне, пад нос і губы мазалі, грудзі намазалі. І пакуль мама знайшла свечку і прыбегла, то я ўжо спала. Яна схапіла мяне, як пачала крычаць, ужо ж апошняя... Жанчыны забралі і гавораць: “Яна спіць. Яна спіць, не чапай”.

А быў такі добры ўрач. Пазычыла мама парасон там у жанчын і сем кілометраў пайшла. А дождж такі ліў! Прыйшла да гэтага ўрача. А ўрач гаворыць: “За мной прыязджаюць, я ў такі дождж буду ісці?” А мама як заплакала і гаворыць: “Хто нам каня дасць, хто нам што дасць? У мяне апошняя, я ўжо двое пахавала раней часу”. Ён пайшоў, апануўся і пайшоў. Мама ззаду бяжыць і над ім усё парасон трымае. Прыйшоў, паглядзеў і гаворыць: “Гэта ад спалоху ў яе. Сачыце, - гаворыць, - каб у яе язык не завальваўся”. Даў лекі, напісаў, сказаў: “Як прыедзеце, дык па гэтаму рэцэпту возьмеце лекі”.

Яшчэ дзве ночы ў дарозе начавалі, пасля прыехалі.

Нас прыгналі на пасёлак. Ужо баракі былі. Але падлогі яшчэ не было. Толькі бярэвёны накатаны. І пясок. Такія баракі. А тут як раней людзей прыганялі, то ні дамоў, нічога не было. Загналі іх у лес, кінулі ім тапары і пілы. Там Охтама рака, так яны ямы да берагу павыкопвалі і там паклалі камяні. І вось яны там грэліся. Усе тыя людзі паўміралі: хто памёрз, хто памёр. Тыя ўсе паўміралі, другіх падганяюць і падганяюць.

І ўжо ў школу трэба ісці. Мне ўжо сем, восьмы год. Мяне не бяруць у школу, што я хворая такая. Я стаю і плачу. Я тры дні стаяла ў дзвярах і плакала. Мама пайшла да каменданта і гаворыць: “Што рабіць? Плача і кончана, і няма спасу”. Дык яны кажучь: “Хай ідзе. Толькі не прымушайце,

хоча – хай ідзе, не – дык не”. Ну я як пайшла, так і стала вучыцца.

Нарадзіўся ў мяне брат Антон. Ён нарадзіўся 16 лістапада. Там ужо снег быў, зіма была ва ўсю. А мама як стала ражаць, нам выкінулі адзенне і ў хату не пусцілі. “Ідзіце, - гавораць, - там абеды скоро разбяручь, а то спозніцеся”. А ў нас жа гадзіннікаў ні ў кога не было. Мы пабеглі ў сталовую. А нам ужо там гавораць: “Шаціліха нарадзіла хлопчыка”. Я ўжо прыбегла глядзець хлопчыка. Прынесла гэты абед, што нам там давалі, нейкую поліўку ў каструльцы. Мама ўжо сядзіць з гэтым хлопчыкам. Я рада! Вось брацік ужо ёсць! Скачу.

Мама напісала тату. Тата мой кінуў усё на завале, накупляў, набраў якое што мог, што людзі далі. І з санкамі прадуктаў прыехаў. Я як раз у сталовую пабегла чаргу займаць, і тата ідзе. Я так узрадавалася! Тату ўжо цалую, абдымаю. Ну тату я ўжо павяла. А нас пасялілі ў адным пакоі адразу дзве, тады ці тры сям’і. Там дзве дзяўчынкі былі, у іх мачаха была. А айчыма забралі, ён не распісаўся [што выедзе на высылку], дак яго забралі. Тыя пабеглі і сказалі, што да Марыі тата прыйшоў. А там амаль у гэты час іншая нарадзіла, Касачэўская. Ну яны ўзялі і памянлі дзяцей: таго паклалі каля мамы, а Антона каля Касачэўскай. А ён прыйшоў, глядзіць, на таго глядзіць, а гэты ж - каля мамы. А я таксама гляджу. А ён схапіў Касачэўскай Казіка і цалаваць. А я: “Ха-ха-ха! Тата не пазнаў, тата не пазнаў! Тата свайго сыночка не пазнаў, тата свайго сыночка не пазнаў!” А ён паклаў, ды схапіў, ды давай цалаваць Антона і гаворыць: “Я так і думаў, што гэты мой”. Тата скача, я скачу з татам. Жызня, ёсць жызня...

Бярвёна там трактарам цягалі, трактар зачэпіць за бярвяно і ўжо цягне. А мой бацька прапанаваў ім трактарныя сані, лядзянку зрабіць. Цяміў ён добра, а яны ўсё па яго

расказах рабілі. Лядзянку палівалі вадой, а пасля яна сама пад снег, і вось яны так цягалі. Бацьку яны цанілі.

Брату пашчасціла: ён нарадзіўся, і ў каменданта нарадзіўся хлопчык, у адзін час. Дома ражалі, там бальніцы не было, толькі можна было схадзіць да ўрача. Каменданту вельмі спадабаўся мой брат: “Такі, - гаворыць, - прыгожанькі! Я б нічога на свеце не хацеў, каб мой быў такі прыгожанькі”. А яго – нейкі страшны, нейкі нос. То камендант прыйдзе, майго брата за шчокі...

Галадоўка была. Мой тата апух з голаду. Хадзілі ў вёску, усё, што было, мянялі на макуху. Раней макуха была, жывё-ле давалі. Дык во, гэтай макухі. Але ж з гэтага не пражы-веш. А тут заходзяць некаторыя, просяць. У таты калі ёсць кавалачак хлеба, ён і аддасць. Мама плача: “Сам апухае, дзеці апухаюць, а ён аддае”. У маёй мамы стала цынга. Яна не магла есці нічога, зубы ў яе ўсе шаталіся, ляцелі. І карміць малака не было. Выпісалі цыбулі. Як з’ела цыбулі, дык малому грудзі заняло [адмовіўся ад грудзей].

Да года Антона я насіла паўсюль, траўкамі ўсякімі. Травак усялякіх назбіраю. Там быў шчавель, обаратнік, крапіва. Усё мы гэта елі. А мой брат пачаў хадзіць рана, да года. Пасля ногі сталі крывіцца, і рукі, да ўсё. Урач кажа: не дазваляйце. Бо там, як якія пачыналі хадзіць, то ў іх ногі пагнуліся. Але дзе ж там! Дзіцё, хто яго будзе глядзець? Мама ж на працы цэлы дзень, я глядзела. І тады камендант паглядзеў і гаворыць майму бацьку (а бацька мой і каменданту нешта рабіў, дошкі пілаваў): “Антон (а там Адольф не было імя, а Антон), езьжай ты на завал, там блізка деревні, там около людей, то как-нибудь выживешь. А тут твой мальчишка всё равно умрет. Мне очень твоего мальчишку жалко. Я бы ничего больше не хотел, чтобы мой был такой”. У яго такі некрасівы быў. А тата гаворыць: “А я ўжо не паеду. Буду тут паміраць”. Тата апух і моцна.

Але паехалі. А мяне не аддалі. Я ўжо засталася ў садзіку аж за чатыры кіламетры. Я ўжо скончыла першы і другі класы. Другі я ўжо скончыла адна, без мамы і таты, мяне ж ім не аддалі.

Пакуль на чацьвёртым пасёлку была, загадчыцай была наша, Галенчык, [то] нам хоць хлеб давалі: 200 грам у дзень, нейкі суп давалі, 8 - 10 грам давалі крупы на дзця. Яна ўжо глядзела, каб нам давалі. Тады выйшла пастанова: з якога пасёлка дзеці - туды і адправіць. Вось мяне на пяты пасёлак і адправілі. Недзе чатыры кіламетры ў школу. А ў мяне не было ў чым хадзіць. У Альгерда былі боцікі, яны сталі мне цесныя. Тата пакінуў мне скуры парамантаваць. Я аддала шаўцу гэтыя скуры, каб парамантаваў. А ён гэтую скуру забраў, а боцікі сцягнуў, яны мне на ногі ўжо не палезлі. І кажушок яго быў, і кажушок парваўся. Так снег выпадзе, а я бягу па снезе. Дрэвы вырублены. Стану на пень, нагамі паляпаю, патупаю і далей. І я так во кончыла другі клас.

А на пятым пасёлку паставілі загадчыцай камсамолку, што прыехала. Яна атрымлівала на ўсіх хлеб. На ўсіх давалі пяць булак. А яна – раніцай булку, у абед булку, вечарам булку, прыходзіць, бярэ хлеб і пайшла. А мы ж большыя ўжо былі, а там дзеці і маленькія былі, усе разам. Дык нас нянька большых пазаве і паказвае: “Вот, дети, смотрите, она булку забрала и пошла”. І мы бачым, што яна панесла булку. А як дзеляць, то выходзіла як каробачка запалкавая хлеба на дзень. Дзяцей шмат. Калі б яшчэ ўсё, а то яна ж амаль дзве трэці забірала. З пяці булак яна тры брала, а дзве заставалася.

А там выслалі ўкраінцаў. Іх прывезлі недзе ў 33-м, ці 32-м, я дакладна не скажу, вясной. Іх ужо не так, як нас везлі, у нас па дарозе вельмі шмат памерла. А іх прывезлі - ужо баракі былі. Яны прыехалі з дзецьмі. А нашы як ехалі, то амаль усе дзеці памерлі. І вось украінцы, і ўсе дзеці пачалі

паміраць. Як сталі дзеці ўкраінцаў паміраць, украінцы ад злосці, ад крыўды падпалілі лес.

І я апухла. Я ўжо не ўставала. Загадчыца сказала, што якія есці не ўстаюць, не трэба іх і турбаваць, хай спяць. А я ўжо з ложкачку вылезці не магу. Я, калі апухла, не захацела ўжо есці. А што мне даюць, я сваім сяброўкам аддаю: ешце, а я не хачу. Прыслаў дзядзька праз Чырвоны Крыж пасылку. Прыслалі чатыры кілаграмы сала на тату. Гэтыя жанчыны пайшлі і аддалі ўсё мне. А я, як хто просіць, адрэзваю, даю. Усім даю. Знаёмы, незнаёмы – даю. І ў бараку даю. Так я і раздала.

Камароўскія – гэта суседзі нашы, мы з Тамашэвіч, а яны з Баханоў – бачаць, што я паміраю, а іх адпраўляюць туды ж у Верхнюю Тойму на працу. Яны прынеслі чамадан: мяне пакласці ў чамадан і зачынуць (замок я дала ім), зачынуць і вывезуць. Я маленькая была. Яны мяне паклалі ў чамадан, зачынулі. А тады пагаварылі, што павязуць рэчы за кіламетраў 20 наперад. Гэта дні тры ў дарозе трэба быць. “Так калі яна ў дарозе задыхнецца, а раптам гэты чамадан дагары перавернецца? І прывязём бацькам мёртвую”. Дык яны патлумачылі мне тады, што не могуць мяне ўзяць. “Мы скажам тваім бацькам”.

Яны, як прыехалі туды, адразу знайшлі маіх бацькоў і сказалі ім. Мая мама кінула брата там з бацькам, а сама не дарогамі – там лес усё, а прасекамі. І вось, калі яна прыйшла, я ўжо не ўставала, ляжала ў ложкачку. Я вылезла з ложкачка, іду, а ногі ўжо не магу перастаўляць. Ногі ўжо такія цяжкія. Мама мая на вуліцы такая красівая стаіць! А я ўся апухлая. Яна стала прасіць, каб аддаў мяне камендант. А камендант гаворыць: “Не имею права”. Мама гаворыць: “Яна ж усё адно памрэ”. А ён: “Что умрет, это мы не отвечаем, а отвечаем то, что отдадим”.

Мама кінулася да каменданціхі. Чым яна ёй дагадзіла?

Што там у яе было, што тая каменданціха папрасіла, напісала яму [каменданту], каб ён ёй аддаў. У яе калечка было. А іх як гналі туды, рэчы пакінулі тут на гары ў бараку. Там яшчэ нешта мама ёй пааддавала, і яна напісала. Мама дала яму гэтую запіску, ён гаворыць: “Я маю права даць толькі бацькам на 24 гадзіны, а больш я не маю права даць. Я выпішу дазвол, зможаце прайсці там у Тальцы (а да Тальца яшчэ 12 кіламетраў), я пагоню пасылаць не буду. А калі не зможаце прайсці, я тады не адказваю”.

Мама за мяне і ісці. А я ісці не магу. Мама рэчы ззяду прывяжа, мяне спераду, пасля мяне назад, рэчы наперад. Трэба ж і адзенне якое. Прыйшлі мы ў Талец, гэта 12 кіламетраў. Там агароджана ўсё дротам, а вакол усё балота. А там ужо наш з высланых Шуба быў, з-пад Мінска. Вось ён: “Яшчэ толькі чатыры гадзіны засталася, а ісці яшчэ колькі, што вы за чатыры гадзіны зробіце, куды вы зайдзеце?” А мама: “Дадзены дазвол - значыць прапускаяце!” А тут вакол кальчасты дрот і сабакі, а там далей балота. А ў балота калі хто пайшоў, то патануў. Ён узяў сабаку і падводзіць яе да мяне. А сабака большы за мяне. Я спужалася. А ён гаворыць: “Вось гэты сабака абнюхае, як праз чатыры гадзіны не будзеце тут, я пасылаю гэтага сабаку, ён на вашых вачах разарве яе на кавалкі”. Я: “А-а-а-а!” - крычу. Мама мяне штурхае: “Маўчы!” І хутчэй.

Мама мяне просіць: “Ну хоць пяць крокаў ступі, ну хоць дзесяць крокаў ступі!” А я зусім ісці не магу. Я гавару: “Мама, усё адно я памру. Вы мяне кіньце, да ўсё. Ідзіце вы Тоніка глядзіце”. Цягнула мяне мама, уцягнула. І чутно, там па нізкаму тракту падводны ідуць. Яна мяне пасадзіла і пабегла туды. Стала на каленцы перад падводай. Спыніліся, пытаюць: “Что случилось?” Яна гаворыць: так і так, памірае апошня. Узялі. У іх на вазах была салом, і мяне пад салому ўзялі паклалі і накрылі. Усадзяць, правераць ці я дыхаю. А

мама бяжыць па балоце, каля дарогі па баках, каб слядоў не было, дзе па вадзе, дзе як. І так мяне прывезлі ў вёску Мілае, да Вяршын, была яшчэ адна вёска. Там усе людзі збегліся. Мясцовыя жыхары так шкадавалі нас, таму яны іх блізка да нас не пускалі: усё было кальчастым дротам [абцягнута]. Хто малако нясе, хто яйка, хто тварог, хто што. А я ўжо нічога не хачу. А мама гаворыць: “Во, ты ж не пакінула сала нам, усё з’ела, а гэтага ўжо не хочаш”. А я як стала плакаць, дык яна не рада была, што і сказала. Яны гавораць: “Пакіньце ў нас. Мы прывязём потым”. А ў мамы грудзі наліліся, у яе малако, малыш гэты, Антон ссаў. Яна і пайшла. А мяне яшчэ цэлы тыдзень яны ў сябе пратрымалі.

Пасля я трохі акрэпла і яны мяне перавозілі: адны другім перадавалі і пасля прывезлі да бацькі, да мамы ў Ціпакі. Пакуль прывезлі, я ўжо стала хадзіць. Там мы пажылі. Тата працаваў, будаваў дамы, баракі будаваў. Мама з ім будавала і я. Маме стукнула бярвяно, забалела нага. Рожай захварэла. Там гаспадары давай лячыць, бабак выклікалі. Мама трапіла ў бальніцу. Тата бярэ мяне на будоўлю. Я пайшла памагаць, бярвяно трымаю, тата піліць. Ён габлюе, а мне трымаць трэба. А тады брус мне па руцэ, упаў мне на пальцы, я стала плакаць. Тата як пачаў плакаць: “І адну скалечыў, і другую скалечыў”. А я ўжо стаю маўчу, сама сабе на руку дзьму, [думаю:] яшчэ і тата памрэ, нікога ў мяне не будзе.

Аказваецца, што ён зарабіў гэтыя грошы - пішуць яшчэ два чалавекі, сваіх. Ён заспрачаўся. Яму гавораць: “Такога ніхто не прапусціць, што адзін баракі будаваў”. А ён гаворыць: “А жонка?”

Нам пасылкі слалі адсюль з Беларусі. Пасылкі прыходзілі ад Чырвонага Крыжа. Прыходзіць, выклікаюць і пытаюць: “Ад каго?” Мой бацька не ведаў, адправілі

назад. Пасля зноў прыйшла, бацька зноў не ўгадаў, зноў пайшла. Так чатыры разы. Потым тата ўзгадаў, было напісана: “Москва, Красный Крест. Пешкова”. Потым мне тата сказаў, як спытаюць ад каго, гавары: “Москва. Красный Крест. Пешкова”. Я атрымала. Пасылкі былі па 4 кг. Правяралі. Частку забіралі нібыта ў агульны кацёл, а забірала начальства. Была грэчневая крупа, малако згушчанае. Прыйшоў камендант, хацеў забраць ці выменяць малако згушчанае. Мама не аддала, сказала: “Дзеці ніколі не елі, хай паспытаюць”. Пасылкі ішлі да 1935 г., прыкладна раз на месяц. Даведаліся, што 6 верасня 1934 г. памёр бацька, перасталі ісці пасылкі. Бацькаў сваяк нас шукаў праз Чырвоны Крыж. Мабыць, гэта ён і слаў пасылкі. У 1935 г. адмянілі карткавую сістэму. А нашым не прадавалі ў вольным прадажы. Нашых пазнавалі па адзенню, па размове.

А пасылка як прыйдзе, там пасля ўсё забяруць, гавораць: у агульнае. А гэта яны самі ўсё забіралі. А там жывёла дохла, дык яны людзям яе варылі. Конь ад каросты паў, то зварылі гэтага каня ў сталовай. Я ляжала – у мяне ветраная воспа, я ўся засыпана, у мамы цынга, ногі апухлі, яна не хадзіла. А нас у пакоі было чатыры сям’і. Я на падлозе спала, пад ложачкам у Антона, больш не было як паставіць. Раніцай, як усталі гэтыя суседзі (у іх два хлопцы вялікія, адзін меншы). Дык яны ўсталі і паднялі кашулі, вот так во – тут каля пупа чырвонае, а тут во – такое ружова-чырвонае. Кароста напала, высыпала адразу ад пупа і ўсё. І пайшлі, уся сям’я пайшла, і маці пайшла і гэтыя тры хлопцы. Пайшлі ў балота. Балота там было як смятана, чорнае. Бралі на фарбу, фарбавалі спадніцы, штаны. І вось я сама бачыла, як кідаюцца людзі, во з гары як кінуцца! І гэтае балота, як крыху зацягнута, расцягваецца, а пасля адразу гэтая трава, як мох, зацягвае. Людзі пазаражаліся, і

каторыя паміралі. Вельмі шмат.

У балота кідаліся і таму, што жыць не можна было. Вот нават украінцы спрабавалі ўцячы: пройдзем, не пройдзем. Лепш патонем! Многія ішлі, танулі. А многія ўжо да таго даходзілі. Усё адно нічога не прадбачылася. І во так усе людзі знішчаліся. Гэта ж трэба прыдумаць...

Я ўжо з Антонам выйду, а дзеці рвуцца ўзяць Антона на рукі, паглядзець, а мама гаворыць: “Нікому не давай”. Ва ўсіх дзяцей стала кароста на руках. Вельмі расчэсваецца.

Калі ў Котлас нас загналі, так маладыя хлопчыкі, гадоў па 17-18, у іх стала барада расці, і людзі вельмі многія вар’яцелі. Грыб быў, ён крануўся з розуму. Яго жонка ўцякла з дзецьмі, а ён звар’яцеў. Яшчэ былі з нашай мясцовасці два маладыя хлопцы.

Маю куму, што мяне хрысціла, бацька ўзяў у адзін дом, бо іх нідзе не бралі. У іх было адно дзіцятка, першае, толькі нарадзілася. І яно, як іх выслалі, па дарозе памерла, недзе яшчэ да Усцюга. І яна звар’яцела. Стала на сабе і адзенне рваць, і дагала разарве, да ўсё. Забіралі іх недзе, ці ў вар’яцкі дом, ці куды, але забіралі.

У 1933 г. недзе вывезлі яны мяне. І туды прывезлі дзетдомаўскіх. Іх не так як нас пад варту, а іх вольна пусцілі. Іх гадавалі і нічаму не вучылі: яны не ўмелі памыць бялізну, яны не ўмелі падлогу памыць, яны не ўмелі есці зварыць. Нічога не ўмелі. Я тату гавару: “Што гэта за людзі? Нічога не ўмеюць”. А там дзверы не замыкалі, толькі мяцёлку ўставаць, у паўночных людзей там злодзеяў не было. А ў бацькі валёнкі былі. А дзетдомаўцам хадзіць няма ў чым. А мы жылі насупраць. Так яны яго збілі моцна за гэтыя валёнкі. Першы раз жа майго бацьку пабілі моцна, як ён сказаў, што не будзе брыгадзірам. Ён ужо пух, увесь час пасля таго апухаў, у яго сэрца стала балець. А тут зноў пабілі. Я не ведаю, як іх дзяржава лічыла, але мы ведалі, што

яны дзетдомаўскія. Пасля іх каго пазабівалі, якія паўцякалі. Так я маме часам плакала, што калі б яны не з'яўляліся, так мяне б у дзетдом забралі. Мама гаварыла: “Затое ў цябе ёсць галава і рукі, а то б мякіна была, рукі да жопы прыраслі”.

Я пайду днём у лес адна ягады збіраць, чарніцы. Скажу ў які бок пайшла, так тата з працы бяжыць туды. Я пастаўлю два кашы, набяру, сяджу тату чакаю. А тады ўжо тата ідзе песні спявае. Ён дапаможа сесці на параход. Я пакуль еду да Тоймы, гэта недзе 20 з лішнім кіламетраў, прадам. У мяне гэта добра куплялі. А назад вазьму літар водкі і дваццаць пяць кіламетраў пшочкам. Я ягады збіраю, сушу, здаю. Грыбы збіраю, сушу, здаю. А мама ўсё: куды ісці ў грыбы, у ягады, усё ў мяне пытае. А я гавару: “Мама, што гэта ўсім мамы гавораць, а вы ў мяне пытаецеся?” Яна гаворыць: “Як цябе слухаю, тады ідзе ў нас добра, як супраць цябе пайду – нічога не ідзе”.

А бацькі зараблялі вельмі мала, ім плацілі дробязь. А як сюды прыехалі, маме нават пенсію не маглі налічыць. Работы рабілі шмат, а плацілі мала.

Я ўжо хадзіла ў трэці клас, недзе ў 37-м годзе. Могілкі зааралі (яны былі паміж дзвюх вёсак). Тыя, што аралі, снілі: “Вы ўсё добра робіце, але дрэнна, што заворваеце”. Там рака выгіналася, а з другога боку раўчук быў, а паміж імі – вялікі ўчастак. Там сеялі жыта, пшаніцу. Усё вельмі добра расло. А во так займалі могілкі вялікія. І вось загад, што гэта культ асобы. Заараць усе могілкі. На ўсіх пасёлках заорвалі. Там былі крыжы, у гэты час усе паміралі, там хавалі. Самая старая магіла была можа гадоў 6 - 7. Гэта ж не старыя могілкі. Іх усе зааралі. Як зааралі, дык пайшлі чэрві. Во такія во, з палец. Чорныя і лахматыя. Чэрві як пайшлі, то ідуць усё роўна як шарэнгай. І ўсё гэтае жыта, усё гэта з'елі. Па дарозе ісці мы баяліся, абутку ж не было, босыя, то баяліся ступаць. Як у школу ішлі, то мы абыходам,

рэчкай, пераязджалі праз рэчку і за рэчкай ішлі. А тады тут чацьвёрты пасёлак, тут да маста выязджалі і выходзілі на бераг, і ішлі па дарозе. І што вы думаеце: з’ядалі ўвесь час [жыта]. На наступны год пасеюць – з’ядуць чэрві. Што пасеюць – з’ядуць. Я паехала ў 47-м, то там нічога не маглі пасеяць. Ужо пасля і кінулі сеяць. Нічога не выходзіць, кінулі сеяць. Так яно пустэчай і ляжала. Ні кустоў, нічога там не было. Пустэча.

Кожны плакаў па сваіх магілах. Мы думалі, што Бог нас так пакараў. Гаварылі, што гэта яўрэйскае. Што ў Бібліі напісана, што ўсё роўна ўсім светам будуць кіраваць яўрэі. А тут пастаўлялі крыжы! Во Бог і пакараў. Усё робяць яўрэі. А пасля ўжо, калі я пачала ў вёскі заходзіць, а там ёсць могілкі, я здзівілася і пытаю: “А чаму ў вёсках не заворваюць могілкі, а тут зааралі?” Пасля вайны вярнуўся Стрэпетаў. У яго дзяўчынка ў вайну памерла, і хлопчык. Па гадоў 10 - 8. Так іхнія магілкі зааралі. Ён усю вайну прайшоў, і калі іх камандзіра забілі, ён пачаў камандаваць. Яго ўзнагародзілі. Ён жа быў ужо ўзнагароджаны, да ўсё, і то, паклаў лапкі, зямлю зраўняў. Паклаў лапкі і магілкі не зрабіў. Такое была нападзенне. А што мы маглі рабіць?!

Бацьку адправілі ў Сефтру. Там яшчэ як баракі будаваў, то пакойчык ў нас быў. А туды як прыгналі, ужо такі дом стары [далі]. Ні ацяплення, нічога. І нас у гэтым доме трымалі. Бацька зрабіў паліцы ўверсе, і нас ужо на паліцы. А пасля сталі паміраць людзі тут, яны: “Идите, ищите квартиры”. І так мы перамалоліся. І мой бацька памірае. У 1934 г.

Мой бацька гаварыў, што калі б вольна пусцілі, ён на Беларусь ніколі б не паехаў. Там на Поўначы вельмі лес добры. Увесь лес быў (на чатыры кіламетры просека, паміж кожных двух кіламетраў візір) пад нумарамі. Цар вельмі сачыў за лесам. Лес быў вельмі чыста прыбраны. Калі пача-

лі падсосу рабіць, мой бацька плакаў. Гаворыць, што гэта загубяць лес. Такі лес! Падсоска – гэта яны зразалі кару і спускалі смалу. Адпраўлялі за мяжу. Лес палілі і - за мяжу. Пасля выпальвалі пні. Гэта ўсё думалі пасеюць. Аднак пры нас нічога не пасеялі. Дзе высеклі – там толька кустоўе.

Тата мой гаварыў: “Гэта не зразумееш, што робіцца і куды робіцца. Што гэта за дзяржава?!” Такі там лес быў, што нідзе ў свеце такога не было! Лес быў будаўнічы. І гэты лес прымусілі нашых высякчы. І сплаўлялі. І ў Белае мора. Нават параходы не маглі хадзіць, загрузана было лесам. У якой гэта дзяржаве так рабілася? Мой бацька плакаў па гэтым лесе. Проста плакаў. І я таксама незадаволеная. Так рубілі лес! Так ўсё знішчалі!

Памёр бацька, мама засталася з дваімі дзецьмі. Ён вельмі перажываў. Гаварыў маме: “Я ніколі не думаў, што ты так пападзеш, што ты будзеш рабіць з двума дзецьмі”. Развітаўся з намі і так ён і памёр.

Я пайшла ў нянькі. Маму знялі адтуль і адправілі на пасёлак, я не ведала куды. Я пабыла ў няньках, а недзе пад новы год мне гаспадары адмовілі, сказалі: “Дзядуля ўжо не будзе працаваць, ужо сам будзе глядзець”. Я адразу пайшла ў гэты барак, дзе мама жыла, там мамы няма. Я пайшла на могілкі, дзе бацька пахаваны. Вырашыла замерзнуць і ўсё. Я сяджу, чую спяваюць, некага вязуць хаваць. А на Поўначы ноч увесь час, да новага года трохі пачынае прыбываць [дзень], а летам сонца зусім не заходзіць. Ідуць да мяне мужчыны. Закрычалі: “Ребенок на кладбище! Ребенок на кладбище!” Я легла паміж магіл, каб мяне не бачылі. Мужчыны падыходзяць: “Чего ты здесь?” Я: “Я да таты прыйшла”. “А почему ты не на поселке?” “А там усё роўна паміраць, то лепш я каля таты памру”. Тая жанчына, што прыехала дзяўчынку хаваць, крычыць: “Возьмите, я ее заберу себе, вместо моей дочери”. Вось яны мяне прынеслі,

яна мяне ўзяла на рукі, тады на воз пасадзілі. А я абмёрзла ўся ўжо, трасуся. Так яны ўзялі мяне на рукі, неслі мяне на руках кіламетраў восем. У Манастырок, і яшчэ далей. А ў іх аўчыны – гэта халодныя шубы, у іх ален’і кажухі. Так яны мяне вось так вось закруцяць і нясуць. Прынеслі яны мяне, і прыбегла гэтая, што была ў нас загадчыцай, што у нас хлеб забірала. Дык яна адразу: “А, Шатило! Разье, скажи, я плохо смотрела вас?” Я гавару: “Так”. Змаўчала, а пасля вырашыла сказаць: “Так, добра глядзелі. Нам давалі на ўсіх пяць булак, а вы тры забіралі, а нам як запалкавую каробачку давалі. І калі ў украінцаў дзеці ўсе памерлі, украінцы пайшлі і падпалілі лес. Тады нас адвялі: лажыцеся каля рэчкі. А лес навокал гарыць”...

Яны яе вывелі і недзе, відаць, забілі. Я не бачыла, але мне потым казалі: “Мы не дапусцім, каб нашых дзяцей такія выхоўвалі”. І я пасля бачыла там, дзе нашы пахаваны, і яе падпісана магілка. Я так думаю, яны яе забілі.

Яны мяне пратрымалі да самай вясны. А я ўсё думаю, што я буду ім дакучаць, я ўжо лепш пайду. Ужо як будзе, так будзе. А яны здагадлівыя былі, яны мяне не адпускалі. Гавораць: пойдзе дзе, да замерзне.

Прыйшла на прыстань, сяджу. Ужо ягады пачаліся. Далёка лес, а я не ведаю, дзе мне, што. Дзіця, ёсць дзіця. Я сяджу, да мяне падыходзіць капітан, размаўляе са мной. Пасля ён мяне ўгаворвае, каб мяне ўдачарыць. А я: бегаюць мышы, я злаўлю маленькіх мышак, а за мной назіраюць, тады я выпушчу. Да мяне падыходзіць яго жонка і пытае: “А навошта ты адпускаеш мышак?” Я гавару: “Таму што ў іх няма мамы”. Вось дзе птушачкі, ці хто, я ўсіх выпускаю. Мне хто што дасць, сяджу. А гэты капітан угаварыў, каб мяне ўдачарыць. Я пагаджалася, і пайшлі ўжо туды, дзе перапісваюць. Мой тата памёр, дык я згаджалася яго татам зваць, а мая мама недзе ж ёсць жывая. Так я: “Мая ж мама

недзе жывая!”, ускочыла і пабегла. Гэты капітан перавёўся ў іншае месца. І яны пасля за мной доўга назіралі, каб забраць. Гаварылі: “Как так, что за мать, что бросила. Ты же не знаешь, где твоя мать”. А я ўперлася: “Мама недзе жывая. Як так, усе паўміралі, ды яшчэ я зыйду?!” Мама як сказала, яна прама лётам ляцела, каб забраць мяне на пасёлак.

Мама нас не можа пракарміць. Брат у садзіку. А на пасёлку шмат не заробіш. Яна і зерне сушыла, і авечкі пасвіла, і свінні карміла, і ўсё мяне прыцягвала. Я пайшла вучыцца зноў. А розуму [не было], не было каму падказаць. Я гавару: “Ай, усё адно мяне вучыць не будзеце, ай, я кіну”. А мама: “Кідай!” Мне і мама, і тата ўсё гаварылі: “Мы цябе вучыць не будзем. Гэта хлопчыкі хай вучацца. А дзяўчынкі павінны есці варыць, шыць”. Мяне рыхтавалі на швачку, вучылі з дзяцінства. Я кінула. Прыходзяць да нас настаўнікі два, з нашых высланых. Мама на працы. А я тут есці вару, печ палю. І брат тут. Яны: “Чаму не ходзіш?” А я: “Няма за што, трэба працаваць”. Яны дачакаліся мамы і маме гавораць: “Яна так добра вучылася”. А мама: “Такое жыццё, што ўсё адно. Што толку, што будзе вучыцца?”

Усё ж я пайшла вучыцца. Стала вельмі цяжка. І мама мая ўцякла з пасёлка. Застаўся брат у садзіку і я. Мама мая ўцякла і захварэла. Яна там у гаспадароў, што мы жылі, ляжала, напэўна, месяца тры. Пайшла ўладкавалася цэглу рабіць. Гэта нагамі мясілі гліну. Стала мясіць, у яе адкрыўся крывацёк, яна была і так сарваная. Мая мама ўвесь час была на цяжкіх працах. У яе ўжо страўнік адарваўся. Яна зусім была інвалідам. Стаяла на пілараме, на пагрузцы. Так яе рукі вот так вот павыкручвала. Яна лыжку магла толькі засадзіць сюды есці [паказвае]. А ногі таксама вось так во. У мяне ногі таксама, таму што я цягала вялікія грузы, так у мяне ногі таксама сталі вось так, але не так моцна, як у мамы.

Мама захварэла, не заплаціла за садзік, так яны мне яго

[браціка] аддалі. Загадчыца прывяла і аддала. Гэта было летам. Я ўжо трэці клас скончыла. Як хочаш, так і жыві. Ну што я?! Кантору прыбіраю, вучуся і пошту нашу. Значыць, за кантору мне плацілі 7 рублёў. А за пошту - пяць рублёў. Гэта дванаццаць рублёў. А хлеб каштаваў рубаль дваццаць. Вось колькі я зарабляла. А больш нідзе. А гаспадаркі ж не было, толькі якія травы рвалі і елі, крапіву там, обаратнік навару. Гляджу, мой Антон стаў пухнуць. Прыехаў камендант, я Антона ўзяла на рукі, у кантору прыйшла і на падлогу кінулася. Кінулася на падлогу з ім, як пачала плакаць. Так камендант гаворыць: “Как это так? Надо же было в детдом отправить”. А яны: “Где-то же у неё есть мать, если бы совсем не было”. Ён гаворыць: “Подумаешь. Ребенку ребенка отдали. Забратъ ребѣнка!” Забралі Антона, адвезлі ў садзік. А садзік быў у чатырох кіламетрах.

Я ўсё пошту нашу і кантору прыбіраю. Я скончыла чатыры класы. Тады бабы гавораць мне, што мама той, з якой мы ў пакоі жылі, выходзіць замуж. Але мне сказалі не гаварыць ёй. А ёй сказалі, што гэта мая мама выходзіць. Я ў канторы падлогу мыю, а яна прыходзіць і гаворыць: “Сядзі, сядзі! Драй, драй падлогу, а твая мама замуж выходзіць!” А я: “Мая як мая. А твая дакладна выходзіць!” Як пачала ж яна крычаць, як пачала плакаць. А жанчына на мяне: “Мы ж табе казалі! Ты ж большая. На што ты ёй сказала?!” Яе і на рукі бралі, і цалавалі, а яна крычыць. Я гавару: “Ціха! Вось мне дадуць за пошту 5 рублёў (а за кантору мне авансам давалі), і пойдзём, пойдзём глядзець як нашы мамы замуж выходзяць”.

І вось я атрымала 5 рублёў за пошту і мы пайшлі. Гэта 75 кіламетраў да раёна, а там яшчэ кіламетраў 30. А брат у садзіку быў. Я пакуль тут была, дык перагон насіла. Ён гаворыць, ты малако мне не насі, а перагон. Малако дорага. Перагон 20 капеек каштаваў, а малако 60.

Прыйшлі да мамы. Тую дык адразу адвядлі да мамы. А мая мама ўжо адвыкла і не ведае, што рабіць. У яе адлічваюць на Антона, яна і пражыць не можа. Яна давай мне выгаварваць. Там нейкі знайшоўся жаніх. Яна: “Ідзі назад”. А я: “Не, я назад не пайду! Можа ў нянькі хто возьме, можа што”. А яна: “Хто такую дурную ў нянькі возьме?” Я: “Нет!” А назаўтра ноччу гэтых мужчын (там былі ўсе адміністрацыйныя) усіх забралі і расстралялі [і мамінага жаніха].

А быў там Кантар, ён недзе з-пад Пяцееўшчыны, быў начальнікам там. Ён, напэўна, ёй трохі паспачуваў, адпраўляе маю маму і Арынчыху ў Манастырок на сплаў. А на сплаве працавалі ў асноўным мясцовыя. Там плацілі ўжо добра. Там мама зарабляла 12 - 13 рублёў у дзень. А я тут месяц павінна была рабіць за столькі. Я малая была, але таксама пайшла. А я не магу бярвяно павярнуць. І так, і сяк. Так мама: “Я сабе ледзьве паварочваю, а яшчэ табе буду!” Я багор, што бярвёна цягаць, не магу трымаць. Тут здагадаліся: трэба учотчык лесаматэр’ялаў, на зарплату. Мне толькі 14 гадоў. Мама там папрасіла жанчын, каб сталі сведкамі, што мне 18 гадоў. І мяне ўзялі прыёмшчыцай лесу. Я прымаю лес. Па Паўночнай Дзвіне, па кашалях гоняць лес, а я стаўлю кропкі ў сшытку: кожнае бярвяно, які гатунак. Пасля падлічваю. Працавалі па 12 гадзін. Гэтыя пойдуць, а я падлічу колькі кубаметраў, выпісваю зарплату, здаю ў кантору. У мяне прымае сплаўная [кантора], і адпраўляюць гэты лес за мяжу. Дык колькі я прыму - столькі і ў іх, атрымлівалася аднолькава. Да мяне прэтэнзій ніякіх не было. Да другой змены былі прэтэнзіі, да мяне – не.

Яшчэ мала. Ніхто не ўмее на карбасе ездзіць (карбас як лодка, на яго маглі каня паставіць). З нашых ніхто не ўмеў. А я была чорт сапраўдны. На карбасе трэба кіпень развозіць. З Дзвіны піць нельга было. Там шмат параходаў розных,

вада брудная была. Трэба было кіпяціць ваду і тады кіпень развозіць у бачкі. 12 брыгад было, кожнай брыгадзе трэба было па 2 вядры завезці і выліць. Мне трэба было 24 вядры завезці. Мама гаворыць: “Я табе дапамагу дроў напіліць, вады дапамагу нанасіць, а ты развязеш. А я пайду дадому есці гатаваць”. Гэта па 75 рублёў на кожнага, выходзіла нам 150 рублёў на дваіх. Тут 100 рублёў мне плацілі, а там 150! Так я тут адпрацую, толькі здам дакументы, а мама ўжо дроў напіліць, вады наносіць. Прыходжу, дровы пілім. І мама ідзе дадому. Два вялікія катлы стаялі, закіпячу, наліваю ў бідоны і вязу. Так я і маталася. Як зайду дадому, так адразу валілася. Мама мне вячэру варыць і пасля ў рот пхае. А я толькі глытаю. Мама плача: “Быў бы бацька жывы, не мучылася б так дзіця”.

Мама мне кажа: “Тыя грошы, што ты атрымліваеш: 100 рублёў учотчыка, гэтыя 150 рублёў – ты кладзі сабе. А адзенне я за свае куплю”. А я вырасла, усё, што ў мяне было, на мяне не налазіць. “Паедзеш вучыцца!” Бо калі мама сказала, што не будзе вучыць, то я вельмі плакала. Мама вырашыла, што я ўжо цяпер пайшла зарабляць, то нейкі толк будзе. Ну вось, я сабрала недзе 750 рублёў. Мама мне пашыла сукеначкі, касцюмчык пашыла, паліто недзе купіла, недзе ва ўцанёнцы, але купіла мне паліто.

Вось мамы нас правялі і мы пяшочкам зноў аж туды ў Горку. Нас не бралі ў мясцовыя школы. Для нас былі асобныя. Мы страшныя злачынцы былі. Там жа былі школы ў Сефтры, Верхняй Тойме. Але туды нас не бралі. Мы павінны былі аж у Горке вучыцца. Гэта недзе 35 км да Верхняй Тоймы, а там ад Тоймы кілометраў 120 на Горку. Другі сельсавет. Вельмі далёка было. Пешшу ўсё ішлі. Дні чатыры ці пяць ішлі мы. Інтэрната не было, там на кватэру просішся. І вось мы прыйшлі. Я ўжо спазнілася. Мне трапілі вельмі добрыя гаспадары. Паповы іх прозвішча.

Усе іх клікалі Кірыч і Кірычыха. Я ім дапамагала: і памью бялізну, і падлогу, печкі напалю. І яны ніколі не селі без мяне есці. Яны заўсёды садзілі мяне пасярэдзіне за стол. Заўсёды. А газы не давалі. І дзядуля нашчыпае лучын і пакуль я пісьмовыя [хатнія заданні] выконваю, ён мне свеціць. Заўсёды свеціць. Вельмі добрыя людзі былі. І яны ў мяне за кватэру не сталі браць, нічога не бралі. Ну я ім дапамагала, што магла, то ўсё рабіла.

Скончыла 5 клас. Перадалі зводку, што будзе пурга, гэта было 6 чэрвеня. Дырэктар мяне вельмі паважала. Яна ўсім сказала, каб не ішлі. А мы пасядзелі, пасядзелі, а дажджу няма. А прадуктаў ужо няма, трэба ісці. Мы і пайшлі. Адыйшлі на 15 кіламетраў. Мне казалі, што мама мая на сплаве.

А я зусім ужо нічога не баялася. Магла стаць на бервяно [якое плыве па рацэ] і катацца. Мама гаворыць: “Што ж яна робіць?”... Я на душагубцы (з бервяна выдаўблена), на ёй трэба было аднаму, а я ўдваіх, перавезла дзяўчынку. А мне гавораць, што мама мая на шостым пасёлку. Яна там ляжала зусім хвора. Я прыехала назад. А ў мяне бацінкі зусім разваліліся. Я зняла іх, перавязала праз плячо. А тут такая пурга стала! Лівень са снегам. А пасля моцна снег адзін сыпаў. А снегу ўжо па костку. А я дарогу губляю, назад усё вяртаюся, нічога не разумею. Тады я вырашыла ісці каля рэчкі. І прыйшла на пасёлак. Прыйшла на трэці пасёлак (бліжэйшы) да мацінай сяброўкі, а ў яе ўжо сям’я была. А яна як адкрыла: “А Божа мой! Хоць бы ў бацінках ішла, а то босая!” Я захварэла.

А там перадалі, што я ўжо замерзла. Гэтыя дзеці (6-ты клас, яны ішлі пазней), яны ведалі, што я раней пайшла і не дайшла. А там на могілках была свежая магілка, то дзяўчаты пайшлі і плачуць там.

Я пайшла. А назад трэба зноў рэчку перайсці. Я і

перайшла па бярвёнах. Лес плыве, а я скачу з бярвяна на бярвяно. Прыйшла ў шосты пасёлак да мамы. Мама хворая ляжыць. І я моцна захварэла. Прыйшла ў бальніцу. А ў мяне тэмпература 40 С. Я гавару, што пайду дадому, а яны мяне ў бальніцу кладуць. А я: “Мне дадому трэба, у мяне мама хворая”. Яны: “Заўтра пойдзеш, а то яшчэ ўтопішся”. А ў мяне як стала ліхаманка, трасе. То я і праляжала паўмесяца.

... А я заўсёды спазнялася на 1 - 2 дні ў школу, пакуль разлік, тое-сёе. Іду я, рэчы ўсе на мне. А тут чую, усе крычаць: “Идет! Идет!”. Як схапілі на рукі, як пачалі кідаць. Уся вёска выбегла, радаваліся, трэслі, падкідвалі.

Калі я прыйшла за 130 кіламетраў, ужо было тры пятыя класы. І, ведаеце, так цікава было, настаўнік выклікае, а кожны па-свойму гаворыць. Мовы адрозніваюцца, і словы па-іншаму называюцца. Там былі людзі з чатырох раёнаў, усе рускія, але ўсе па-рознаму гаварылі. Раней жа было абавязкова толькі чатыры класы. Нашыя охтамскія так стараліся вучыцца. Тут быў адзін, Галенчык, так ён пасля, як вярнуўся, тут дырэктарам школы быў. А мы гаворым настаўніку мовы і літаратуры рускай: “Во, адзін так гаворыць, а другі так, а трэці так, а вы ставіце ім пяцёркі”. Так ён нам адказвае: “Россия очень большая. И у каждой местности свой акцент, свои наречия. Свое всё. А письменный чисто по-русски. Письменность, - гаворыць, везде по-русски должна быть. Не будет же в каждом районе своя письменность”.

Там дзяцей стрыглі пад машынку, каб адрозніваліся, калі ўцячэ. Усе, і хлопчыкі, і дзяўчынкі, былі астрыжаны. Там мясцовага насельніцтва не было, толькі начальства. А дзяцей прадаўцоў, начальства мясцовага не стрыглі. А нашыя, дык некаторыя і плакалі, і крычалі, што ні рабілі, і бачыце, усіх пад машынку. Вось калі ў клас зойдуць,

то будуць бачыць адразу. А ішлі ў начальства з гэтых дзетдомаўскіх, якія ўжо выраслі ў дзетдамах. Іх ніхто і не ведаў, яны прыходзілі і пад вокнамі слухалі, і ў хляве.

Дзе нашыя жылі, там расцэнкі былі больш як на палову меншыя. Верхнеіомскім большыя былі. Калі падымалі шум, яны казалі, што “ў вас каб загнаць лес па Пеняге ў Паўночную Дзвіну так гэта трэба вялікі расход, пагэтам расцэнкі меншыя”.

А на лета ўжо мяне выкрылі [што непаўналетняя], я ўжо ў прамгасе не магла нідзе ўладкавацца. А начальнік сказаў: “Гэта добра, што яна так працавала, што здала, на тое і зарплату выпісвала. А калі б разыходжанні – каго судзіць?”

І мяне нідзе не ўзялі. І я пайшла ў калгас. А што ў калгасе: вясной арала, баранавала. Цяжкія працы. Пасля летам касіць, грэбці сена. Жанчыны ў асноўным грабуць. А тут дождж пайшоў. А што рабіць? Трэба ж зарабляць. Я прашу ў старшыні: “Дайце мне коску, касіць буду”. Ён прынёс мне маленькую коску, я пайшла касіць. Больш, больш. Пасля я нараўне з мужчынамі. І я ішла не ззаду, як некаторыя, а заўсёды ішла другая ці трэцяя, за брыгадзірам. Мне каэфіцыент паставілі нараўне з мужчынамі. Жанчынам ставілі 1,2 - 1,3, каму 1, а мне - 1,5.

Вось я зарабіла і зноў паехала вучыцца. А тут ужо палякаў гналі. Палякі прыехалі, я вучылася ў шостым класе, мо ў 39-м годзе. Іх гналі некуды далей. Яны везлі драўляныя рэчы: вядзёрачка драўлянае, дзежачку драўляную. Дык усе выбеглі, да кажуць: “У лес едуць ды дрэва вязуць! Везлі б што-небудзь добрае!” Яны ў лапцях.

Яны доўга гэтыя палякі былі. Я ўжо ў калгасе стала. Я з імі пасябрала. Аказалася, што яны з Ваўкавыска. Яны ведалі майго дзядзьку, што там працаваў. Яны гаварылі, што ім тут лепш. Можа баяліся, можа што. Гавораць: “Вы

хоць апранутыя ходзіце. У нас нічога не было. Скрынку запалак трэба купіць, то дзясяткак як трэба”. Вельмі ўсё было дорага. Яны казалі, што ўсё прамысловае вельмі дорага было. Купіць на сукенку, ці што, то вельмі дорага было, у саматканае апраналіся.

Як стала майму брату 7 гадоў, ён захварэў, так як я: у яго прыпадкі сталі [эпілепія]. Трэба было ўжо ў школу, а яго прыпадкі як возьмуць. Я прыйшла, а мама гаворыць: “Пабудзь каля яго, я ў магазін збегаю”. Я засталася, а ён як упаў, прыпадкі як пачаліся, а я як спужалася, да схапіла яго на рукі, ды шлёпаю яшчэ... Яго пачалі лячыць. Лячылі яго лячылі, не памагае. Там адна жанчына загаварвала. Сказала прынесці чорную-чорную хустку і замок. І вось гэтай чорнай хусткай, калі ён упадзе на гэтую хустку, звязаць і закрыць гэтым замком. І яна ўжо загаловы нейкія гаварыла. І каб гэтую хустку ніхто не ўзяў, і гэты замок не ўзяў. І вось я занесла, яна загаловала пры мне. А тады: куды дзецц хустку – навокал голыя людзі, босыя, усім трэба. Узялі ў прыбіральню ўкінулі, каб ніхто і не знайшоў. І ён паправіўся.

Антон трэба пасылаць у школу недзе кіламетраў за 18 ад мамы. Мама гаворыць: “Ужо што 18, што 35 ці 50. Дык ты бяры яго, ты і абмыеш яго і есці зварыш”. Я ў сёмы пайшла, а ён у першы. Тут ужо вайна пачалася. Я хацела на Беларусь ехаць. Ужо сабралася, выехала. А тут абвясцілі, што занялі Бабруйск. Я ў Бабруйск збіралася, туды выслалі татаву сястру. Яны там былі, запрашалі. Так я выехала, а пасля вярнулася.

Падчас вайны працаваць не было каму, мужчыны якія былі, то іх забралі. Там былі Луцэвіч, Акуліч, 1930-га года нараджэння. І вось яны ідуць араць. За плуг тут не могуць трымацца, трымаюцца вось тут ніжэй. Як плуг у пень, яны не могуць ужо нічога зрабіць. А я была старэйшая, мне ўжо

было якіх 18 - 19. Я падыходжу, плуг набок, коні кругом, і яны пайшлі. Яны акрэплі, я іх звала арлы, мае арлы. Яны так стараліся, працавалі. Дзеці, горкія дзеці! Мой брат увесь час таксама працаваў. Гной вазіў, абеды насіў пакуль трохі падрос. Яны працавалі, а гэтым дзецям нічога не далі...

Патом паставілі гэтую камендатуру, ім трэба было даваць дадзеныя, што знайшлі ворагоў. А ворагаў-то і не было!

У 41-м, як пачалася вайна, прывезлі яўрэяў з Гамбурга туды. І вось яўрэям далі целагрэйкі, ватныя штаны, апранулі. Нам давалі 400 грам хлеба, ім - 800. Нам, толькі хто сек лес і вазіў (навальшчыкі), а гэтыя ўсе працы, то - 400 грам, а дзецям - 200 грам. А ім - усім па 800 грам. Яны ні адзін не пайшоў ні аднаго дня на працу. Толькі адзін выходзіў, прыйдзе і стаіць. Так масцер гаворыць: “Вы ўжо не ганяйце іх. А то ўжо тыя з яго смяюцца”. Яны гавораць: “Адпраўце нас у гарады, на завод, то мы будзем працаваць, а тут мы не будзем працаваць”. Тада іх патрымалі недзе ўсю зіму, кармілі іх да ўсё, і дазволілі ім ехаць у гарады. Гэта ў 1941 годзе. Пачаўся 1942 год. А я скончыла школу, адзення ў мяне няма. Якое было палітка, падралася. Мароз. Адзець няма чаго. Калі ўвойдзеш у барак, то цела гарыць агнём. Скакала. Бяжыш за канём, за падводай – скачаш. І дзявацца няма куды. І нідзе і нічога нам не давалі адзення, нам не давалі ні целагрэек, ні штаноў. Мая мама фураж вазіла. Яны [яўрэі] папрасіліся, каб іх падвезла. Яны ж ісці не будуць! То яны аддалі штаны і целагрэйку, адзін і другі. Мама падвезла іх ў Верхнюю Тойму. То вось у гэтых штанах і гэтай целагрэйцы я ўсю вайну прапрацавала. А што адна тая целагрэйка, там дзве адразу трэба. Латала, пералатала.

Даюць мне фондаўскія коні, гэтыя забіраюць, а даюць фондаўскія. А фондаўскія не абучаныя. А я сама не ўмею. Мiane навучылі і запрагаць, да ўсё, і паслалі лес вазіць. Я

была такая, што я каня ніколі не стукну. Адной такога каня далі, што ён не ідзе ні за што, упадзе чужь што і ляжыць. Так яна заместа таго, каб пагаварыць з канём, пугай як дасць, а ён раз – аглоблі выламае. Мне як далі, так гэты конь ішоў безадмоўна.

Там Зубрэі былі. Яны прыехалі з Палесся, здаецца. Іх выслалі пазней, у 39-м. Выйшла так, што ў іх усю сям’ю пастралілі. Яны хадзілі ўсе ў лапцях. Анучы во тут накруцяць, а тут шнурамі. Зімой і летам хадзілі ў лапцях. А ў мяне калі не было чаго насіць, то я са скуры выразала, якія старыя туфлі вяровачкамі во тут прывяжаш, бо немагчыма было. На сенакос ідзеш, колецца, не можна хадзіць, дык вяровачкамі прывяжаш там. Так выкручваліся. А лапці не плялі. Мы з-пад горада, дык не плялі, а тыя, што з вёскі, то плялі. І палякі ў лапцях усе прыехалі.

Старэйшы сын Зубрэяў быў на фронце. А бацька стары быў. Сядзеў, курыў. Прыносяць яму пахаронную. Ён як курыў, як кінуў цыгарку, яму стала дрэнна. Баба бегае: “Ой, дзеду дрэнна, дзеду дрэнна!” Ён як кінуў тую цыгарку, і больш у рот не ўзяў.

Дачка іх, яна была гадоў на шэсць старэйшая за мяне, але была меншая за мяне на цэлую галаву (я лічылася вялікая). А трэба лес вазіць, і яна стала на мяне [гаварыць], што я большая. А старшыня сказаў, што я яшчэ непаўналетняя, мала што вялікая, але навальваць мне нельга. Пасварыліся. А ў мяне хлопцы там знаходзіліся, кавалеры. Гаварылі, што я самая прыгожая. А ці так, ці не? Масцер гаварыў мне, а ўсе на фронце, а гэты ўжо стары. Так я гавару: “Замуж не пайду пакуль вайна не скончыцца”. А ён: “Так што, будзеш сваіх чакаць?” Я гавару: “Не ведаю, каго чакаць буду. У мяне і целагрэйка рваная, і штаны рваныя”. (Там хадзілі ў штанах ватных). То ён як разыйшоўся на мяне, як стаў мяне грызці. Сказаў, каб я первая выязджала. А калі я первая, а

там кіламетраў дзесяць, то конь ідзе першы, [пакладвае па снезе дарогу іншым], а астатнія па палазах. Першы ды малады конь не загружаецца. А калі нормы не выканаю, мяне ж пасадзяць. Так я вырашыла рабіць яшчэ адзін рэйс, хай і пазней. І я раблю лішні рэйс. А навалышчыцай гэтая дачка Зубрэя, што на цэлую галаву меншая за мяне. Падводы падыходзяць, то навалвай, а лес – гэта вельмі цяжка. Цяжкая праца. (У мяне ўсё ўнутры падарвана, і ў мамы маёй). То яна: “Я Грышыну скажу!” [што лішні рэйс рабіла на фондаўскіх конях]. А я: “Хоць і самому Сталіну!” А я ішла на тое, хай мяне расстрэльваюць. Я была дасаджана на сваё жыццё, мяне і мама не магла выхоўваць, я ў страшэннай працы расла. А пасля я яшчэ і дрэнна чуць стала, у мяне галава вельмі балела. Хай мяне расстрэльваюць, я не баялася.

Тут, значыць, узялі пасварыліся з гэтай дзяўчынай. Я то нікому не хацела дрэннага, я сама разумею, што ёй цяжка. Але што рабіць? Куды хочаш туды дзенься. Мяне на праўленне выклікалі ў калгас, што я хачу ўгробіць коней, а ў мяне ж фондаўскія.

Прыехалі НКВДысты. Я вазіла дровы баракам. Трэба насекачы і завезці. А там ёсць дрэвы рукамі не абхопіш, стаяць можа па тысячы гадоў сухія. Я ўзяла пілу, думала адпілюю, а пасля тапаром падсяку. Піліла-піліла кругом і не паваліла. Тады я танчэйшых напіліла. Прывезла. Каня свайго адпрагала. Я была такі чалавек, што мяне жывёла любіла, я ніколі ні адну жывёліну не ляснула пугай. Магу памахаць. Я глядзела, каб конь не ўзмакрэў. Гэтыя не адпрагалі, так паставяць у хамуце прыпрэжаных, толькі адпусцяць. А я здымала, пастаўлю, каб конь адпачыў: хамут, да гэта ўсё ж цяжкае. Яны заходзяць, а я батвы там зварыла, паставіла, ем. Заходзяць, садзяцца насупраць утрох. Я ем. “О, даже и ест! Даже и лошадь распрегла!” Я гавару: “А што конь не хоча

і адпачыць? Налезыць каню адпачываць”. Тады яны: “Что вы в лесу говорили?” А я і забыла, што гаварылі. Гавару: “Нічога не гаварылі”. “Вы говорили там что?” (А калі ж яна сказала: “Трышыну скажу”, я ж сказала: “Скажы Сталіну”). “Так что вы говорили? Что вам бригадир говорил?” (Яна брыгадзірам была). Я гавару: “Што гаварылі? Што трэба каня берагчы на пасяўную. Я і сама ведаю”. “Так поэтому вы распрягли?” — “Пагэтаму і выпрагаю, каб адпачыў мой конь”. “Не хочеш с нами разговаривать, заговоришь под ёлкой”.

Пад елкай, дык пад елкай. Усё, і пайшлі. Тады я еду. А там лес вазіць трэба было кіламетраў напэўна 3 ці 4, пралёт быў. Да мяне побач садзіцца камендант Елісееў. Ён мне і гаворыць: “Што ты нарабіла? Я цябе ледзьве адстаяў, як гэта можна было так сказаць?” Я гавару: “Яна меншая за мяне, уся мокрая. Яна сама не можа на нагах трымацца”. Галодныя ж. Які там паёк – 800 грам хлеба. Ды ў той час ён быў з мякіны, не чысты хлеб. Ён гаворыць: “Я ледзьве вас адстаяў. Я ўжо і даказваў, што непаўналетняя, што яшчэ не разумее нічога. А яны ніяк”. А я гавару: “А што я вінавата, што мяне ў 6 гадоў забралі?!”

Там адзін хацеў апраўдацца, апісаў як яго і ўсю яго сям’ю забралі. Сасноўскі. Што той Сасноўскі – працаваў як чорт і яго забралі. Ён напісаў Калініну. І яго ўбралі. Усе зніклі. Я пытаю: “А за што вы яго? Ён жа хацеў апраўдацца. Ён напісаў, што нічым не вінаваты, што працавалі, што служыў у арміі”. Ён адказвае мне: “Нам загад. Калі мы не выканаем, то нас расстраляюць”. А мне сказаў: “Язык надо держать за зубами”.

А так бы мяне расстралялі. Яны ж казалі: “Пад ёлкамі”. А што я такога сказала? Гэта яны хацелі мяне расстраляць, што я не пайшла ў сведкі. Іншых пагналі і ёй [дачцэ Зубрэя] далі 25 гадоў. Гэта за тое, што яна мне сказала, што

я лішні рэйс раблю. А я не пайшла і нічога не сказала – то мяне б за гэта расстралялі. І занеслі ў справу.

Мы працавалі, а летнія працы як толькі пачынаюцца, пасяўныя працы, нас пераключалі ў калгас. Пасля ў калгасе скончыш – пачынаеш у леспрамгасе. Мы без канца працавалі. Леспрамгас з лістапада па чэрвень, тыднямі забіралі, а студзень-сакавік – заўсёды леспрамгас.

У нас ўсё ратаванне былі козы. Мы і там трымалі козы. Як толькі вайна пачалася, купіла я маленькую козачку. Гэта атрымала на працадні 10 кілаграм жыта і мне за іх далі козачку. А мяне пасылаюць на леспрамгас вазіць лес, а з сабой жа не будзеш вазіць козачку, так я завяла маме. А мама яшчэ адну купіла і развялі коз. І там, хто выжыў, яны ўсе трымалі коз. Малако ж коз яно вельмі пажыўнае.

Мяне адпраўляюць на спляў, а трэба была ісці міма Охтамы, так выехаў старшыня, каб мяне забраць у калгас. Я гавару: “Не ведаю, мяне накіравалі. Камендант што скажа?” Так ён злётаў да каменданта. Камендант гаворыць: “Яна непаўналетняя, куды хоча хай ідзе”.

Так я пайшла ў калгас. У калгасе я пайшла касцом, а зімой на лесанарыхтоўкі, лес вазіць. І пасля ўжо ў 43 годзе, ужо мне 20 гадоў. Там падзеж вялікі быў жывёлы. А мужчын усіх, якія былі, забралі на фронт, а што бабы могуць зрабіць. А план трэба было ўдвая рабіць: і мяса, і масла. Усё для арміі. Яны мне прапанавалі загадчыкам жывёлаводства, я спужалася. Спачатку пагадзілася, пасля плакала. Але я настолькі ўпартая была, я вырашала сама. Перадаюць: мароз больш за 40. А вадуду насіць жывёле трэба. А даяркі апухлыя, галодныя. Усё вымерзла. Усе пасевы памерзлі. Нават карняплоды памерзлі. Мароз рана быў у 43 годзе. Дык збожжавыя – толькі мякіна, ніякага зерня больш не далі. Трэба ж было выжыць. І выжывалі – козы трымалі. Я думаю: скаціну трэба паіць, а яна з аднаго

вядра трох напоіць. Гавару: “Ганіце! Выганяйце!” 40 - 45 градусаў. “Ганіце паіць!”. Тут у карыце ўвесь час вада была. Падыйшла, напілася, назад, напілася, назад. І сама стаяла, падганяла. А карміць не было чым. У мяне быў Шыманскі, тут з-пад Мінска высланы, яму дзевяноста з нечым гадоў. А яны ўсе мяне неяк любілі. Дык ён гаворыць, я цябе навучу. Я буду рэзаць венікі, а ты гэтыя венікі запарвай у кацёл і кармі гэтым кароў. А тут у мяне пакралі сена. Падхалімы да каменданта былі. Сена пакралі, у мяне не хапае. Я карміла, карміла. Трэба 25 мая выганяць, а ў мяне 10-га няма корма. Я адлічыла, што коням, коней трэба карміць – пасяўная. Снег па калені. Камендатура маўчыць і старшыня маўчыць. Што хочаш, тое і рабі. Ты загадчыца, заўжывёлагадоўлі – вось і рашай. Я гэтых кароў: “Ганіце!” і авечкі: “Ганіце!” Дык яны пойдучь, дзе лапкі, дзе галіны. І што вы думаеце, ні адна не прапала. У тых калгасах на вяроўкі падвешвалі [скаціну, бо сама не стаяла], надоі ўпалі. А ў мяне ні адна не прапала. І надоі! Атрымалася так, што выйшаў наш калгас у перадавыя.

Да мяне на экскурсію прыязджалі. Пра мяне ў газетах пісалі, і па радыё перадавалі. Тады прыйшла камсорг на наш пасёлак і мне гаворыць: “Трэба вам уступіць у камсамол”. Я не адпіралася, бо баялася так сказаць. Гавару: “А я ў камсамол баюся паступаць, таму што я баюся праз двое могілак ісці на сход. А могілкі зааралі, і я баюся хадзіць увечары”. Так яна гаворыць: “За вамі будуць прыходзіць, і будуць заводзіць”. Я і сапраўды баялася: адной ісці, у нас на пасёлку больш не было з кім ісці. Ну і я пагадзілася. Яна гаворыць: “Нашым дзяўчынкам-камсамолкам няма дзе выдвінуцца, няма дзе ім нешто такое зрабіць, каб пра іх загаварылі, пісалі ў газетах. То атрымліваецца, што мы зусім дрэнныя. А так будзе хоць ад нашай арганізацыі, што камсамол працуе”. Я дала ёй заяву, яны мяне прынялі. Не

падманіла: заўсёды за мной прыходзілі і мяне заводзілі. Удвух-утрох.

Цяжка малако вазіць, то старшыня даў мне палоннага немца. А Солька схапіла палку і давай яго дубасіць. Я вылецела на крык: “Солька, Солька! Што ты робіш?” А яна: “Ён майго мужа забіў!” А нам жа далі пад распіску, не забіваць жа іх. Дак яна плача, да крычыць: “Ён майго мужа забіў!” А ён падняўся ды гаворыць: “А ты бачыла, што я твайго мужа забіваў?” - чыста па-руску гаворыць. “А за каго твой муж ішоў? Ты калі-небудзь Сталіна бачыла?” “Не”. “Так во і я Гітлера ніколі не бачыў. Каму гэтая вайна патрэбна?!” “Так чаго ты пайшоў ваяваць?” - “А чаго твой муж пайшоў ваяваць? Ага, расстралялі б?! Так і мяне расстралялі б. Я вучыўся на трэцім курсе. Нам абвясцілі, інстытут наш закрылі, і ўсіх нас на фронт. Мае бацькі нават не ведаюць, дзе я знаходжуся. А я замест таго, каб скончыць гэты інстытут, без ног, нікому не патрэбны. А ты чаго за Сталіна мужа паслала? Хай бы сабраліся Сталін з Гітлерам і білі адзін аднаму морды. Дык яны нас. А калі нехта не падчыніўся, то расстрэльваюць. А каму ахвота пад пулю станавіцца?” Нават шкада стала. Тады старшыня назаўтра забраў яго і завёз назад здаў.

Мяне ўзнагародзілі “За доблестный труд в Отечественной войну”, медаль і пасведчанне. Як дайшло да каменданта, ён як разыйшоўся: “Какое имели право прислать, не спросив у меня?” Усе калгаснікі шумелі, што яна так працавала. Так не, ён выклікаў мяне і забраў: “За тое, што ты не дапамагаеш нам”. А я не ішла ў сведкі. Папершае, я судоў баялася. А па-другое, я ведала, што [тых, каго судзяць] расстраляюць і не хацела ісці. Я лічыла, што хай мяне страляюць. “Ты нам не памагала, а дапамагаеш толькі ворагам народа”. Яны мне прадпісвалі выдаваць малако дзецям, чые бацькі на фронце – то паўлітра, а ў якіх

расстреляныя – то шклянку. А як яны будуць жыць? А я ўсім па паўлітра. І выйшла, што я ўсю зіму даю ўсім па паўлітра. Праверыць ведамасць, пачне крычаць. А прычыну знайшлі, што я яшчэ маладая. І камендант забраў. Ён усё з наганам хадзіў. Так я гавару: “Вазьміце сваёй жонцы”. Так ён: “У мой жаны хватае разных наград. И у меня хватае. Это не ваше достижение, это мое достижение”. Так я гавару: “Это вы работали?” Я была нявопытная, не ведала, што рабіць.

А яны як рабілі. Бралі самую лепшую карову і пісалі, што мядзвездзь задраў. А самі ставілі яе асобна і даярка ім яе даіла. Яму аддавала масла, тварог, а пасля гэтую карову забіраў і прадаваў. Прыносяць мне падпісваць. А я гавару: “Ні адной жа каровы не задраў мядзвездзь?” А яму гэта перадалі. Я масла яму вешаю, аддаю. Я думала, яны толькі з нашага калгаса бралі. А камендант гаворыць: “Во з пяці калгасаў далі, у цябе надоі большыя за ўсіх, а масла ты менш за ўсіх дала”. Ага! Дык аказваецца, што са ўсіх калгасаў бралі! Карову выбіраў самую лепшую. І я сумленна пісала, колькі карова давала. Я была нявопытная, працавала сумленна, усё сумленна запісвала ў кніжку.

Чаго яшчэ камендант на мяне ўз’еўся. Там была старшыні любоўніца. А ў мяне ўкралі прама ля дарогі скірды сена. Стала даведвацца, даведалася, што Акулічыха павезла на падводзе. Куды ж яна дзела, у яе ж адна каза? Думаю, пайду каменданту скажу, чым жа я буду жывёлу карміць. Пайшла да каменданта. Э-э-э, камендант як падняўся на мяне, і слухаць не хоча. Крык падняў. Пасля я пайшла, камендант на пасёлак прыбег і пабег да Грышына. А Грышын нідзе не працаваў, а і мяса, і масла, і ўсяго ў яго во так. Быццам бы дачка прысылала, яна недзе на малочным заводзе працавала. Усё гэта была ліпа. Я бачу камендант туды пабег. Гэты Грышын падымаецца і пайшоў туды, дзе куры стаялі. Там сядзела ў скрыні кура, на цыплянят

пасадзілі. План жа быў, трэба было 15 садзіць. А там адна высланая была, што ўмела адбіраць па яйках. Вось яна атабрала 14 курачак і 1 пеўніка. Такія там былі вопытныя людзі.

Вось сядзела там гэтая курыца, а ён на мяне з крыкам: “Курыцы тут холадна сядзець. Пасадзі ў бочку!” Птушніца гаворыць: “Ну што ж я буду рабіць?” Перасадзіла ў бочку. А гэтая птушка вылецела, усе яйкі перабіла. З бочкі вылецець, паесці папіць ёй жа трэба было. Вось яны робяць сход. Прыходзіць камендант. А наш камендант недзе быў у камандыроўцы, так замяшчаў яго камендант з Тальца Елісееў. Елісееў зайшоў, гаворыць: “Я цябе падтрымаю”. Я думаю: што такое? А аказваецца, зачытвае сходу гэты Грышын акт, што склалі, што я нанесла калгасу велізарныя страты, што гэта выйшла б 14 курачак, гэтыя 14 курачак яшчэ па 14, а гэтыя б нанеслі столька яек!.. І на дзесяць гадоў налічылі. А я сяджу і думаю, гэта за дзесяць гадоў не заробіш. Елісееў устаў і гаворыць: “14 курачак яек нанеслі б. Але так ніхто не лічыць. Чалавеку за ўсё жыццё гэта не адпрацаваць”. Ён гаворыць: “Паставіць ёй на рахунак яйкі, зняць з яе, колькі каштуюць яйкі”. Я ўжо і ўзрадавалася.

Нам было вельмі цяжка ў гады вайны. Мы працавалі па 18 гадзін. Падчас вайны трэба было заём даваць. Усё фронту. І вось робяць сход: у каго што ёсць. Кожны працоўны павінен быў па 2 тысячы. А ў калгасе ж атрымлівалі мала, на працадні колькі ж там давалі. Так людзі, хто козачак гадуе прадасць, а хто на сепаратар [малако] (у нашым калгасе купілі асобны сепаратар маленькі) пераганялі, білі масла. Я ездзіла прадаваць масла на раён, кіламетраў 80 трэба была ехаць. Вось мне далі чалавека і мы везлі, там прадавалі. Я як першы раз паехала, а там такая строгаць. Я ўжо падумала, што, напэўна, мяне хацелі абакрасці. Я прадала масла – два мяшкі грошай. Так у мяне ніяк не прымаюць. Не напісана

заяўка, а я новая. Не прымаюць. Я гавару: “Ні за што з грашыма назад не паеду!” Таму, што раз мяне ўбачылі тут, што я з грашыма, то ў мяне могуць усё забраць. Выходзіць тут жанчына, што са мной раней лес вазіла, а зараз працуе тут у банку, гаворыць: “Зойдзем у пакой, я вам дапамагу”. Я лічыла-лічыла, да як спужалася! А я недзе ноль не дапісала, а ў мяне грошай не хапае. Яна перагледзела, аказваецца я ноль не дапісала.

На працадні далі па 2 мяшкі мякіны, усё памерзла ў той год, і нават карняплоды. Такі мароз у той год быў.

Там да мяне чапляліся. У асноўном чапляўся той, за якога я замуж не пайшла. А там вельмі шмат лесу нагнала. Па Охтаме ж спачатку гналі. Дык прыляцеў: “Давай людзей, каб лес гналі”. Я гавару: “Мы ж калгаснікі”. Я пайшла да старшыні, так і так гавару. А ён: “Мы ж не леспрамгас. У калгасе работы шмат. Табе, - гаворыць, - трэба, то і ідзі распраўляй”. А ён прыляцеў, нарабіў крыку на мяне. І я пайшла. Адзін на адзін. Я адна стала разбіраць па бярвёнах. І два дні хадзіла разбіраць. 6 рублёў мне налічыў за гэта.

Калгасы аб’ядналі. І я еду ўжо дамоў, на Беларусь. Мама маю не адпускалі. А мяне адпусцілі.

Такая абіда на Беларусь была. Калі вайна пачалася, я думала, хай сабе яе і бяруць. І ўжо калі яны падыйшлі да Масквы, то я ўжо іншая была. Мама гаворыць: “Ты паглядзіш хоць, як яблыкі растуць”. Я гэта не памятала, як яны растуць. Гавару: “Мама, (елка сем ці восем метраў у вышыню) вон там вырасце яблык, то палезь дастань”. Дык яна гаворыць: “Дурань ты, яблані ж нізка растуць”. А калі я ад’язджала, то мама ўжо плакала. Мяне ўгаворвалі, у мясцовыя калгасы запрашалі. Запрашалі як спецыяліста,

заўжывёлагадоўлі. Думала, усё роўна будуць ведаць, што кулак. У школу не бралі нідзе, то з мяне будуць духі матаць. І тут матаюць. Камендант усё паадбіраў.

Я еду і адчуваю, што за мной ужо назіраюць. Трэба было ў Котласе прайсці санапрацоўку. Мы ў баню заходзім і заходзіць мужчына. Нідзе ад мужчыны гэтага не схавашся. Што яму трэба? А пасля тыя, хто паехаў на Беларусь, невядома дзе падзеліся. Во мой кум, які мяне хрысціў, паехаў на Беларусь і невядома дзе дзеўся. І шмат каго я ведала. Куды яны дзеліся? Невядома. Ну як яны маглі не даехаць?

Я еду, на нарах насупраць мяне мужчына, малады мужчына. Калі я іду ў прыбіральню, ён стаіць каля вакна. Калі я выскакваю малака там паўлітра купіць, там дзе прыпынак, на вуліцу, і ён выходзіць. Я нічога не гавару, толькі думаю.

Я прыехала ў Мінск, мяне на вакзале злавілі. Прычапіліся да мяне: “Дакументы”. Я паказала дакументы. Адзін чалавек у гражданке¹², а два міліцыянеры, гаворыць: “Адпусціце яе, я яе ведаю. Яна з маёй вёскі”. А яны: “Адпусціш, то тады не знойдзеш”. Мне гэты [чалавек у цывільным адзенні] прапаноўвае, ключы дае ад пакою. А я не пайшла. Я села на вакзале, пасярэдзіне залы, каб мяне ўсе бачылі, і начавала пасярэдзіне залы. Я іду дадому, а мяне наганяюць. А тут былі дамы разбітыя, магазін разбіты, разламаны. Тут розвальні былі. Наганяюць. Я пераходжу на той бок, і яны на той. А там наперадзе стаяць трое. Я сюды, і яны, бачу, сюды пераходзяць. А я пазычыла каляску (там нашыя сваякі былі па Магілёўцы). Я туды, яны туды. Я тады іду на прамую, ужо на сярэдзіну выйшла. А яны: адзін цап мяне за руку, а другі – за шыварат ззаду, а трэці – за рэчы. А рэчы ў мяне былі недзе 80 кілаграм багаж. Ужо

¹² Маецца на ўвазе цывільнае адзенне

мне вийся няма. Я схапіла каляску, падняла амаль што над галавой, да вакол сябе. А каляска вясковая вялікая. Вакол сябе як дала, дык яны паляцелі. Я вылецела вась туды, першы дом каля Сямёнава, тут маміна сястра жыла. Крыку нарабіла, яны ўсе выйшлі. Так тыя да лужы даляцелі. Тут была лужа вялікая.

Я паехала ў сваю вёску. З’ездзіла ў Краснае, памалілася. Паехала ў сваю вёску. Я прыехала даведацца, дзе брат Антон. Мы баяліся пісаць, што ён тут. Ён уцёк. Паехаў вучыцца ў Архангельск на слесара, а там на слесара нада было 7 класаў, а ў яго было толькі 5 класаў. І ён на дахах цягнікоў дабраўся сюды. І нам не паведамлілі. Гэты, які з ім паехаў, знаёмы, са мной працаваў яго сваяк, то той прыслаў фотаздымкі. І я паехала яго шукаць. Брат тут аказаўся, на чыгунцы вучыўся. Уладкавала цётка.

Паехала ў свой калгас. Наш сваяк, хоць далёкі, але таксама Шаціла, старшыня. Я калі прыехала, глянула на вёску, то спужалася, там толькі тры дамы. А дзе астатнія? Я ўсё ж памятую Тамашэвічы. Тамашэвічы засценак называўся, дамы ў адзін рад стаялі. Гавораць: павысылалі. Калі? Нас жа першых выслалі. Пабудаваліся двое. У адных там згарэла хата, перанеслі сюды, і другія двое. Тры дамы...

Прыехала туды, пайшла спытала старшыню. А той, што нас высылаў, ужо ў сельсавеце працаваў. Яго таксама судзілі, саслалі ў Бабруйск. Ён там ужо памёр. Я пайшла туды. Як усе збегліся! Колькі людзей! Як казалі, што я прыехала, дык там з усіх вёсак гэтых збегліся паглядзець. А ў мяне слёзы вась-так во льюцца. А валасы! Ніколі больш так у жыцці, валасы мне здавалася сталі вась так [паказвае ўверх, плача]. А яны ўсе рукі падаюць, гавораць. Адзін гаворыць: “Я ж з тваім бацькам ваяваў у чырвоных, разведчыкам быў”. Другі гаворыць: “Вот ты зайдзі ў любую хату, дзе шафа зроблена – гэта ўсё твой бацька рабіў. Дзяўчына дзе якая ішла замуж,

ён рабіў усім шафы. Вось пайдзі, якая дзе дзяўчына ішла замуж, у некаторых і цяпер вісяць вячальныя сукенкі, гэта ўсё твая маці шыла”. Тады гавораць: “Ты пайдзі, паглядзі на ферму, тут у нас малацілка стаіць, гэта твой бацька рукамі рабіў. Малацілка ваша, касілка ваша ў калгасе да гэтага часу. І веялка”.

Памешчык купіў веялку, а яны малыя пайшлі з кавалём (брат быў стрыечны яго) і чарцяжы парабілі. Каваль жалезнае рабіў, а бацька мой драўлянае. І зрабілі веялку. А раней цапамі малацілі, веялі так, і жалі толькі сярпамі. А ў нас жнейка была. Свае сажнуць і людзям давалі...

Гавораць: “Во пайдзі паглядзі!” А ў мяне валасы во так во [паказвае ўверх]. А ў мяне на душы: “За што ж вы яго? За што ж вы яго забілі?!” І мне гавораць: “Мы табе хату пабудуем. Во там пабудуем. Калі хочаш, то на тым месцы, дзе ваша хата стаяла. А вашу хату і яшчэ тры хаты забралі і сельсавет зрабілі. Таму не можам вярнуць, няма вашай хаты. Дык паставім, лес дадзім, дадзім пару ягнят, пару парасят, дадзім цялушку, усё дадзім”. А я думаю: “Божа, што я буду рабіць, нікога няма? Усё забралі, а зараз усё дадуць”...

А тады, як пайшлі ўсе, то старшыня (ён калі высылалі ў арміі быў): “Во разгагталіся! Гаварылі, што ні аднаго жывога не выпусцяць. А вот жа выпусцілі!” - жонцы гаворыць. - “А цяпер усё давай. А як усіх павыпускаюць?! Што мы будзем рабіць?” А я: “А што рабіць? Вы ж усё забралі! Усе расцяглі! Усё папрапівалі!” Я ўстала. Тады падумала і пайшла, пайшла да цёткі. Заліваюся слязьмі. Прыйшла да цёткі, цётка вярнулася, а ў іхнім доме школа. Яна ўладкавалася школу прыбіраць, так там была такая хацінка, кухня, яны на гэтай кухні жылі. Я кінулася на ложак. Так плачу, так плачу. А яе муж гаворыць: “Чаго ты так плачаш? Як табе тут так дрэнна, то едзь у сваю Тойму. Табе там добра было, вась і едзь”. Сюды прыехала, зноў едзь! Я і думала з’ехаць, толькі не туды. Там ужо ўсе, хто

паварочаўся, пазабіралі сем’і. Я плачу, нічога не гавару. Гавару: “Паеду!” Цётка гаворыць: “Пойдзем паглядзім на могількі сходзім”.

Пайшлі на могількі, яна гаворыць: “Вот гэта Альгерд пахаваны”. А чаму ж Альгерд? Я гавару: “А чаму ж самая большая магіла? Ён жа маленькі быў, тут жаночыя меншыя магілы”. Татавы дзве сястры, бабуля і дзядуля, чатыры магілы. Чатыры і стаяць. І самая вялікая магіла Альгерда? Каб яна хоць на меншую паказала. Дык я гавару: “Чаму самая вялікая?” У мяне адразу ўпала падазрэнне. Справа ў тым, што нам на Поўнач не пісалі, куды ён дзеўся, як у ваду кануў. Паглядзелі. Прыйшла. А тады мне пала думка, што ён жывы. А хто б мяне тут на вакзале сустракаў? Ключы даваў? Ага! Мяне ж таксама хацелі ўдачарыць. Значыць, яго таксама нехта ўсынавіў! А раз ён прыехаў сюды, тут памёр, значыць павінна недзе ж магілка быць. А я палічыла, што няма тут яго магілкі. І ў мяне пала думка, што той на вакзале – гэта мой брат. А тое, што яго інакш завуць, прозвішча, то мне таксама гаварылі змяніць прозвішча і ўзяць яго імя па бацьку [таго, што ўдачарыць хацеў], а імя якое хочаш. У мяне ў мазгах усё круцілася: а хто б мне чужы ключы даваў? а хто б мяне абараняў чужы? У Беларусі гэтага няма. І вось мне зарадзілася думка, што брат мой жывы і ўсё тут.

А гэтыя ўсё наказваюць і яны ўсё прыходзяць на мяне глядзець. Адны¹³ прыходзяць, гавораць: “От мы хоць пажылі пры немцах. І пажылі як высылалі. Хоць паелі. Каб яшчэ высылка ці вайна, хоць пажылі б”. А я гавару: “Пажылі б, добра пажылі б! А каб цябе?” Дык яна: “А мяне за што?” Я сяджу ў хромавых ботах, у мяне паліто было, шапачка была. Мне мама на казла вымяняла там паліто. Козы мы трымалі. То была апранута. Не тое каб шыкарна, але апранута была.

¹³ М.А.Шаціла прасіла зняць прозвішчы пры падрыхтоўцы матэрыялу да друку.

Так яна: “А ў мяне што, няма нічога. З мяшка юбка, і тая рваная. Во я ў лапцях і лапці рваныя”. Я гавару: “А што ж вы так жывяце?! Вы ж нас выслалі! А чаго ў вас тут няма?” Я старшыні сказала: “Мы ж вам дапамагалі ў тыле фронту. Усім забяспечвалі”. А ён: “Мы вас не прасілі. Пры немцах нам лепш было”. У мяне і заела: “Тут ужо не людзі, тут зверы. Лепш ім пры немцах было!” Што рабіць, што гаварыць.

Тыя, што нас высылалі, сабе ўсё бралі: куды ж яны яго дзявалі, напэўна, сабе. Забралі там кольца, гадзіннік мамін, там што. А тады мамаіна сястра паехала. А гэты быў старэйшым па вёсцы, тожа Шаціла, разам пілі-гулялі. Так яна паехала, як стала плакаць крычаць, так ён ёй кінуў там некалькі кольцаў.

Калі я вярнулася ў Тамашэвічы, казалі: “Яна, напэўна, прыехала золата сваё закапанае забраць”.

Я прыехала восенню. Родныя, я адчувала, баяліся дапамагаць, не хацелі. Нават татавай сястры муж. Ён мне сказаў: “Вось скасі, выкапай бульбу, а болей мы цябе не будзем глядзець”. І куды хочаш, туды і ідзі. Прыехалі яе дзеці (у іх доме школа была, яны жылі толькі ў куханьцы), іх пасадзілі есці, а мне: “А ты, Маня, пачакай. Во я там паставіла свінням бульбу варыцца, дык большыя чатыры бульбіны дам”. Мне такая абіда! І дзявацца няма куды. Я пабегла да другіх. Думала, там дадуць паесці. Ні чарта! Давалі зразумець, што нікому не трэба, што ўсе баяцца. Думалі, што я такая, што сяду на іх ...

Я пайшла ў Мінск. Дзе пайду, аб’яву прачытаю, мяне выганяюць. Падыходзіць афіцэр, падыходзяць то ў ваеннай, то ў міліцэйскай [форме] і мяне выганяюць. Я прыйшла, набіралі ваенную часць, я думаю: пайду. Узяла дакументы, пайшла ў ваенкамат. Мяне бяруць. Тут выходжу, а гэты мне: “Іш куды захацела! Там усіх салдат з розуму пазводзіш”. Я гавару: “Так памажы мне ўладкавацца”.

Я пайшла ў калгас. Думаю, я ў гэты не пайду, а ў суседні. Я не разумела, што яны ўсе ведаюць. Там быў бацькі сябар, ён нас пасля і раскулачыў. З бацькам піў, у нас рос яго сын... Ён нас і выслаў. Я гляджу і не магу пазнаць: тата мой ці не, тата мой ці не? Ён жа як памёр, мне ўсяго дзевяць гадоў было.

Я як перахварэла, я не стала людзей пазнаваць. Не ведаю чаму. Прыйшлі тут на балоце і сядзяць, я бачу, што сядзіць мой бацька з маім братам. Во сапраўдна бачу: мой бацька з маім братам. І я думаю, мой жа бацька памёр, я ж сама была на могілках, сама бачыла. А чаму я бачу? Бацьку бачу...

Я сказала яму, што ўсе паўміралі, [расказала] як выслалі. Ён: “Ну добра, працуй”. Я працую, але брыгадзір настолькі была... Быццам веруючая, быццам сябры, з маім бацькам вучыліся, настаўніка наймалі, што хадзіў па хатах (аднаго настаўніка на некалькі вёсак, вучылі старэйшых, а старэйшыя ўжо малодшых). Дык во, я карове пакладу сена, яна выме сваім аддасць. Мае каровы сталі горшыя. Тады маіх кароў пераводзяць са Станкоўшчыны ў Чарналескі. Там паша паміж вёсак, а гэта дарогі. Што каровы будуць есці? Мае каровы, я бачу, зусім галодныя. Я пайшла ў праўленне калгаса. Віка расце, яе ж заворваюць. “Дайце мне пакасіць віку каровам, каровы галодныя зусім”. Яны: “У нас няма людзей каму касіць”. Я гавару: “А мне не трэба людзей. Я сама скашу і сама прывязу”. Я падаю, а тады малако сюды вязу. Я стала, накашу цэлы воз. Каровам як раскіну. Мае каровы сцаць малаком. Я гэтым і гавару, што з бацькам некалі былі, далі прытулак мне, узялі на кватэру: “Наце вам бідон малака, а гэта ўжо мне”. Бідон яны бралі ад мяне, бо іх каровы амаль нічога не давалі. Нашы мясцовыя каровы былі маленькія. А гэта нямецкія ў мяне, вялікія, рабыя: чорныя з белым.

Пра мяне тут раз і ў газету напісалі, у “Савецкую

Беларусь”. Прыязджае сусед і гаворыць: “Пра цябе перадавалі па радыё”. Я гавару: “Хопіць з мяне здэкавацца!” Пасля ён і газету прыносіць. Я тут на ферме зімой нашу гэты корм, гавораць, Галенчык прыехала, гэта была на пасёлку загадчыца садзіка, і з Райзо, з Масквы. А я абарваная-абарваная. Целагрэйка ўся абарваная. Не было ў мяне яшчэ нічога. А тут фуражная скрыня стаяла, я за гэтую скрыню і схавалася. Тут пытаюць: “Дзе? Вот жа была, вот жа была. Вот нядаўна была”. І мяне знайшлі за скрыняй і выцягваюць. Усе падыходзяць. І Галенчык за рукі, і гэтая з Райзо за рукі, і з Масквы за руку, і старшыня за руку, і загадчык. Усе за руку са мной здароваюцца. “Вот мы тут прыехалі. Ты добра працуеш. Ты зрабі так, як там зрабіла на Поўначы”. А я гавару: “Адкуль вы ведаеце?” Яна гаворыць: У “Правде” ж пра вас пісалі, а тут чыталі”. А я не думала, што адтуль, з Поўначы “Правда” сюды патрапіць. Пра мяне пісалі ў мясцовых газетах, ну і ў “Правде” пісалі. Мне прапаноўвалі заўжывёлагадоўлі ў калгас “Гастэла”, туды як я прыехала. А яны аказваецца па газетах мяне знайшлі. Я адмовілася. Ды там нашы людзі былі. А тут будуць “кулак” да “кулак”. Кулак, гэта чорт ведае што. Не, я адмовілася. Тады там мне прапануюць брыгадзірам, ці што. А я: “Не!” А гэтая брыгадзір як разыйшлася. Яе праца. А мяне - увесь фураж цягаць, ваду наліваць кожны раз адна за ўсіх. У мяне кроў з носа лілася. Я захварэла зусім. Адна падыходзіць да мяне і гаворыць: “Вось курсы ёсць у Мінску на рахункаводаў. Колькі ты тут будзеш мыкацца, колькі над табой будуць здэкавацца”. А тут не выйшаў яшчэ гэты, што корм возіць, то я мусіла вазіць, калі ён не выходзіць. “Пайдзі, скажы старшыні”. Я пайшла, сказала, і паехала капусты, што засталася, насекачы жывёле, ужо восень была. Трэба ж падкармливаць. А прыляцеў загадчык, ды схапіў тапор, да на мяне: “А ты, кулацкая морда, да змагла ўсё, а чаму сама не навозіш?” “Я важу, - гавару, - колькі магу”. А ён з тапаром. А

я такая мощная была, рукі схапіла, з гэтым тапаром возімся. Ён жа мужчына. Ну і не далася. Прывезла гэтую капусту, як стала плакаць. Тады ён прыляцеў сюды, і мяне ўсякімі словамі, матамі. Якой толькі гразі на мяня не гаворыць. А я, што я буду гаварыць. Я толькі: “І вам то самае, і вам то самае”. А ён: “Што?” Я: “Усё, што вы гаворыце, то ўсё вам”. Так ён плюнуў, паляцеў. Тады прыйшоў старшыня, так брыгадзёр гаворыць: “Не трэба было ўжо так, і з тапаром, і ўсякія маты-пераматы”. Ён стаіць, маўчыць. Куды мне тут заставацца?

А тут гэтыя курсы. Я пайшла ў сельсавет. Мне ўжо давалі месцы: тут брыгадзірам, а тут гэта. Я гавару: “Дайце мне даведку на атрыманне пашпарта, я хачу паступіць вучыцца”. - “А, вучыцца, гэта добра, добра”.

Я прыехала ў Мінск, атрымала пашпарт. Ужо прыехала мая мама, у 48-м годзе яе адпусцілі. За мяне мама даіла, а я раніцай падаю, а вечарам еду. Так мама даіла. У яе рукі хворыя, у яе адарваныя ад пазваночніка ўсе вантробы ад цяжкай працы. Але яна даіла адзін раз, а я два разы [у дзень].

Я ўжо вучылася. Павучылася, іду дадому. А мяне ловяць. Яны хацелі мяне пад цягнік кінуць. Ужо не ўтрох, а ўчацьвярох ля вакзала у гэтым парку злавілі. Адзін гаворыць: “Спусцім пад люк”. А другі: “Не трэба пад люк, я з ёй распраўлюся”. Збегаў некуды, прыбег. Аказваецца ён збегаў на вакзал, даведаўся, калі цягнік будзе ісці. І вось вядзе мяне. Ідзём мы з ім пад руку. Яны былі ў маске, я іх нікога не ведала. Ну я іду і думаю: як толькі будзе ісці цягнік, я за яго схаплюся і не выпушчу з рук, ужо пад цягнік, то абое пад цягнік. Ну атрымалася так, што цягнік не ішоў. Яны казалі, каб я з’явілася ў гэты ж час заўтра тут. Але я не прыйшла. Я ў цёткі жыла тут на кватэры, а пасля ноччу ехала кароў даіць, а яны не ведалі. Прыйшла, а цётка гаворыць: “Што так позна?” Я не сказала, баялася.

Я нікаму ніколі не гаварыла, што, дзе, як.

І тады папутнай [машынай] туды, вечарам вучуся, а ноччу прыязджаю дадому. Адкуль у мяне толькі сілы браліся? Сама не ведаю. А гэтая брыгадзір гаворыць: “Іш, захацела месца захапіць”. Я гавару: “Не трэба мне ваша месца. Я ўжо тут не працую, я ўжо ў Мінску”. Яна як паляцела, да сказала старшыні. А старшыня мяне шукаць, не могуць знайсці дзе. Яны два гады не маглі знайсці мяне. Я ўжо два гады адпрацавала ў арцелі, пасля на велазаводзе. То яны на велазаводзе мяне знайшлі.

А ў мяне прыпіска была сельская, але галоўны бухгалтар сказаў: “Я з калгасу не браў, мы яе ўзялі з арцелі”. І мяне не аддалі. Я тут стала працаваць. Пайшла на курсы, вучылася.

Калі арганізоўвалі курсы, спыталі: “На якой мове выкладаць?” Я думаю, калі на беларускай – я не пайду. Я ж не ведаю. Усе закрычалі: “На рускай”. Ага, на рускай, значыць, я буду. Задаюць задачу, і ніхто не рэшыць, толькі я падыму. “Ага, Шаціла, ідзіце патлумачце, як вы рашылі”. Я пайду раскажу, расчарчу ўсё, правіла раскажу. А мне: “А дзе вы вучыліся?” Я гавару: “У Архангельскай вобласці, у Горке вучылася”. “Дык во, ведайце, у беларускіх школах гэтую арыфметыку не выкладаюць, таму ні адзін чалавек не рашыў”. У мяне ўсе спісваюць, адзін другому перадаюць. Так усе і паканчалі. Курсы платныя былі. Я плаціла 450 рублёў. Шэсць месяцаў курсы былі. А хто куды пайшоў, нідзе не змог працаваць. Я ўладкавалася ў арцель “Красный партизан” у Красным урочышчы. Шыць вярхі да ботаў, рабочы абутак, бацінкі. У мяне добра атрымлівалася, ужо вучнёўскі скончыла, стала шыць. А тут, хто іх ведае, адкуль яны даведаліся, гавораць: “У вас ёсць, што вы канчалі курсы, памажыце зрабіць баланс. Ніяк не могуць зрабіць баланс”. Я пайшла, расчарціла, расчарціла, усё склала, баланс гатоў. Яны мне яшчэ нешта далі, я ўсё зрабіла.

Яны мяне назад не пускаюць. Я дні тры ці чатыры сядзела плакала: не пускаюць назад працаваць. І так прыйшлося мне там працаваць. А ў бухгалтэрыі 600 рублёў у той час аклад, а там я да 1000 зарабляла. У мяне мама хворая ў вёсцы, а я голая, няма ў мяне нічога, за кватэру трэба. Брат асобна жыву, вучыўся ў чыгуначным, пасля яго ў армію ўзялі. Яго неяк памылкова раней на два гады ў армію ўзялі. Яму прапанавалі звыштэрмінова, кватэру давалі. Ён напісаў, каб я і мама ехалі туды, да яго. А я напісала, што я ўжо наездзілася па свеце і нікуды не хачу ехаць. А мама хай як хоча. А мама ў плач: “А матка дык як хоча, а яна не паедзе”. А тут маму маю ўзялі ў калгас.

Я паехала у касцёл, мяне выклікаюць¹⁴ да ксяндза. Я заходжу. Ён мяне пытае: “Колькі ў вас адукацыі?” Я кажу: “Два класы”. Ён гаворыць: “Падманваеш! У цябе 7 класаў. Дзе працуеш?” Я гавару: “Дзе давядзецца”. Мне гавораць: “Мы ведаем, што ты на велазаводзе працуеш”. Мне адразу стрэльнаў у галаву: “Я прыехала маліцца! А чаго мяне пытаюць дзе працуеш?” “Дзе жывеш?” - “У Мінску”. “А колькі насельніцтва?” А я нешта сказала 5 тысяч. Нешта сказала зусім такую смехатворную лічбу. Тады яны пытаюць: “Колькі на заводзе працуе чалавек?” Я ведала, што недзе 18 тысяч. Але я сказала: 1,5 тысячы. Я задам наперад так усё гаварыла, каб яны зразумелі, што са мной няма чаго гаварыць. Тады яны давай: “Якія цэхі, як працуюць?” А я ўсё наадварот. А гэты тады закрычаў: “Вон з касцёла, недавярка!” І выгналі мяня з касцёла. А я падумала: бандыты! Гэта яны хацелі выгнаць мяне з велазавода. А велазавод мяне вельмі цаніў. Не было такіх матэматыкаў. І я з аўтаматам, лічыльная машына такая, па ўсіх цахах хадзіла. У той цэх выклікаюць, у той. Паўсюль разлікі рабіла.

¹⁴ М.А. Шаціла ўжыла дзеяслоў: “вызываюць”.

Маміна сястра была падпольшчыцай, Ламака Марыя Францаўна. Яе муж пасля пагіб. Яны былі тут парцізаны, падпольшчыкі. У яе было знаёмых шмат. Маю маму ведалі тут усе, яна ж тут з Калядзіч. Яе ўзялі ў калгас. А мы нешта ўжо нажылі: карова была, свінні былі, куры былі, козы завялі. Мама гаворыць: “Давай будзем будавацца”. І пакуль ісці пад горад мы ўжо пабудаваліся, вось гэты дом пабудавалі¹⁵. Я адна яго будавала. Мама была там у вёсцы, а запісана была тут у калгасе. Ну і пабудаваліся. Скідалі хату, яна са старога ўсяго. Ну, адным словам, пабудавалі, абклалі, живём. А брат дэмабілізаваўся, прыехаў сюды. Тут ён не пайшоў на чыгунку (а ў яго быў ужо пяты разрад), пайшоў на трактары, падгаварылі яго, а там толькі чацьвёргты разрад. І так ён мала атрымліваў. І ён паехаў у Магадан у заробкі. А калі мама захварэла ўжо, ляжала, так далі тэлеграму яму, ён прыехаў і тут застаўся. Вось ён атрымаў кватэру, тут працаваў на СКБ, буйным прадпрыемстве, у яго шмат узнагарод таксама. Яго цанілі як добрага спецыяліста. Мяне тут узнагародзілі на велазагодзе толькі за доблесную працу, зноў далі другую, але тую ж мне не аддалі “За доблестный труд в годы войны”.

Я больш за 26 гадоў на велазагодзе працавала. Як я трапіла на велазагод? Галоўны бухгалтар гэтага завода гаворыць: “Усё добра, але няма такога чалавека, які б арыфметыку ведаў”. А гэтая, што са мной займалася на курсах, гаворыць: “Я ведаю такога чалавека”. Ён гаворыць: “Скажыце, каб прыйшла”. А мне напісалі матэрыяльны ўлік здаць, прыняць зарплату там у арцелі. Перастаноўка бухгалцераў. А я матэрыяльны ўлік здала, а зарплату не прыняла. 600 рублёў, што ж гэта. Прышла, гэты бухгалцер са мной пагаварыў-пагаварыў. Гаворыць:

¹⁵ Зараз гэта вул. Сямёнава ў г. Менску.

“Ідзіце працаваць”. Я гавару: “Не адпускаюць. Не аддаюць дакументы”. А тут ужо бухгалтарскія курсы. Яны 6 месяцаў, і ўжо 4 правучыліся, засталася толькі 2. Гаворыць: “Ідзіце, займайцеся, працаваць будзеце”. Я гавару: “Як так?” Ён: “Сілай нікога не прымусяць. Здалі, значыць здалі, а не прыняла, правільна зрабіла. Аддадуць дакументы”. Яны пасля мне і аддалі. Я пайшла. А ўжо прайшлі ўсе прадметы, засталася толькі два прадметы – бухгалтарскі ўлік і яшчэ адзін. Я здала. А там нам ужо атэстаты даваць. А ў мяне там нічога не здадзена, ніякага прадмета. Я гавару: “Здам”. Я рыхтую-рыхтую, чытаю, вучу. Выйду, дайду вось туды да рэчкі, не, яшчэ нешта я не ведаю. Яшчэ пайду вучу. Пайду на працу, а я працавала ўжо на велазабудзе, але ў мяне атэстата не было. А пасля пайшла, дзе гэтыя курсы праводзяць і кажу: “Дазвольце мне здаць бухгалтарскі ўлік”. “Добра, а што вы будзеце здаваць?” А ў мяне чатыры прадметы не здадзены. Гавораць: “Што будзеце здаваць?” - “Усё буду здаваць”, - гавару. Пасля яны два-тры пытанні задаюць, я адказваю. Наступны – адказваю, тады трэці – адказваю, чацьвёрты... Эканоміка, здаецца, прадмет называўся, так яе ніхто больш чым на тройку здаць не мог. То настаўніцу абвінавачвалі. А я здала, так яна ажно падскочыла і ў далоні: “Бачыце, можна знаць. А вы гаворыце, што я дрэнна выкладаю”. Яны гавораць: “Мы такога больш не бачылі, усе чатыры прадметы здала за адзін раз. Мы паглядзім, каб далей вучылася. Правэрым”.

Я пайшла вучыцца. А што вучыцца. Беларускай мовы я не ведаю. Я захварэла, пайшла ў бальніцу. Яны гавораць: “Не з вашым здароўем вучыцца”. А я беларускай мовы не ведаю. Літары быццам бы падобныя. А я не ведаю. Так я кінула вучыцца. Працавала на велазабудзе.

У 78-м годзе пайшла на пенсію.

Фота 1. Сям'я Адольфа Шацілы перад высылкай. Эмілія і Адольф Шацілы з дзецьмі: Лянгінай (сядзіць), Марыяй і Альгердам

Фота 2. У высільцы. Эмілія Шаціла з дзецьмі: Антонам (стаіць на табурэтку) і Марыяй

Фота 3. Пасля вяртання. Эмілія Шаціла (сядзіць) з дачкой Марыяй і сынам Антонам

Кніжныя анатацыі*

Спадчына Беларусі: Скарбы = Heritage of Belarus: Treasures.
Мн., 2007 – 320 с.

УП “Менская фабрыка каляровага друку” у чарговы раз скарысталася сваёй выдавецкай ліцэнзіяй. Вынікам стаў каляровы фотаальбом “Спадчына Беларусі: Скарбы”, складальнікамі якога выступілі тэлеведучы і кандыдат эканамічных навук Аляксандар Аляксееў, які нарадзіўся ў 1978 г. у Казані, і тэлежурналіст Алег Лукашэвіч, які нарадзіўся ў 1972 г. у Ляхавічах. У звестках пра аўтараў абодва пазіцыянаваныя як фотамастакі і супрацоўнікі Беларускага тэлебачання. Наклад узгаданага вялікага фармату шыкоўнага выдання ў цвёрдай вокладцы складае 3000 экз. Ён выйшаў як працяг папярэдняга “архітэктурнага” альбому “Спадчына Беларусі” (2004 г., у 2005 г. аўтары альбому сталі лаўрэатамі прэміі “За духоўнае адраджэнне”).

Аб’ектыўна маем: 1) 232 добрай якасці каляровых фотаздымка вырабаў з каштоўных металаў; 2) анатацыі да іх (месца вырабу, асноўны метал, датыроўка, тэхніка выканання); 3) месца захоўвання (для дзяржаўных музеяў). Беларускі тэкст дублюецца ангельскім. Гэта пазітыўныя рысы.

Зараз пра негатыўныя. Месца знаходкі не падаецца. Спасылка на аналагі няма. Пэраліку публікацый рэчы няма. Памеры рэчаў не прыводзяцца. Сціплы спіс выпадковай літаратуры. Па прабірных клеймах і клеймах майстроў падбор літаратуры мінімальны. Прыватныя калекцыі адсутнічаюць – выкарыстаныя дзяржаўныя музейныя зборы

* Аўтар Іван Сінчук (Менск)

і рэчы з праваслаўных і каталіцкіх прыходаў. Падбор рэчаў выпадковы. Які-небудзь аналіз-агляд збораў адсутнічае. Назва “Спадчына Беларусі: Скарбы” абсалютна не адпавядае зместу – гаворка ідзе проста пра срэбныя і залатыя рэчы рознага паходжання, якія зараз знаходзяцца на тэрыторыі Беларусі, а не пра скарбы. Палі выдання засмечаныя віньеткамі. Забаўкі аўтараў з “Фоташопам” часам рэжуць вока. Сустрэкаюцца няправільна размешчаныя рэчы (у выпадку манет гэта проста катастрофа: нават арыентаваныя бываюць, як у экспазіцыі Нацыянальнага музея Беларусі – дагары нагамі). Аўтары не з’яўляюцца спецыялістамі. Які спецыяліст назаве вялікага князя Вітаўта проста літоўскім князем Вітаўтам і не папярхнецца? Ці будзе падтрымліваць найўную версію пра падарунак крымскім ханам Хаджы Гірэем срэбнага пояса (са знойдзенага ў Беларусі ў в. Літва грашова-рэчавага скарбу) вялікаму князю Вітаўту, створаную на падставе несумленных спекулятыўных домysлаў.

Асабліва мне не спадабаліся наступныя радкі, якія не магу не працытаваць: “Усе правы на альбом належаць аўтарам. Нічога з яго не можа быць перадрукаванае, закладзенае ў кампутарную памяць або скапіраванае ў якой-небудзь форме – электроннай, механічнай, фота або магнітным запісам без пісьмовага дазволу аўтараў”. Паколькі я ніколі нікому не перадаваў сваіх выключных правоў на інтэлектуальную спадчыну адносна аб’ектаў, якія друкуюцца ў гэтай кнізе, то маю нагоду зараз гэта зрабіць. Паважаныя чытачы, не звяртайце ўвагі на цытаванае папярэджанне. Карыстайцеся, прынамсі, маімі вызначэннямі, якія ўжытыя ў альбоме. Больш таго, мяркую, што выпускнік журфаку і тэлежурналіст не былі ў стане вызначыць і ўсе астатнія рэчы. Нават мне, прафесіяналу, прыйшлося для вызначэння нясвіжскага і гарадзенскага

кубкаў набываць вельмі дарагія замежныя кнігі. Паколькі аўтары без спасылкі выкарысталі чужыя вызначэнні, то, мяркую, можна безганарарна ўжываць і іхнія фотаздымкі. Цень на цень, як бы мовіць.

Пра фінансаванне – альбом выдадзены пры падтрымцы Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь. І чакаецца працяг – гэта серыя выданняў “Спадчына Беларусі”.

А водгукі ў афіцыйнай прэсе на альбом безумоўна добрыя, нават узнёслыя...

Архив еврейской истории. Т. 1. Москва, 2004 – 456 с.;

Архив еврейской истории. Т. 2. Москва, 2005 – 464 с.;

Архив еврейской истории. Т. 3. Москва, 2006 – 408 с.;

Архив еврейской истории. Т. 4. Москва, 2007 – 375 с.

Штогоднік “Архіў жыдоўскай гісторыі” прызначаны для публікацыі крыніц і даследаванняў па гісторыі расейскіх і ўсходнееўрапейскіх жыдоў. Кожны том дзеліцца на ўспаміны і дзённікі, даследаванні, дакументы. У канцы тома змешчаныя ангельскія рэзюме. Выходзяць кнігі ў вядомым расейскім выдавецтве РОССПЭН пад грыфам Міжнароднага даследчыцкага цэнтра расейскага і ўсходнееўрапейскага жыдоўства.

У першым томе змешчана публікацыя дакумента пра палітыку савецкай улады ў дачыненні да юдаізму ў Заходняй Беларусі, якая падрыхтаваная Я.С.Розенблатам. Ураджэнца пінскага Моталя, першага прэзідэнта Ізраіля Хаіма Вейцмана ўскосна тычыцца публікацыя Г.В.Костырчанка, прысвечаная справе Марыі Вейнцман 1953 г. (“Сястра адказала за брата”). (Матэрыялы справы даступныя ў электронным выглядзе ў “Асабістым архіве А.М.Якаўлева” – <http://www.idf.ru/documents/advsearch.jsp>). У даследаваннях размешчаны артыкул Д.З.Фельдмана аб віцебскім штадлане

(з іўрыта – хадатай) купцы Цалку Файбішовічу.

У другім выпуску звяртаюць на сябе ўвагу артыкулы: Петрухіна У.Я. пра жыдоў у старажытнарускіх пісьмовых крыніцах, Кельнера В.Я. аб вядомым гісторыку жыдоўскага народа Дубнове С.М. (1860 - 1941 г.), які нарадзіўся ў Мсціславе. Полян П.М. у сваёй працы пераносіць пачатак халакоста на тэрыторыі СССР з прынятай даты – студзень 1942 г., на пачатак савецка-нямецкай вайны, калі сістэматычна ў абавязковым парадку расстрэльваліся ваеннапалонныя-жыды. Публікацыя А.Е.Хаеша тычыцца высялення жыдоў Летувы ў 1915 г. з зоны баявых дзеянняў – адной з мала вывучаных тэмаў першай сусветнай вайны.

У трэцяй кнізе беларускага чытача напэўна зацікавяць артыкул Фельдмана Дз.З. пра развіццё ўзнагароднай сістэмы для юдэяў у Расейскай імперыі і добра структураваная праца Смілавіцкага Л.Л. аб рэлігійным жыцці жыдоўскага мястэчка на прыкладзе беларускага Турава.

У чацвёртым томе друкуюцца ўспаміны С. М. Дубнова пра стварэнне Жыдоўскага гісторыка-этнаграфічнага таварыства; глава з успамінаў чырвонага камісара В.С. Ржэзнікава “У польскім палоне”, даследаванні па гісторыі жыдоў у Старажытнай Русі, аб удзеле расейскага жыдоўства ў рэвалюцыйных падзеях 1917 - 1918 г.

Мировой кризис 1914 - 1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства. Москва, 2005 – 448 с.

Матэрыялы канферэнцыі “Сусветны крызіс 1914-1920 гадоў і лёс ўсходнееўрапейскага жыдоўства” выдадзеныя пад грыфам Міжнароднага даследчыцкага цэнтру расейскага і ўсходнееўрапейскага жыдоўства накладам 1000 экз. Кніга ўтрымлівае 22 артыкулы. Беларускі гісторык напэўна зверне ўвагу на тэксты пра праблемы першай сусветнай вай-

ны. Шусцер Ф. напісаў аб антызаконнай дзейнасці ў ваенныя гады (кантрабанда, шпіянаж, прастытуцыя); Гольдзін С. пра прычыны фарміравання негатыўнага стэрэатыпу жыдоў у расейскага камандавання; Піваварчык С. па матэрыялах Нацыянальнага гістарычнага архіву Беларусі ў Гародні – пра жорсткія прэвентыўныя меры па прадухіленню дзейнасці на карысць ворага, якія былі прынятыя да жыдоў як этнічнай групы; Будніцкі А. аб фарміраванні нацыянальных жыдоўскіх адзінак у Чырвонай арміі і ўзнікшых у выніку праблемах неталерантнасці; Мочалава В. пра адносіны жыдоўскіх інтэлектуалаў да вайны, якая была для жыдоў, што апынуліся па абодва бакі фронту, братазабойчай.

Пир–трапеза–застолье в славянской и еврейской культурной традиции. Сборник статей. Москва, 2005 – 255 с.

Зборнік артыкулаў працягвае “параўнаўчую” серыю цэнтра навуковых супрацоўнікаў і выкладчыкаў юдаікі “Сэфер” і Інстытута славяназнаўства РАН. Раней выйшлі: “От бытия к исходу. Отражение библейских сюжетов в славянской и еврейской культурной традиции” (1998); “Концепт греха в славянской и еврейской культурной традиции” (2000); “Концепт чуда в славянской и еврейской культурной традиции” (2001); “Между двумя мирами: представления о демоническом и потустороннем в славянской и еврейской культурной традиции” (2002); “Свой или чужой? Евреи и славяне глазами друг друга” (2003); “Праздник-обряд-ритуал в славянской и еврейской культурной традиции” (2004). Як і матэрыялы папярэдніх канферэнцый праекту па вывучэнню міжкультурнага юда-хрысціянскага дыялога, зборнік выйшаў накладам 500 экз. і фінансаваны “Джойнт” сумесна з Міжнародным даследчыцкім цэнтрам расейскага і ўсходнееўрапейскага

жыдоўства.

З 14 артыкулаў варта пералічыць хоць некаторыя, што адносяцца непасрэдна да жыдоў-літвакоў. Пачынаецца зборнік з артыкула Федотавай Е. пра сакральную трапезу па тэкстах Торы і Новага Запавету. Артыкул Мачалавай В. тычыцца поглядаў польскіх аўтараў 16 - 18 ст. на жыдоўскія харчовыя правілы і забароны. Артыкул польскай даследчыцы Міхалоўскай А. прысвечаны “інструкцыям” 16 - 18 ст. па трапезе літоўска-польскім жыдам (адзіны ў зборніку на ангельскай мове). Белова А. піша пра фальклорную славянскую інтэрпрэтацыю жыдоўскіх харчовых прадпісанняў. Дабравольская В. паведамляе пра харчовыя нарматывы як форму этнічнай ідэнтыфікацыі. Этнічныя суседзі міжволі звярталі ўвагу на розніцу ў традыцыях харчавання, таму гэтая тэма ці не найчасцей узгадвалася, а самі традыцыі аўтаматычна выступалі этнічным маркерам. Аўтарамі абмяркоўваюцца і непазбежныя кулінарныя запазычанні і іх межы, якія для жыдоў вызначаліся відавочнымі забаронамі (кашрут), традыцыямі ўжывання асаблівых святочных страў і спецыяльнымі законамі гатавання ежы.

Матэрыялы двенадцатай ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Ч. 1. Москва, 2005 – 464 с.; Матэрыялы двенадцатай ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Ч. 2. Москва, 2005 – 464 с.

У першым томе матэрыялаў дванаццатай канферэнцыі па юдаіцы ў раздзеле “Сацыялогія. Дэмаграфія. Псіхалогія” прыцягвае ўвагу артыкул Вассермана Ю. аб дынаміцы ксенафобных устаноў у часе. Выснова вельмі непрыемная – для групы, якая вырасла ва ўмовах вялікага горада і

мае невысокі ўзровень адукацыі, характэрная наступная залежнасць: чым больш маладым з’яўляецца пакаленне, тым больш для яго ўласцівая ксенафобная арыентацыя. З другога боку, гэта сведчыла пра ўзрост самасвядомасці расейскага гарадскога насельніцтва, больш таго, у адрозненне ад схемаў утварэння нацый канца 19 – пачатку 20 ст. носьбітамі этнічнай актыўнай самасвядомасці з’яўлялася не інтэлігенцыя і дробныя прадпрымальнікі, а жахлівы новы слой – ніякіх і малаадукаваных.

Другі том пачынаецца з раздзела “Археалогія”. У ім увагу беларускага чытача прыцягвае артыкул летувіскага даследчыка П. Блажэвічуса аб свінцовых ваўчках-костачках з літарамі іўрыта – дрэйдлах, якія з’явіліся ў Еўропе ў 15 ст. Аўтар датуе “літоўскія” дрэйдлы 17 – 20 ст.

У раздзеле “Жыды ў Цэнтральнай і Ўсходней Еўропе” Пашкевіч А. піша пра узаемаадносіны сеймавых фракцый нацыянальных меншасцяў і жыдоў у Польшчы у 1922 – 1927 г., Вашчук Дз. аб спецыфічных жыдоўскіх судовых нормах у ВКЛ другой паловы 15 – першай трэці 16 ст., замацаваных прывілеем, Мацук А. пра узаемаадносіны Радзівілаў і шляхты з жыдамі-арандатарамі ў 1730-я гады. Цікавы беларускаму чытачу і матэрыял польскага аўтара Шумскага Я. пра эміграцыю жыдоў з ПНР у 1944 – 1957 г., бо падказвае, як склаўся лёс тых беларускіх жыдоў, якія скарысталіся з мажлівасці перайсці ў Польшчу пры пасляваенным “размене” насельніцтва.

Афанасьева Т. у раздзеле “Жыды ў Расейскай імперыі” гаворыць пра жыдоўскую дабрачыннасць у другой палове 19 – пачатку 20 ст. у Гарадзенскай губерні па матэрыялах НГАБ у Гародні.

У раздзеле “Антыжыдоўскія выступленні-пагромы” з трох тэкстаў два належаць беларускім гісторыкам. Розенблат Я. сваё паведамленне назваў ”Жыдоўскія пагромы ў

Беларусі ў гады грамадзянскай і другой сусветнай войнаў”. Адразу скажу, што імкненне аўтара знайсці масавыя пагромы, арганізаваныя аўтахтонным беларускім насельніцтвам, падаецца неабгрунтаваным і небяспечным. Аднясенне да Беларусі польскага мястэчка Едвабна, якое сусветна вядомае з неверагоднай жорсткасці жыдоўскага пагрому 1941 г., з’яўляецца вельмі нядобрай памылкай аўтара. Ялінская І. зрабіла даклад пад назвай “Апавяданні ахвяраў пагромаў: характарыстыка матэрыялаў пра жыдоўскія пагромы Беларусі (1918 – 1922)”. Пагромы кваліфікуюцца па кантынгенту ўдзельнікаў: дзеянні польскіх войскаў у перыяд савецка-польскай вайны, вайсковых фармацый С. Булак-Булаховіча, бандфармаванняў. На жаль, аўтарка збіваецца на бытавое вызначэнне “бандыты”, за якім для гісторыка нічога не стаіць. Застаецца ўражанне, што на тэрыторыі “чырвоных” актыўна дзейнічалі банды, якія ладзілі пагромы. Аднак сучаснікі з нагоды бандыцкага пагрому на Йом-Кіпур у 1919 г. на шклозаводзе ў Ноўках пад Віцебскам сведчаць, што пры савецкай уладзе пагромаў не было і Ноўкі – сумнае выключэнне (гл. <http://www.mish-roha.org/n18/18a07.shtml>).

**Матэрыялы трынаццатай ежгодной міжнародной
медыцынскай канферэнцыі па іудаіцы. Москва, 2006
– 544 с.**

Матэрыялы трынаццатай канферэнцыі па іудаіцы выйшлі адным томам, у якім пад адной вокладкай апынуліся біблейскія даследаванні, філасофія, літаратура і мастацтва, сацыяльныя даследаванні, гісторыя, праблемы халакоста. Амаль усе артыкулы забяспечаныя англійскімі рэзюме, часам даволі вялікімі. Беларускія даследчыкі прадстаўленыя ў “гістарычнай” частцы тома.

Соркіна І. паведамляе пра перасяленні жыдоў з сельскай мясцовасці ў гарады Беларусі ў канцы 18 - 19 ст. Цікава, што прымусовая урбанізацыя паводле “Положения о евреях” 1804 г. была нечакана прыпыненая Напалеонам, які ў 1806 г. выказаў ідэю “Вялікага Сінедрыона”, якая перапахала расейскія ўлады і часова спыніла высяленне жыдоў у гарады. Усе дзеянні расейскіх уладаў не прывялі да поўнага высялення жыдоў з сельскай мясцовасці – і ў канцы 19 ст. там іх заставалася яшчэ каля 20%. Тэзіс аўтаркі аб павелічэнні долі жыдоў у гарадскім насельніцтве ў канцы 19 ст. за кошт прымусовага перасялення з сельскай мясцовасці ніяк не абгрунтаваны і падаецца памылковым. (Класічнае правіла сцвярджае: “пасля гэтага не абавязкова ў выніку гэтага”). Аўтарка кратка адзначыла ў апошнім абзацы вельмі істотную акалічнасць для разумення гісторыі Беларусі навейшага часу – небеларускія, у выніку палітыкі царскага ўраду, гарады не спрыялі працэсу нацыяўтварэння ў беларусаў.

Сабалеўская В. паведамляе пра медыцыну ў традыцыйнай культуры беларускіх жыдоў у 19 – пачатку 20 ст. Уласна ў гэты час адбыўся пераход ад народнай медыцыны цырульнікаў да медыцыны медыкаў і фармацэўтаў з адпаведнай адукацыяй. Як ні дзіўна, да набыцця спецыяльнай адукацыі жыдоў штурхалі царскія законы, па якіх асобы з адукацыяй маглі займаць месца на дзяржаўнай службе і жыць па-за мяжой аседласці.

Розенблат Я. піша пра грамадска-палітычнае жыццё Заходняй Беларусі ў 1939 - 1944 г. з пункту гледжання міжэтнічных адносінаў. На жаль, аўтар не дае вызначэння тэрміну “грамадска-палітычнае жыццё”. Ён сцвярджае, што існуе прамая сувязь паміж ростам антысемітызму і ростам антысаветызму. Даследчык спрабуе вылучыць спецыфіку ўзнікнення міжэтнічных канфліктаў на этнічных межах

аўтахтонных нацый (беларуска-ўкраінская, беларуска-польская, беларуска-летувіская мяжа). Паколькі аўтар не ўзгадвае пінска-берасцейскіх “тутэйшых”-паляшukoў (перапіс 1931 г.), то невядома, што ён мае на ўвазе, калі гаворыць пра беларуска-ўкраінскую мяжу.

Аўтарам вызначаны асноўны у 1939 – 1941 г. канфлікт на памежжы сярод этнічных групаў у Заходняй Беларусі: канфлікт паміж жыдамі і палякамі. Але абедзве групы пражывалі па ўсёй тэрыторыі Заходняй Беларусі і пагранічныя рэгіёны тут ні пры чым (да таго яшчэ існавала дзяржаўная мяжа паміж захопленай Германіяй этнічнай польскай тэрыторыяй і этнічнымі украінскімі і беларускімі тэрыторыямі у Савецкім Саюзе).

Пазней, паводле аўтара, ў 1941 – 1944 г. ішла барацьба за дамінантнае месца ў іерархіі этнічных групаў паміж беларусамі і украінцамі з поўным выключэннем жыдоўскага насельніцтва ў выніку дыскрымінацыйнага стаўлення да яго новай нямецкай улады (трэба дадаць – таксама яшчэ і АК, УПА і савецкіх партызанаў). Дакладней, варта было б проста казаць пра сегрэгацыю і пазнейшае поўнае фізічнае знішчэнне фашыстамі жыдоўскага насельніцтва ў Заходняй Беларусі. З другога боку, пра міжэтнічную канкурэнцыю ў “юдэнратах” канцлагераў і гета гаварыць не даводзіцца. Акрамя таго, Украіна ў гэты час мела агульную мяжу з Рэйхам і палова сённяшняй Берасцейскай вобласці па нямецкаму падзелу належала да Украіны (праўда, ва ўсечаным выглядзе рэйхскамісарыяту “Украіна”, без венгерскіх Карпат і т.з. “Трансністры” і “Галіччыны”). Паколькі невядома, дзе тая беларуска-ўкраінская мяжа-зона аўтара праходзіла ў 1941 - 1944 г., то цяжка з’арыентавацца, дзе шукаць зону асноўнага канфлікту. І ніяк нельга зразумець, адкуль нечакана ўзяліся тыя ўкраінцы на тэрыторыі Заходняй Беларусі: у 1939 - 1941 г. савецкія Заходняя Беларусь

і Заходняя Украіна ўяўлялі сабой вялікія канцлагеры з абмежаванай магчымасцю перамяшчэнняў, у 1941 - 1944 г. нямецкія аўсвайсы таксама не спрыялі перасяленню народаў.

Не ўсё проста і з беларуска-польскім рэгіёнам – варта ўзгадаць, што Беласточчына ў 1939 - 1941 г. адыйшла да БССР, а пасля вайны нечакана стала часткай ПНР. І ў абодвух выпадках фігуравала этнічнае абгрунтаванне. Атрымліваецца, што беларуска-польскай этнічнай мяжы-лініі не было, а была вялікая зона пэўнай глыбіні са змешаным насельніцтвам. Аўтар не вызначае, ці лічыць Заходняй Беларуссю і “адпаўшую” пазней Беласточчыну. Як бы там ні было, а добра вядома, што канфлікты палякаў з усходнеславянскім насельніцтвам (узброеныя, з ахвярамі!) у пасляваенныя гады адбываліся на тэрыторыі ПНР уздоўж савецкай мяжы, а не на савецкай беларускай тэрыторыі. Агульнавядома, што пасля вайны менавіта на польскай тэрыторыі адбываліся і жыдоўскія пагромы.

Таксама цалкам не зразумела справа з канфліктамі ў польска-летувіскім рэгіёне – пасля перадачы Летуве Віленшчыны, якая такі паспела некалькі тыдняў пабыць беларускай, гэты рэгіён апынуўся не ў Заходняй Беларусі, а на тэрыторыі суверэннай Летувіскай Рэспублікі і Заходняй Беларусі ўжо не тычыўся.

Больш таго, добра вядома, што ў 1939 - 1941 г. усе ключавыя пасты ў Заходняй Беларусі заняла новая наменклатура, якая “з’явілася” з СССР, з этнічнага пункту гледжання большай часткаю ўсходнія беларусы і расейцы. Адбыўся экспарт эліты. Так што галоўны канфлікт і пераможца ў ім засталіся па-за ўвагаю аўтара.

Аўтар не вызначае названня ім міжэтнічныя межы як зоны і не паведамляе, на падставе якой тэрыторыі ім

зробленыя адпаведныя высновы. Артыкул, на жаль, ніякімі фактычнымі лічбавымі дадзенымі не падмацаваны і не вельмі адпавядае рэальнай этнічнай сітуацыі ў Заходняй Беларусі. У працы не выкарыстоўваюцца матэматычныя сродкі кшталту агульнапрынятага інструментарыя, стандартнага для сацыёлагаў (якія вырашаюць падобныя праблемы), што дазваляе ім аб'ектыўна паказваць адсутнасць-наяўнасць залежнасці, а таксама яе ступень (моцную-слабую) ад аднаго ці некалькіх фактараў.

Вяршыцкая Т. паведамляе пра супрацьдзеянне нацыстам у Наваградку і праблемах халакоста. Наваградскае гета вядомае беспрэцэдэнтнымі падзеямі апошняга перыяду свайго існавання: у верасні 1943 г. з яго быў зроблены падкоп даўжынёю 200 метраў і ўсе зняволеныя пакінулі гета праз яго, больш таго, 2/3 з іх далучыліся да жыдоўскага партызанскага атраду Т. Бельскага. Метадычна артыкул наваградскай даследчыцы зроблены бездакорна, вытрымліваецца простая класічная схема: пастаноўка задачы – збор звестак – аналіз – высновы.

Калі ўжо прыйдзецца трымаць у руках гэты том, то вельмі раю прачытаць у раздзеле “літаратура” артыкул Сукаватай В. “Жыды ў апавяданнях А.П.Чэхава”. Аўтарка тлумачыць традыцыйны літаратурны вобраз жыда рускай літаратуры як праяву палярызацыі канцэптаў “свой-чужы” з наданнем чужому дэманічных рысаў, на фоне якіх нацыянальны вобраз “Я” сцвярджаецца як пазітыўны. Для гэтага жыду дэлегуюцца рускія страхі і комплексы па вядомай розным этнасам і сацыяльным групам схеме стварэння “іншага”-горшага-небяспечнага. Вельмі пераканаўча і актуальна да нашых дзён.

Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860-1914 гг.: Очерки истории частного предпринимательства. Москва, 2006 – 296 с.

Кніга выйшла накладам 1000 экз. пад грыфам Санкт-Пецярбургскага інстытута гісторыі РАН. Пачынаецца яна з агляду прыватнай банкаўскай справы ў Расейскай імперыі да сярэдзіны 19 ст. і прававога рэгулявання банкірскай справы ў 1880 – 1914 г. Асновай кнігі сталі тры главы-нарысы пра трох банкаўскіх “кітоў” Расейскай імперыі апошняга паўстагоддзя яе існавання. Першы з іх прысвечаны дзейнасці банкірскага дома “І.Я.Гінцбург”, – аднаму з накірункаў прадпрымальніцкай дзейнасці Гінцбургаў. Браты Паляковы – Самуіл, Якаў і Лазар сталі героямі наступнай главы. Яны дзейнічалі ў галіне чыгуначнай справы, гандлю і банкаўскіх паслугаў. Наступны нарыс тычыцца банкірскага дома “Браты Рабушынскія”, які эвалюцыяніраваў з замкнутага сямейнага прадпрыемства да акцыянернага банка. Дынастыя Рабушынскіх перажыла Кастрычніцкую рэвалюцыю – яны працягвалі сваю дзейнасць на тэрыторыі Белае арміі поўдня Расеі і Крыму. У заключэнні аўтар даследуе ролю банкірскіх дамоў у эканамічным жыцці Расеі. Спецыфікай банкірскіх дамоў як крэдытных устаноў была адсутнасць зацверджанага ўрадам статута і права не прад’яўляць публічныя справаздачи па сваіх аперацыях. Значную частку кнігі – 70 старонак – займаюць грунтоўныя дадаткі. Пабудаваная кніга ў першую чаргу на архіўных матэрыялах, таму што аўтар заняўся не вывучанай да яго тэмай прыватных банкаў Расейскай імперыі.

Иванов А.Е. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. Москва, 2007 – 436 с.

Манаграфія падрыхтаваная і выдадзеная пры фінансавай падтрымцы Міжнароднага даследчыцкага цэнтра расей-

скага і ўсходнееўрапейскага жыдоўства. Структура кнігі даволі нязвыклая – напачатку 162 старонкі займае тэкст кнігі Іванова А.Я., а наступныя 260 – рэпрынт чатырох кніжных дарэвалюцыйных выданняў. (Шейніс Б.И. Еврейское студенчество в цифрах (По данным переписи в Киевском университете и политехническом институте). Киев, 1911; К характеристике еврейского студенчества (По данным анкеты среди еврейского студенчества г. Киева в ноябре 1910 г.). Киев, 1913; Еврейское студенчество в Москве. По данным анкеты 1913 г. Москва, 1913; С-ий Б. и К-р М. Одесское еврейское студенчество. Итоги анкеты среди евреев-студентов, произведенной в 1911/1912 учебном году. Одесса, 1913). Па сутнасці, мы маем справу з нязвыклым канвалютам з падвойнай пагінацыяй – нумарацыя старонак паслядоўна працягваецца да канца кнігі. Для аблягчэння карыстання старонкі кнігі забяспечаныя ніжнім калантытулам з назваю адпаведнай часткі “канвалюта”. У 1887 г. былі прынятыя працэнтныя нормы прыёму юдзеяў у сярэднія і вышэйшыя навучальныя ўстановы. Найбольш лаяльныя 10%-я квоты былі ў Кіеўскім і Наварасейскім універсітэтах. З манаграфіі можна даведацца пра сацыяльны партрэт студэнта, акадэмічныя праблемы, нацыянальна-культурныя пазіцыі, стаўленне студэнтаў да юдаізму і асіміляцыйных працэсаў. Пры канцы кнігі прыводзіцца паказальнік навучальных устаноў з 68 пазіцый. Паколькі на Беларусі не было адпаведных універсітэтаў, інстытутаў і кансерваторый, то жыхары “беларускіх” губерняў набывалі адукацыю якраз у пералічаных навучальных установах .

Тирош: Труды по иудаике. Вып. 8. Москва, 2007 – 265 с.

У серыі “Judaika Rossica” выдаецца зборнік артыкулаў студэнтаў і аспірантаў “Тирош”. Чарговы 8 выпуск выйшаў накладам 500 экз. Тэматычна зборнік дзеліцца на чатыры

раздзелы: рэлігійная і філасофская думка, літаратура і фальклор, гісторыя ўсходнееўрапейскага жыдоўства, сучаснае жыдоўства. Занемонец А. вырашае праблему ўзаемаўплываў хасідскага двара і праваслаўнага манастыра ва Ўсходняй Еўропе. Аспірант Інстытута гісторыі НАНБ Пашкевіч А. разглядае жыдоўскае пытанне і выбары прэзідэнта Польшчы ў 1922 г. Другі беларускі аспірант Серпухаў А. піша пра дзейнасць жыдоўскіх студэнцкіх арганізацый ва універсітэце ім. Стэфана Баторыя ў Вільні ў 1921 - 1922 г. Надзвычай цікавай з'яўляецца праца маскоўскага магістранта Курске А. пад назваю “Пратэстанцкая ці іўдзейская этыка і дух капіталізму: пазіцыі Макса Вебера і Вернера Зомбарта”. У вёрстцы тэксту зборніка ўжыты нязвыклы прыём – назва раздзела вынесена ў выглядзе дадатковых калантытулаў на бакавыя палі (левае і правае адпаведна).

Архіў мінулых выпускаў знаходзіцца ў электронным выглядзе па адрасу www.eshnav.narod.ru, пяты выпуск з пералікам артыкулаў вып. 1-5 можна знайсці па адрасу <http://www.judaicaru.org/maayan/item.php?id=468>.

Нумизматический сборник ГИМ. Т.XVII / Труды ГИМ. Вып.151. М., 2005 – 336 с.

Чарговы “Нумізматычны зборнік” Дзяржаўнага гістарычнага музея (Масква) выйшаў накладам 1000 экз. у новым вялікім “археалагічным” фармаце. Т.Ю.Стукалава падае спіс усіх чэшскіх дэнарыяў Дзяржаўнага гістарычнага музея рознага паходжання агульнай колькасцю ў 271 адзінку. Артыкул Э.Ремецаса прысвечаны манетам часу вялікага князя Вітаўта, якія ён лічыць удзельнымі смаленскімі паўдзенгамі метралогіі рускіх княстваў. Л.Квізікявічус аналізуе развіццё грашовага абарачэння Жамойцкага

Панямоння 13 – сярэдзіны 17 ст. Цікава, што для працы выкарыстоўваюцца не толькі скарбы, але і амаль 2 тысячы адзінкавых знаходак з сямі населеных пунктаў. І.Сінчук займаецца гісторыяй грошаў Вялікага Княства Літоўскага 17 – першай паловы 18 ст. па звестках абласнога Пінкаса Ваада галоўных жыдоўскіх абшчын Літвы. М.А.Шуткіна піша пра медалі Себастыяна Дадлера ў зборах аддзела нумізматыкі Дзяржаўнага гістарычнага музея. Імперскага перыяду тычацца артыкулы В.В.Уздзеннікава аб біцці расейскіх манет 18 ст. у гладкім нераз’емным кальцы, дакладней, аб антыкварнай падробцы рубля 1723 г., які нібыта біты ў такім кальцы. А.В.Храменкоў аднаўляе храналогію вырабу рублёвікаў Кацярыны I па дакументах Берг-калегіі Расейскага дзяржаўнага архіву старажытных актаў. У чарговы раз уздымаецца пытанне пра выкарыстанне заходнееўрапейскіх узораў і стылёвыя і кампазіцыйныя запазычанні на расейскіх манетах на пачатку вырабу “правільнай” манеты. Завяршае артыкул А.В.Храменкова падборка дакументаў, якія друкуюцца ўпершыню. Д.Грымаляўскайце даследуе гісторыю стварэння і вырабу юбілейнай медалі Віленскага універсітету 1828 г.

Numizmatika, 2006. № 21 – 266 s.

Апошні выпуск славацкага часопіса “Нумізматыка” цалкам адданы матэрыялам міжнароднага нумізматычнага сімпозіума ў Смольніку у 2005 г., які быў прысвечаны гісторыі манетных двароў. 21-шы выпуск амаль удвая большы памерамі за звычайныя і ўтрымлівае 39 артыкулаў на славацкай, польскай, расейскай, румынскай, ангельскай і нямецкай мовах.

Калі выбіраць сярод артыкулаў тыя, што наўпрост ці ўскосна тычацца Беларусі, то сярод іх апынуцца ў першую

чаргу артыкулы летувіскіх, латышскіх, украінскіх калегаў, пераважна расейскамоўныя. Э.Ремецас піша пра апошні манетны двор Вялікага Княства Літоўскага (1664 – 1666 г.) адкрыты на тэрыторыі Ніжняга замку ў Вільні. А.Огуй і С.Півавараў – пра падробкі білонных солідаў на Сучаўскім манетным двары ў 17 ст. А.Юў і В.Рабцэвіч – пра скарбы і гандлёвы інвентар вікінгаў на тэрыторыі Беларусі, А.Крыжаніўскі – пра прычыны абрэзвання пражскіх грошаў у Галіцкай Русі. В.Шлапіньскі і Р.Шуст – пра золотыя талеры ў архіўных дакументах 16 – 17 ст., А.Озолія – пра знаходкі шведскіх медных манет на тэрыторыі Латвіі, Б.Куклік і К.Філіпаў – пра літоўскія медныя шэлягі 1660-х гадоў і падскарбія В.Гансеўскага, К.Дуцмане – пра банк Латвіі 18 – пачатку 21 ст.

**Фонды Национального исторического архива Беларуси:
Справочник. Мн., 2006 – 302 с.**

Новы даведнік па Нацыянальнаму гістарычнаму архіву Беларусі ў Менску выйшаў у звыклым кніжным фармаце з цвёрдаю вокладкаю, невялікім накладам у 250 экз. 3 моманту выхаду папярэдняга даведніка мінула больш за 30 гадоў і ён стаў бібліяграфічнай рэдкасцю. У Нацыянальным гістарычным архіве па перыяду Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай і Расейскай імперыі захоўваецца больш за 1 млн. адзінак дакументаў, якія ўваходзяць у 3118 фондаў і 29 калекцый мікрафільмаў. Арыентавацца без надзейнага правадніка ў гэтым акіяне немагчыма. Кніга прызначаная выканаць функцыю дасведчанага дарадцы. У даведніку змешчаны кароткі, але грунтоўны ўступны артыкул пра гісторыю стварэння архіва і пэўныя групы дакументаў (А.К.Галубовіч); у канцы пададзены пералік фондаў архіва. Нацыянальны беларускі гістарычны архіў прэзентуе свае фонды па-расейску.

**Latvijas Nacionālā vēstures muzeja zinātniskie lasījumi 2004.-2006.
Rakstu krājums / Latvijas Nacionālā vēstures muzeja rakstī. Nr. 12.
Rīga, 2006 – 176 lpp.**

Дванаццаты выпуск прац Нацыянальнага гістарычнага музея Латвіі ўяўляе сабой вялікага памеру томік у цвёрдай вокладцы з каляровымі ілюстрацыямі ў канцы блока. Згодна з прызначэннем серыі, у ім змешчаны 11 прац па археалогіі, этнаграфіі, нумізматыцы, гісторыі і гісторыі мастацтва. Тэксты суправаджаюцца чорна-белымі ілюстрацыямі і забяспечаныя вялікімі англамоўнымі рэзюме.

Трэцюю частку выпуску занялі працы па нумізматыцы, якія падрыхтавалі супрацоўніцы аддзела нумізматыкі музея. Артыкул К.Дуцмане тычыцца ўплываў на тэрыторыю ў межах сучаснай Латвіі грашовага крызісу ў Германіі часоў 30-гадовай вайны 1618 – 1648 г. (у рэзюме памылкова паданы 1684). А.Озоліна піша пра цыркуляцыю шведскіх медных манет 17 – 18 ст. на тэрыторыі Латвіі. Л.Грынберга з прыцягненнем шырокага кола архіўных крыніц разбіраецца з узнагароднымі медалямі 1920 – 1930-х гадоў міністэрства сельскай гаспадаркі. Сумесны артыкул К.Дуцмане і Л.Грынберга прысвечаны падарунку прафесара права Францыска Пярна, які той зрабіў Нацыянальнаму гістарычнаму музею Латвіі і Музею горада Рыгі і мораплавання – вялікаму збору манет Лівоніі, сярод якіх ёсць надзвычай рэдкія.

Аддзел нумізматыкі Нацыянальнага гістарычнага музея Латвіі быў створаны яшчэ ў савецкія часы (падобныя структуры тады меліся ў вельмі нямногіх рэспубліках). Назапашаны вопыт дазваляе супрацоўнікам выходзіць на ўзровень абагульняючых прац і рабіць якасныя публікацыі матэрыялаў.

Карпенко Е. “Образ литой, старинный...”. Медное художественное литье XII – XX вв. из собрания Национального художественного музея Республики Беларусь. Каталог. Мн., 2006 – 176 с.

Кніга выйшла накладам у 1000 экз. у 2006 г., але ў кнігарнях Беларусі да канца 2007 г. так і не з’явілася, што насцярожвае – ці для нас яна выдавалася? Фармаат каталога вялікі, вокладка цвёрдая, папера крэйдая; 40 старонак займаюць каляровыя ілюстрацыі, 85 – чорна белыя. Дызайн кнігі, якасць ілюстрацый, паліграфія бездакорныя, але мацаванне зробленага лагінамі кніжнага блоку неякаснае. Спіс літаратуры са 150 пазіцый выглядае паважна, але літаратура пераважна расейская і апошніх выданняў не ахоплівае. Маецца кароткі слоўнік тэрмінаў і алфавітны паказчык твораў. Да каталога часам (так!) дадаецца безсэнсоўны CD, на якім запісаны ў 446 файлах занатаваныя аб’екты, але фотаздымкі спецыяльна папсаваныя надпісам “НММРБ” уоперак каляровых выяваў, да таго ж, яны не звязаныя з намерамі кнігі-каталога і не маюць атрыбуцыі.

Каталог ахоплівае 395 артэфактаў, сярод іх крыжы – 94, іконы – 206, складні – 84, іконы з урэзанымі літымі рэчамі – 11. Ніякай спробы прасачыць сувязь артэфактаў праз формы для ліцця, што напрошваецца само сабой, не зроблена. Галоўная крыніца фарміравання калекцыі музея – канфіскаты (мытні Менску, Берасця, Гародні, Смаргоні і падатковая інспекцыя Менску, Віцебскі абласны суд). Тры (!) рэчы набытыя ад уласнікаў і адна (!) з археалагічных раскопак падступіла “ў дар” (!) ад вядомага беларускага археолага Г.В.Штыхава”. Кніга падрыхтаваная загадчыцай аддзела старажытнабеларускага мастацтва Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь Карпенка А.У. Большая частка рэчаў датычыць стараабраднай культавай культуры, але не мае нічога агульнага з побытам беларускіх

старавераў. Гэта рэчы, “знятыя” з расейскіх цягнікоў і аўтамашын.

Аўтар дэкларуе, што кніга – “Каталог збораў хрысціянскага меднага ліцця НММРБ” (с. 9). Але археолагам і калекцыянерам добра вядомыя каталіцкія дэвацыйныя літыя артэфакты, праваслаўныя літыя крыжыкі 18 – 19 ст. з тэрыторыі Беларусі, якіх у каталогу няма. Атрымліваецца, што ўласна беларускіх рэчаў беларускі музей прыныцова не збірае? Больш таго – аўтар ідэі кнігі пра расейскі канфіскацыйны дырэктар музея Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь, а выдадзена яна пры фінансавай дапамозе Фонду Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь па падтрымцы культуры і мастацтва.

Средневековая нумизматика Восточной Европы. Вып. 1. Москва, 2006 – 188 с.

Першы выпуск зборніка “Сярэднявечная нумізматыка Усходняй Еўропы” прысвечаны 75-годдзю М.П.Сотнікавай. Зборнік пачынаецца спісам прац юбіляра з 85 пазіцый. Наклад зборніка 600 экз, цвёрдая вокладка, якасная папера і чорна-белыя ілюстрацыі.

З 11 прац першага выпуску зборніка 4 непасрэдна тычацца гісторыі Вялікага Княства Літоўскага.

Артыкул В.В.Зайцава даводзіць, што Свідрыгайла, які пасля ад’езда ў сярэдзіне 1408 г. у Маскоўскую Русь атрымаў у кармленне Уладзімір, Переяслаўль, Юр’еў, Валок, Ржэў і палову вялікакняскага дамена Каломну, пакінуў нумізматычнае сведчанне свайго выключнага месца ў маскоўскай іерархіі. Гэта манеты з яго контрмаркаю, якія біліся нядоўга – да ад’езду ў пачатку 1409 г. у Літву пасля нашэсця на рускія гарады залатаардынцаў пад кіраўніцтвам эміра Едыгея. Д.Грымалаўскайце робіць грунтоўны агляд

сучаснага стану даследаванняў і новых знаходак першых манет Вялікага Княства Літоўскага, колькасць тыпаў якіх за апошні час імкліва павялічылася. Паколькі большая частка даследаванняў надрукаваная ў летувіскіх выданнях, то гэты артыкул напэўна доўга будзе мець ужытак, бо дазваляе карыстацца сучаснымі ведамі па праблеме даследчыку, які не валодае летувіскай мовай (спіс літаратуры налічвае 64 пазіцыі). Э.Ремецас распавядае пра знаходкі манетных штэмпеляў – 9 лівонскіх 16 ст. (6 верхніх і 3 ніжніх) і 3 фальшывых верхніх для манет Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага канца 15 – пачатку 16 ст. за апошнія два дзесяцігоддзя раскопак Ніжняга замка у Вільні. Яшчэ адзін артыкул В.В.Зайцава тычыцца датавання контрмарак у выглядзе “Слупоў” (раней называлі “калюмнамі”). Даследаванне базуецца на самай вялікай калекцыі манет з літоўскімі контрмаркамі – у Эрмітажы захоўваецца 31 экз. Аўтар прыходзіць да высновы, што контрмаркі былі нанесеныя ў 1420-я гады, а не ў канцы 14 ст., як памылкова вынікае з некрытычнага трактавання пісьмовых крыніц.

Средневековая нумизматика Восточной Европы. Вып. 2. Москва, 2007 – 216 с.

Другі выпуск зборніка “Сярэднявечная нумізматыка Усходняй Еўропы” захаваў свае рысы. Наклад зборніка 500 экз, вялікі фармат, цвёрдая вокладка, якасная папера і чорна-белыя ілюстрацыі.

У другім выпуску зборніка змешчана 12 артыкулаў, з іх 4 тычацца манет Вялікага Княства Літоўскага. Артыкул В.В.Зайцава прысвечаны новым знаходка манет ВКЛ ў Расеі. Тэкст пададзены адным вялікім масівам, што хавае ад карыстальніка свежыя думкі аўтара. Акрамя джучыдскіх дырхемаў з контрмаркамі-слупамі і манет

вялікіх князёў Вітаўта і Казіміра аўтар апісвае манеты Смаленскага і северскіх княстваў, якія з'яўляюцца помнікамі тэрытарыяльнага станаўлення Вялікага Княства Літоўскага. В.Н.Рабцэвіч піша пра манеты, якія ён адносіць да Ноўгарад-Северскага і Старадубскага ўдзелаў ВКЛ. Уражанне ад гэтай насычанай карыснымі звесткамі, цікавай і эмацыянальнай працы пагаршаюць бездапаможныя прамалёўкі, а таксама не вельмі добрае веданне спецыяльнай літаратуры і музейных фондаў. На жаль, аўтар некрытычна пайшоў за І.Сінчуком і не паспрабаваў трактаваць надпіс на манетах з мячом і тамгой як падражанне легендзе арабскага пісьма, што ўяўляецца відавочным. Выдатна структураваны і таму празрысты для чытача артыкул Э.Ремецаса тычыцца двух новых тыпаў першых манет Вялікага Княства Літоўскага – леў-арол і дваіны крыж на шчыце-леопард, якія ён адносіць да караля Польшчы і вялікага князя Літвы Ягайлы. Артыкул Д.Грымалаўскайце і І.Сінчука прысвечаны манетам Вялікага Княства Літоўскага часу панавання Казіміра са збораў Нацыянальнага музея Летувы. Унутрытэкставыя ілюстрацыі ў ім аблягчаюць карыстанне тэкстам, але чытача блытае неадпаведнасць пазначаных у зводнай табліцы як прысутных і насамрэч наяўных фотаздымкаў манет калекцыі.

Geld in Lettland: Geschichte und Gegenwart. Wien, 2007 – 64 S.

Кніга “Грошы ў Латвіі” ілюстраваная добраякаснымі каляровымі фотаздымкамі, тэкст належыць пярэа загадчыцы аддзела нумізматыкі Нацыянальнага гістарычнага музея Латвіі К.Дуцмане. Выданне падрыхтаванае да выставы латышскіх грошаў ў Аўстрыі. Аповяд вядзецца адпаведна храналогіі: бурштынавы шлях і рымскія манеты – дзірхемы і заходнееўрапейскія дэнарыі – срэбныя зліткі – лівонскія

манеты – залатыя дукаты і талеры – манеты перыяду Рэчы Паспалітай – грошы герцагства Курляндскага – шведскія манеты – расейскія манеты – грашовы хаос часоў першай сусветнай вайны – грошы Латышскай рэспублікі – савецкія грошы – і грошы адроджанай самастойнай Латвіі.

Сёння Латвія - можа самая “заходняя” з былых савецкіх рэспублік, грамадскасць заходнееўрапейскіх краінаў паволі прымае ў сваё культурнае кола артэфакты латышскай гісторыі, якія часова па аб’ектыўных прычынах адсутнічалі на сваім заходнееўрапейскім месцы.